

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2022 1.
LXIV. ÉVFOLYAM SZÁM

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

HU ISSN 0040-9634

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
Nyomdai előkészítés:
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Tudományos Információs Osztály
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LXIV. évfolyam, 2022. 1. szám

A TÖRTÉNELEM NEMZETI KÉPE

Szabó Csaba Az örök Dacia mítosza. A dákoromán kontinuitás metahistóriája a kortárs román régészet- és történettudományban 5

Demmel József Az „oláh-verő Botond” *Keleti Svájcban*. Réthy László és a dualizmus kori nemzetiségi kérdés különös története 21

Pintérová Beáta A „korai szlovák történelem” az újabb szlovák szakirodalomban 41

TANULMÁNYOK

B. Halász Éva A nyelvváltság 55

Petr Kozák Corvin János oklevelei cseh levéltárakban 69

Czinege Szilvia Széchenyi-levelek nyomában 121

Újlaki-Nagy Réka A székely Jeruzsálem és a szombatosok utódainak ábrázolása a 19. század végi, 20. század eleji útirajz-irodalomban 137

Dénes Iván Zoltán „Áldozatok” védője, „elkövetők” vádlója? Marczali Henrik az első világháborút lezáró békéről 155

VITA

Bartha Ákos Beágyazás, beárazás 169

A TÖRTÉNELEM NEMZETI KÉPE

AZ ÖRÖK DACIA MÍTOSZA A dákoromán kontinuitás metahistóriája a kortárs román régészet- és történettudományban

SZABÓ CSABA

THE MYTH OF ETERNAL DACIA

The Metahistory of Dacian-Romanian Continuity in Contemporary Romanian
Archaeology and Historiography

One of the most persistent metahistories of Romanian historiography, overarching ideological, political and disciplinary boundaries, is the theory of Dacian-Romanian continuity. Born as the political narrative of Romanian intellectual emancipation in the eighteenth and nineteenth centuries, by the end of the nineteenth century it had been adopted by the professionalized historical scholarship, and was then used, due to the stormy territorial and political changes in the twentieth century, as a source of legitimation. While the theory had for long failed to receive professional support from linguistics, thanks to the ideological turn after World War II it gradually suppressed all the alternative hypotheses and possible different interpretations. Its expansion was further bolstered in the second part of Nicolae Ceaușescu's regime by historical protochronism, which received political legitimation at that time. The paper explores the post-1990 history and reception of the theory of Dacian-Romanian continuity, as well as the recent archaeological and historical analyses that have been published in the topic, in the form of a detailed historiographical analysis, locating them in the context of Hungaro-Romanian scholarly dialogue and of modern European archaeology.

Keywords: theory of Dacian-Romanian continuity, Roman Dacia, Dacians, Romans, Romanian ethnogenesis, historiography

„Le récit est là, comme la vie”: szól Roland Barthes híres idézete, amely a szöveg és az elbeszélés, a szavak által megidézett tér és idő mágikus hatásáról értekezik.¹ Az eredetmítoszok minden közösség életében elementáris, megtartó erővel bírnak.² A közösségi-

Szabó Csaba, tudományos segédmunkatárs, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Vallástudományi Tanszék. A tanulmány megírásához szükséges kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával, a PD 127948 azonosítószámú Római vallási kommunikáció a dunai provinciákban a Principátus korában című, NKFI alapból megvalósuló projekt keretében történt

¹ Roland Barthes: Introduction à l'analyse structurale des récits. *Communications* 8 (1966) Nr. 1. 1.

² Az eredetmítoszok térvesztéséről és a modern mítoszok definíciójáról lásd Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A modern mitológiák elemzésének kérdései. *Replika* (2012) 80. sz. 13–14. Lásd még Mircea Eliade munkásságát az örök körforgás mítoszáról: Mircea Eliade: *Az örök visszatérés mítosza*. Bp., 1993. 59–60.

társadalmi szerződés egyik alapvető sajátossága, hogy az egyének olyan kollektív, rokoni-vérségi kapcsolaton túli hálózatot alkotnak, amelynek hosszú távú és sikeres megtartásához elengedhetetlen a közösség mitikus eredetét elmagyarázó történet.³ Az eredetmítoszok evolúciója ugyanakkor az emberi társadalom kognitív fejlődésében is alapvető szerepet játszik.⁴ Az eredetmítoszok olyan, a hiedelmeknél bonyolultabb, a komplex társadalmak sajátosságaiként létrejött kognitív ágensek, amelyek a valóság állandó újraértelmezését célozzák meg.⁵ Az etnogenezis, azaz egy nép eredetének története az egyik legismertebb mítosztípus, amely a 19. század óta – a nacionalizmusok korában – igen népszerű lett, bár előképeivel találkozhatunk mind a középkorban, mind a klasszikus ókorban.⁶ A magyarok hun és szkíta eredetéről szóló középkori eredettörténet⁷ vagy a Róma alapításáról szóló mítoszvariánsok jól példázzák az etnogenezis kulturális és politikai szerepét minden történeti korban.⁸

Az eredettörténetek elemzésekor elengedhetetlen megvizsgálni a forrásukat és fejlődéstörténetüket, hisz ezek függvényében alakíthatjuk ki a narratívaelemzés módszertanát is. Számos eredetmítosz esetében megfigyelhető, hogy bár létezik egy kulturális memóriában gyökerező, népies változata és populáris eredete, az esetek döntő többségében ezek a mítoszok mesterséges, egy adott kor értelmiségi rétege által kanonizált és szabványosított történetek, amelyek – Malinowszki szavait parafrázálva – „a társadalmi élet összefüggéseit közvetítik; megerősítik a hitet, a hagyományt; szavatolják a rítusok hatékonyságát; gyakorlati szabályokat írnak elő; precedenst mutatnak fel az adott szociológiai helyzet igazolására”.⁹

Az etnogenezist leíró mítoszok a Benedict Anderson által képzelt közösségeknek nevezett modern nemzetek fő ideológiai motorjai.¹⁰ Ezek az eredettörténetek döntő többségükben mesterséges konstrukciók, történészek, irodalmárok, politikusok és írástudók művei, amelyek egy vertikális narratívaként az elittől a tömegekig terjednek, ugyanakkor a történettudomány kortárs módszertanától teljesen független mechanizmusok szerint alakítják a múlt ágenseit (embereket, tárgyakat, eseményeket, időt és teret). Ezt a folya-

³ A történetiség és a kollektív narratívák társadalomformáló jellegéről lásd Teresita Majewski: We Are All Storytellers. Comments on Storytelling, Science, and Historical Archaeology. *Historical Archaeology* 34 (2000) Nr. 2. 17–19. A mítoszok funkcionális besorolásáról lásd Kapitány–Kapitány: A modern mitológiák, 13. 5. j.

⁴ Kimberly B. Boala – Patrick L. Schultz: Storytelling, Time, and Evolution. The Role of Strategic Leadership in Complex Adaptive Systems. *The Leadership Quarterly* 18 (2007) 411–428.

⁵ Csányi Vilmos – Tóth Balázs: *Hiedelmeink*. Bp., 2017. 76.

⁶ Vö. Patrick J. Geary: *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*. Princeton, 2003.

⁷ Peter Hoppenbrouwers: Such Stuff as Peoples are Made on: Ethnogenesis and the Construction of Nationhood in Medieval Europe. *The Medieval History Journal* 9 (2006) 195–242.; Klaniczay Gábor: The Myth of Scythian Origin and the Cult of Attila in the Nineteenth Century. In: *Multiple Antiquities – Multiple Modernities. Ancient Histories in Nineteenth Century European Cultures*. Ed. Gábor Klaniczay – Michael Werner – Ottó Gecser. Frankfurt – New York, 2011. 185–212.; Halmágyi Miklós: *Középkori eredetmondák. Gondolatok magunkról és másokról*. Szeged, 2014.

⁸ Róma és az ókor nagy városállamainak eredetmítoszairól lásd Angelo Brelich: Római variációk az eredet témájára. Bp., 2008.; *Foundation Myths in Ancient Societies Dialogues and Discourses*. Ed. Naoise Mac Sweeney. Pennsylvania, 2015.

⁹ Kapitány–Kapitány: A modern mitológiák, 13.

¹⁰ Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London – New York, 1983. Lásd még Anthony D. Smith: *The ethnic origins of nations*. New York – Leiden, 1986. 13–16., 200–209.

matot a történelem „újra- és kihasználásaként” értelmezhetjük, ami nemegyszer morális, etikai problémákat szül,¹¹ és számos alkalommal hatalomlegitimáló forrássá válik.¹² Az így létrejött mesterséges eredetmítoszokat leginkább a Hayden White által metahistóriának nevezett történeti narratívaként értelmezhetjük, bár a fogalom kortárs recepciója és utó-története igen problematikus.¹³ E tanulmányban az örök Dacia metahistóriája (vagy metahistóriái) olyan kultúrtörténeti fogalomként kerül bemutatásra, amelyet elsősorban a román történetírói és politikai értelmiség alkotott meg a 17. századot követően és amely számos változáson ment keresztül, kiváló tükrét adva egy-egy korszak historiográfiai, politikai, irodalmi és kollektív mentalitásbeli helyzetének. Metahistória alatt nem csupán irodalmi és historiográfiai textuselemzést értünk a Hayden White-i értelmezést követve, hanem azon túlmutatva, a kor politikai diskurzusaiba és államszemléletébe beépült Dacia-motívumot is elemezzük.

A román etnogenezis metahistóriái: rövid történeti kitekintő

A románság modern kollektív identitásának megteremtése és nemzeti öntudatra ébredése a 17. században kezdődik, bár ez a folyamat a 19. század közepéig kizárólag a tudós és írástudó réteg körében terjedt.¹⁴ Ugyanakkor ez nem értelmezhető egységes, szellemi jelenségként, hiszen a románok ekkor elkülönülő adminisztratív, politikai és kulturális közegekben éltek, az erdélyi és Kárpátokon túli román értelmiség fejlődése pedig számos pontban a közép-kelet-európai humanizmus kései következményeként értelmezendő.¹⁵ Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolaus Olahus [Oláh Miklós] és az erdélyi iskola tagjai (Petru Maior, Samuil Micu-Klein, Gheorghe Șincai, Ion Budai-Deleanu) kezdetben a latinitás és nyugatiasság tanának elszánt híveiként a románság római eredetét hirdették.¹⁶ Ennek számos oka volt: egyrészt az itáliai humanizmus ókori, görög-római előképei, másrészt az Erdély területéről ekkortól nagy számban előkerülő római régészeti források (főleg epigráfiai anyag), valamint a román nyelv kutatásának első kísérletei jelentették a

¹¹ Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Bp., 2007. 18.

¹² Johann Chapoutot: *Le national-socialisme et L'Antiquité*. Paris, 2012.

¹³ Hayden White: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, 1973. Magyar nyelven sajnálatos módon csak szemelvények és részletek jelentek meg egy rövid kötetben: Hayden White: *A történelem terhe*. [Összeáll. Braun Róbert, ford. Berényi Gábor et al.] Bp., 1997. Hayden White recepciójáról lásd Ewa Domańska et al: Globalizing Hayden White. *Rethinking History* 23 (2019) 533–581.

¹⁴ Simona Nicoară: Națiunea. In: *Enciclopedia imaginariilor din România III. Imaginarul istoric*. Ed. Sorin Mitu. București, 2020. 153–156.

¹⁵ Gheorghe Bobănă: *Umanismul în cultura românească din secolul al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea*. Chișinău, 2005. Lásd még Nicolae Laiu – Cezar Mînașcortă – Valentina Coptileț: Influența renașterii europene asupra dezvoltării și evoluției țărilor române. *Moldoscopie* 73 (2016) Nr. 1. 26–34.

¹⁶ Lucian Boia: *History and Myth in Romanian Consciousness*. Bp., 2001. 86–87. Magyarul lásd Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Bukarest–Kolozsvár, 1999.; Nicoară: Națiunea, 154–155. A román humanista irodalom Dacia-képéről és az antikvitás erdélyi és moldvai recepciótörténetéről egyelőre nem született monografikus munka. Fontos adalék még Vékony Gábor: *Dákok, rómaiak, románok*. Bp., 1989. 9–55.

románok római eredetének legfőbb forrásait e korai szerzők műveiben.¹⁷ A románok római etnogenezisének és eredetmítoszáinak párhuzamos kialakulása Erdélyben és Moldvában a korabeli népszerűmozgásoknak és az írástudó réteg nemzetközibbé válásának is köszönhető.¹⁸ A latinitás metahistóriájához – amely a románságot a nyugathoz és egy birodalmi örökséghez csatolta – a 19. században Európa-szerte felerősödő autochtonista hagyomány csatlakozott a román értelmiségi körökben.¹⁹ Ez részben a lokalításra fókuszáló autochtonista mozgalmak sajátosságaként, másrészt a 18. század vége óta megszáporodó dák ásatások hatásának is köszönhető.²⁰ Ennek egy következményeként a románság etnogenezisében egy új elemként jelenik meg a római (értsd: nyugati, birodalmi) múlt előtti, őshonos (autochton) dák elem, amely leginkább Bogdan Petriceicu Hasdeu és Nicolae Densușianu munkásságában válik domináns elemmé és új, metahistóriai motívummá.²¹ Utóbbi történész ugyanakkor a román protokronista történetírás („dákomania”) atyjaként ismert, akinek a munkásságát már a kortárs román történészek sem vették komolyan.²² A latinitás és dákomania metahistóriájának kettősségét bontotta meg a fiatal nyelvész, Eduard Robert Rösler elmélete és nyelvészeti elemzése, amely a román etnogenezis narratívájának a 19. században kulcsfontosságú földrajzi aspektusát változtatta meg. Rösler és számos más előtte alkotó szerző szerint (például Ioannes Lucius vagy Franz Josef Sulzer munkáiban²³) a románság a Kr. u. 4–7. század között a Dunától délre fekvő területeken, a mai Szerbia és Bulgária határvidékén jött létre, és fokozatosan vándorolt be a Kárpát-medencébe.²⁴ Rösler elméletét a román történetírás már a 19. század végén is a román nemzeti törekvések elleni támadásként értelmezte, mivel elmélete szöges ellentétben állt a latinitás és dákomania földrajzi (erdélyi) területi folytonosságával és történeti kontinuitásával. Az eredetmítoszok vertikális, folytonos történetiségét felbontotta, ami fenyegetést jelentett a 19. században megszületett „Dacia Aeterna” mítoszára és az Erdély területén élő, akkor már többségi románság politikai igényeire.²⁵ Rösler elméletére Alexandru Dimitrie Xenopol román történész írt vehemens választ, amely tökéletesítette a dák–római kontinuitás tanának közismert, végleges változatát.²⁶ Valamivel mérsé-

17 Az antikvitás reneszánsz recepciójáról Erdélyben lásd Szabó Csaba: Az erdélyi régészet története. In: T. Szabó Csaba: *Erdélyi Régészet. Írások régészetről és kulturális örökségvédelemről*. II. Kolozsvár, 2019. 13–19.

18 Trócsányi Zsolt: A román nemzeti mozgalom kezdetei. In: *Erdély története*. I–III. Szerk. Köpeczi Béla. Bp., 1986. II. 1014–1026.

19 Martin Winkler: *Arminius the Liberator. Myth and Ideology*. Oxford, 2016.; Francesca Zantedeschi: *Monuments and Language in Nineteenth-Century Roussillon*. Leiden – New York, 2019. 43–59.

20 A dák főváros, Sarmizegetusa Regia kutatástörténetéről lásd Aurora Pețan: *Sarmizegetusa Regia. 1. Redescoperirea cetății*. Alun, 2018. 46–137.

21 Kettejük munkásságáról lásd Gelu Florea: Dacii. In: *Enciclopedia imaginariilor din România*, 34–35.

22 Cătălin N. Popa: The Significant Past and Insignificant Archaeologists. Who Informs the Public about their 'National' Past? The Case of Romania. *Archaeological Dialogues* 23 (2016) 29.

23 Ioannes Lucius korszakalkotó munkája az első, ahol a románok balkáni eredete megjelenik. Ioannes Lucius: *De Regno Dalmatiae et Croatiae Libri Sex*. Amsterdam, 1668. 284–286.

24 Eduard Rösler: *Römische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*. Leipzig, 1871.

25 Az örök Dacia motívumáról lásd Naum Râmniceanu: Despre originea românilor. 1820. In: *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă*. Ed. Constantin Erbiceanu. București, 1890. 245–246.; Vasile Crăciunescu: *Atlante Geografică*. București, 1868., továbbá Mariana Egri-Aurel Rustoiu: Romanii. In: *Enciclopedia imaginariilor din România*, 60.

26 Alexandru D. Xenopol: *Teoria lui Rösler*. Iași, 1884.

keltebb álláspontot képviselt az admigráció elméletét bemutató Dimitrie Onciul történész, aki viszont munkásságával kisebb hatást ért el, mint Xenopol, de idesorolhatók Nicolae Iorga művei is a román etnogenezisről.²⁷ Az eredetmítoszok elemzése és az új történészi metahistóriák létrehozásának tétje az erdélyi románság politikai emancipációja és az egységes román nemzeti identitás megteremtése volt. A metahistóriák ütköztetésének politikai háttére így nem tette lehetővé a 19. század végén a Rösler téziseit elfogadó magyar és a román történetírás közötti közeledést, akadályozva a tudományos párbeszédet is. A helyzet gyakorlatilag változatlanul, ám immár intézményesített formában folytatódott az 1918–1920-as impériumváltást követően, amely Nagy-Románia létrejöttével az „Új Dacia” metahistóriáját hozta előtérbe.²⁸ A Romániához csatolt új területek számára elengedhetetlen volt egy közös, történelmi korok és regionális sajátosságok feletti, mindent átfogó történelem. Ezt a jelenséget csakis az ókor problematikus etnoszfogalma tudta biztosítani, amely kapcsán részben a görög és latin szerzők általánosításának eredményeként, részben a romantikus történetírás metahistóriájaként egységes és „központosított” dák királyságról és „dák népről” beszéltek. Mégpedig annak ellenére, hogy ma már az irodalmi források részletesebb és kritikusabb elemzéséből egyértelmű, hogy a „dák nép” egy gyűjtőfogalom, amely számos törzset és hasonló nyelvet beszélő, de egymással rivalizáló csoportot jelölt.

A két világháború közötti időszakban a dákoromán kontinuitás tézise elsősorban Nicolae Iorga, Constantin Daicoviciu és Vasile Pârvan munkásságában kristályosodott ki.²⁹ Az elmélet metahistóriai és eredetmítosz-tanának létrehozásában döntő szerep jutott a harmincas évek vasgárdista irodalmának, különösen pedig Mircea Eliade Zalmoxis-tanulmányainak.³⁰ A korszak ugyanakkor rendkívül jelentős nyelvészeti munkákat is termelt, amelyek már ekkor is párhuzamos narratívaként léteztek a történeti munkák árnyékában.³¹ A második világháború alatti területi változások politikai feszültsége üt át az Alföldi András és Constantin Daicoviciu közötti metahistóriai csatározásban, amely meghatározó történettudományi dichotómiát teremtett a magyar és román történetírásban.³²

²⁷ Erről lásd még Miskolczy Ambrus: *Románok a történeti Magyarországon*. Bp., 2005. 19–20. Iorga szemlélete az etnogenezisről kevés munkájában jelenik meg kiforrottan, elsősorban az 1922-es nagy szintézisének első kötetében ír erről, ott a trák–dák időszaktól kezdi elemzését, etnográfiai kontinuitást húzva az ókor és a modern kor között. Nicolae Iorga: *Istoria poporului românesc*. I–IV. Bucuresti, 1922–1928. I. 17.

²⁸ A „Dacia” fogalom 1920 után számos intézmény nevében fog szerepelni: a kolozsvári – román – egyetem neve 1919-ben Dacia Superior lett (igaz, csak átmenetileg), 1924-ben pedig létrejött a *Dacia régészeti folyóirat*.

²⁹ Florea: *Dacii*, 36–38.

³⁰ Eliade ezen munkásságának kritikai elemzését Dan Dana végezte el. Dan Dana: *Métamorphoses de Mircea Eliade. À partir du motif de Zalmoxis*. Paris, 2012.

³¹ Alexandru Philipide: *Originea romînilor*. Vol. I. *Ce spun izvoarele istorice*. Iași, 1925. Lásd még Miskolczy: *Románok*, 20–21.

³² Alföldi András: *Dákok és rómaiak*. In: *Erdély*. Szerk. Deér József. Bp., 1940. [https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Tunderkert-tunderkert-1/erdely-17B98/erdely-nepei-17C1A/dakok-es-romaiak-irta-alfoldi-andras-17C1B/. Legutóbbi megtekintés: 2022. április 28.]; Constantin Daicoviciu: *La Transylvanie dans l'Antiquite*. Bucuresti, 1945. Alföldi Dacia-elemzéséről lásd még Visy Zsolt: *Dacia ... diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta*. András Alföldi and the Continuity of Dacia. In: *Andreas Alföldi in the Twenty-First Century*. Ed. James H. Richardson – Federico Santangelo. Stuttgart, 2015. 269–291.

Az 1945 utáni időszak két nagy korszakra osztható: a sztálinista időszakra és a Ceaușescu-érára.³³ Az 1965 előtti metahistória az 1955–1958-as időszakban domináns marxista-leninista tézisekben összpontosult, amelyekben a kontinuitás elmélete másodlagos szerepet kapott.³⁴ Ezzel szöges ellentétben áll a Ceaușescu-éra autochtonista elmélete, amely a kortárs Burebistává lett Nicolae Ceaușescu harcát volt hivatva szolgálni a birodalmak (USA, Szovjetunió) ellen, különösen az 1980-as években.³⁵ A román nemzeti-kommunista rendszer utolsó évtizedének történetírása leginkább Nicolae Densușianu munkájára építve alakította ki régi-új metahistóriáját, ahol a nyugatias, birodalmi (római) származás helyét az autochtonista, „harmadik utas” dák elmélet vette át. Ennek a korszaknak az emblematis metahistóriai összeütközése a háromkötetes Erdély történetének romániai recepciója volt, ami számos romániai „Erdély történetét” teremtett 1986 és 1989 között.³⁶

A dákoromán-elmélet 1990 után: három évtized, három fő irányzat

Trencsényi Balázs és Constantin Iordachi immár klasszikusnak számító tanulmányukban – amely azóta is az egyetlen mélyreható, magyar nyelven is olvasható elemzés a romániai történetírásról – rámutattak az 1990 utáni történetírás változatos helyzetére, különböző csoportosulásaira.³⁷ Írásuk ugyanakkor nem tért ki a klasszikus ókor romániai recepció-történetére és az etnogenezis problematikus témájára, így jelen tanulmány elsősorban ezt a hiányosságot hivatott pótolni. Az 1990 utáni időszakban három fő történeti irányzat indult el az ókor és késő antikvitás romániai recepciójában és elemzésében, amelyek értelemserűen érintették a román nép etnogenezisét is. A három fő csoportot elsősorban módszertani elvek választják el egymástól, és ritkán kerül sor közöttük párbeszédre, az alábbiakban „dekonstruktivistá”, „akadémiai” és „protokronista” jelzőkkel illetem őket.

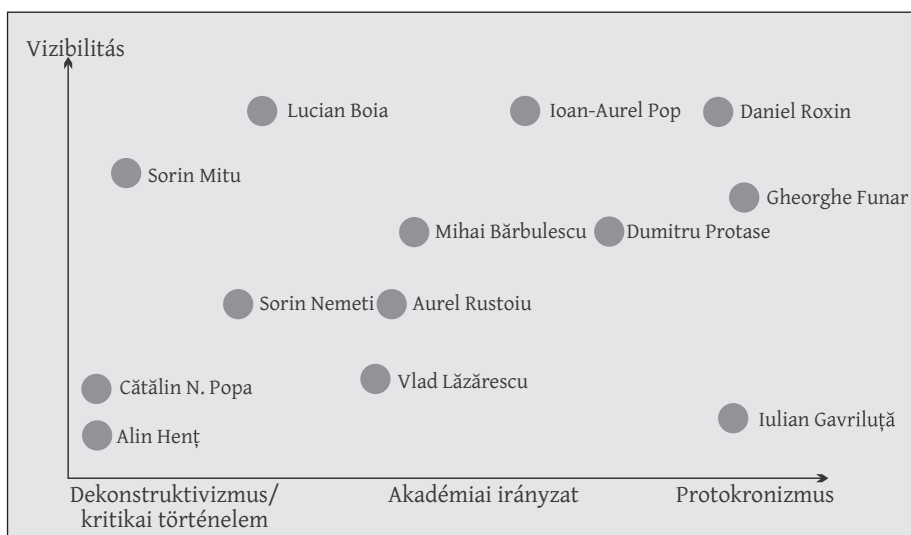
³³ Az 1950-es és 1960-as évek Dacia-metahistóriáinak elemzését lásd Florian Matei-Popescu: *Imaginea Daciei Romane în istoriografia românească între 1945 și 1960. Studii Clasice și de Istoria Antică* 58 (2007) 265–288. A teljes, 1949–1989 közötti időszak elemzését lásd Csaba Szabó: *Histories of Archaeology in Transylvania. A Short Overview*. In: *Adalbert Cserni and his Contemporaries. The Pioneers of -Archaeology in Alba Iulia and Beyond*. Ed. Csaba Szabó – Viorica Rusu-Bolindet – Gabriel Rustoiu – Mihai Gligor. Kolozsvár, 2017. 382–384.; Alin Henț: *Forging the Trowel, Hammering the Dacians: Marxism and Late Iron Age Archaeology in Romania (1948–1989)*. *Acta Musei Napocensis* 57/1 (2020) 23–63.

³⁴ Felician Velimirovici: *Istorie și istorici în România comunistă*. Cluj-Napoca, 2015. 122–124.

³⁵ Uo. 261–167. Lásd még Trencsényi Balázs – Constantin Iordachi: *A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1999)*. *Replika* (2000) 41–42. sz. 167.

³⁶ A témáról lásd Velimirovici: *Istorie și istorici*, 248–260.; Főcze János – Zahorán Csaba: *Mérlegen a „Nagy Egyesülés”*. *Vita* 1918-ról és Románia utóbbi száz évéről. *Történelmi Szemle* 62 (2020) 645–646.

³⁷ Trencsényi-Iordachi: *A megújulás esélyei*, 170.

A román történettudomány három fő irányzata és kortárs képviselői a dákopátia témájában

A kontinuitás-tan akadémiai hagyománya

A három irányzat közül az akadémiai a legdominánsabb, amelyet két nagy kategóriára oszthatunk: a mérsékelt és a konzervatív csoportra. A konzervatív akadémiai irányzat képviselői 1990 után is változatlanul folytatták a Ceaușescu-féle autochtonista történeti metahistóriát, amely az ókori Dák Királyság, a római Dacia és az 1920 utáni Románia közötti területi, etnikai és kulturális kontinuitást képzelte el. Ennek az irányzatnak a képviselői között elsősorban a Román Akadémia vezető tagjait (Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Dumitru Protase) és egy leköszönő régészgeneráció neves tagjait találjuk (Nicolae Gudea, Emilian Popescu, Sever Dumitrașcu, Constantin C. Petolescu, Alexandru Madgearu). Míg Ioan-Aurel Pop és Ioan Bolovan csupán rövid fejezetekben érintették az ókori Dacia és a román nép kialakulásának problémáját az elmúlt három évtized során írt főbb munkáikban,³⁸ Dumitru Protase jó néhány, 1990 utáni munkájában visszatért az 1970-es években megfogalmazott tézisére, amely a dák lakosság Kr. u. 106-ot követő túlélését bizonygatja.³⁹ Protase számos, saját maga által vezetett régészeti ásatásával próbálta igazolni a dák (tehát őshonos) demográfiai elem fennmaradását, ám régészetileg ezt egyelőre sehol nem sikerült megnyugtatóan bebizonyítani.⁴⁰ A nemrég elhunyt kutató egy sor munkájában

³⁸ Ioan-Aurel Pop – Ioan Bolovan: *Istoria Transilvaniei*. Cluj-Napoca, 2016.; Ioan-Aurel Pop: *De la romani la români. Pledoarie pentru latinitate*. București–Chișinău, 2019.; Uő: *Scurtă istorie a românilor*. București, 2019.

³⁹ Protase több évtizede hangoztatott téziseit 2001-ben a Román Akadémia által vezetett, *Istoria Românilor* [A románok története] című monumentális szintézissorozat második kötetében foglalta össze. A kötet 2010-es második kiadása szinte teljesen azonos a tíz évvel korábbi változattal. Vő. *Istoria Românilor*. I–IX. Ed. Dumitru Protase – Radu Ardevan. București, 2010. [2. kiad.] II. 137–152., 667–720.

⁴⁰ Protase munkásságáról lásd Gáll Erwin: Történetírás a XXI. század elején. Megjegyzések A románok története III. kötetének kora-középkori fejezetében foglaltakhoz. *Székelőföld* 11 (2007) 12. sz. 78–110.

hangoztatta, hogy „a Kr. u. 5–6. századig minden, egykori daciai római városban fellelhető a dák-római lakosság szerény körülmények között fennmaradt nyoma”.⁴¹ Téziseit a Kossina-féle etnológiai és kultúrtörténeti hagyományból vezette le, amely egy-egy régészeti horizontot és tárgykontextust etnikai-kulturális jelzőkkel azonosított.⁴² Protase 2010-ben – a románok történetének akadémiai szintézisében – második kiadást is megért fejezete Erdély római kor utáni történetéről (4–6. század) például nem idézi még az akadémiai irányzat mérsékelt ágához tartozó Mihai Bărbulescu jelentős felfedezését a tordai *legiotábor* területén fellelt germán eredetű hercegnői sírról sem, amely pedig radikálisan más képet mutat az egykori római városok és környezetük Aurelianus utáni életéről.⁴³ A román etnogenezishez kötődő munkásságát emblematikusan összefoglalja egyik térképe, amelyen 671 olyan települést tüntetett fel, ahol „autochton” elemet vélt felfedezni a Kr. u. 3. és 6. század közötti időszakból.⁴⁴ Ezen jelölések módszertana, az onnan előkerült anyag mibenléte és értelmezése azonban rendkívül problematikus, és kritikai elemzést igényel. A monumentális kötetben számos alkalommal idézett „autochton” fogalom hangsúlyosan ellentétben áll a „migráló”, „vándornép” fogalmával: míg az előbbi az állandó, örök, „legitim” lakost jelöli, az utóbbi efemer, ideiglenes, mulandó és kevés nyomot hagy. Ez a szinte hierarchikus és erősen etnicizáló tézis egyfajta 19. századi historiográfiai kövületként görgetődik tovább a román történettudomány konzervatív, akadémiai irányzatában.

Hasonló téziseket fogalmazott meg a romániai *Limesforschung* legnevesebb kutatója,⁴⁵ Nicolae Gudea is a kora keresztény leletek szisztematikus kutatása során,⁴⁶ amelyeknek ma már elavult katalógusát a kora keresztény és késő antikvitás kortárs módszertanának függvényében lenne szükséges szisztematikusan újraértelmezni.⁴⁷ Meglepő módon Cons-

⁴¹ *Istoria*, II. 668. [Térkép.] A Kr. u. 4–5. századi településeket, temetőket és úgynevezett kora keresztény leleteket ábrázolja, a mai Románia területét rajzolják újra.

⁴² A Kossina-féle régészeti elmélet romániai tovább éléséről lásd Gáll Erwin: Roska Márton és az erdélyi régészet (tegnap és ma). Kritikai megjegyzések az erdélyi örmény-magyar tudós kora középkori tanulmányaihoz. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* 6–7 (2011–2012) 35–36.

⁴³ Vö. Mihai Bărbulescu: *Mormântul princiar germanic de la Turda/Das germanische Fürstengrab von Turda*. Cluj-Napoca, 2008.

⁴⁴ *Istoria*, II. 695. [89. ábra.]

⁴⁵ *Limesforschung*: a római határ és környékének (*limes*) nemzetközi kutatása a 19. századi német régészet hagyományaként máig az egyik legerősebb vonalat képviseli a romániai óorkutatásban és régészetben, így a Daciára vonatkozó tanulmányok nagy része katonai létesítményeket, alakulatokat és a hadsereghez kötődő társadalmi vagy ritkán gazdasági jelenségeket vizsgál. Kevés tanulmány született az elmúlt száz évben, amely ettől függetlenül tudott volna. Különösen kevés az elméleti vita a romániai római régészeti kutatásban, annak ellenére, hogy külföldön ennek már külön folyóiratot is szenteltek (*Theoretical Roman Archaeology Journal*).

⁴⁶ Nicolae Gudea – Ioan Ghiurco: *Din istoria creștinismului la Români. Mărturii arheologice*. Oradea, 1988.; Nicolae Gudea: *Christiana minora. Studii, articole și note în legătură cu creștinismul primitiv din Dacia romană, Dacia post-romană și unele provincii vecine*. Cluj-Napoca, 2010.

⁴⁷ A daciai és késő antik ókeresztény emlékek elemzésének módszertani problémáiról lásd Andrei Timotin: Paleocreștinismul carpato-danubian. *Archæus. Studii de istorie a religiilor* 2 (1998) 43–172. Az apulumi [gyulafehérvári] ókeresztény leletek kritikai elemzéséről lásd Szabó Csaba: *Sanctuaries in Roman Dacia. Materiality and religious experience*. Oxford, 2018. 120–128. Hasonló, az ókeresztény leletanyagot újraértelmező kísérletek és projektek zajlanak többek között Ausztriában és Magyarországon is. Nagy Levente: A Frühes Christentum in Ungarn akadémiai kutatási program (The Frühes Christentum in Ungarn Academic Research Program, in Hung.). *Pontes* 2 (2019) 271–274.

tantin Petolescu legutóbbi, Dumitru Protase munkásságát idéző hangnemben íródott monográfiája a román nyelv eredetéről részletesen taglalja az etnogenezis témáját is, ám semmi újat nem hoz a 2010-es, Protase szerkesztette *Istoria Românilor* szintézishez képest.⁴⁸

A kora középkor régészeti kutatásának konzervatív, akadémiai irányzatát a ma élő román történészek közül leginkább Alexandru Madgearu munkássága fémjelzi. Legutóbbi munkájában – bár gazdag román és magyar irodalmat is idéz – ő is a román, „autochton” elméletet képviseli: kötetének tézise szerint, a Kr. u. 9–10. századi Erdélyben már biztosan román népelemek éltek többségben. A szerző metahistóriai narratívája még a régészetileg teljes mértékben hiányzó román települések és hegyekben megbújó falvak leírását is felvállalja, ami régészeti forrásanyag hiányában történelmi fantáziának nevezhető.⁴⁹ Módszertani elavultsága és problematikus tézisei ellenére a román történetírás konzervatív akadémiai irányzata sajnos jelenleg is a nemzeti emlékezetpolitika és kollektív memória egyik fő irányítója: a fent említett szerzők meghatározó szerepet töltenek be a romániai történelemoktatás, tankönyvkiadás, sajtó és politikai emlékezet létrehozásában és fenntartásában.⁵⁰ Ez az irányzat a románság és metahistóriai őse, a „dákorumán nép” etnikai, kulturális és történelmi kontinuitását hirdeti a mai Románia területén. Az elmélet a 18–19. században a románság nemzeti ébredésének, erdélyi jogköveteléseinek és jogi emancipációjának, majd irredentizmusának volt a metahistóriai ágense, amely 1920 után valójában elvesztette tartalmát, ennek ellenére az elmélet népszerűsége politikai rezsimtől függetlenül változatlan maradt, és Románia 1920 utáni területi változásainak elméleti legitimációját szolgálta.

Az akadémiai vonal mérsékelt, nemzetközileg sokkal nyitottabb és az etnogenezis témáját óvatosan kerülő vagy ritkán taglaló képviselői (Mihai Bărbulescu, Ioan Piso, Coriolan Horațiu Opreanu, Ioan Stanciu, Ioan Marian Țiplic) munkáikban sokkal ritkábban alkalmazzák a 11–12. század előtti kontextusok elemzésekor az etnicizáló, Kossina-féle régészetet. Noha ennek nyoma néha fellelhető néhány szerző művében, sokkal óvatosabb és tárgyközpontú elemzést találunk ezekben a munkákban.⁵¹ A dákorumán kontinuitás elmélete csak ritkán, néhány mondatban vagy elvétve jelenik meg az idetartozó szerzőknél, főbb műveik pedig rendszerint mellőzik ezt a témát.⁵²

⁴⁸ Constantin Petolescu: *Geneza poporului român. O sinteză arheologică și istorică*. București, 2017. Lásd még uő: *Formarea poporului roman și a limbii române*. București, 2019. 67–121.

⁴⁹ Alexandru Madgearu: *Expansiunea maghiară în Transilvania*. Târgoviște, 2019. 29–30.

⁵⁰ A román emlékezetpolitikáról és történelemtankönyv-kiadásról lásd Mihai Stelian Rusu: *Memoria națională românească. Facerea și prefacerile discursive ale trecutului național*. București, 2015.

⁵¹ Mihai Bărbulescu: Dacia Felix. In: *Istoria României*. Ed. Mihai Bărbulescu et al. București, 1998. 96–98. A szerző itt Erdély Kr. u. 4–6. századi történetét elemezve „birodalom nélküli rómaiságról” beszél.

⁵² Talán nem véletlen, hogy a viszonylag mérsékelt, nemzetközi szakirodalmat is hozó és tárgyközpontú elemzést folytató Ioan Stanciu csupán három kisebb fejezetet kapott az *Istoria Românilor* második kötetében: *Istoria Românilor*, 817–860.

A dekonstruktivisták irányzat

A domináns, akadémiai irányzat két ágával ellentétben a román történetírás (ókortörténet és koraközépkor-történet) 1990 után számos olyan szerzővel gazdagodott, akik a történelem értelmezését kritikai szempontok alapján próbálják megérteni,⁵³ tevékenységük pedig dekonstruktivisták irányzatként is értelmezhető.⁵⁴ Az önmagukat immár hivatalosan is Lucian Boia tanítványaiként definiálók csoportja az elmúlt harminc évben számos jelentős munkát alkotott, amelyek újraértelmezték a román akadémiai történetírás hagyományos témáit és téziseit.⁵⁵ Bár Lucian Boia, Sorin Mitu és társainak működése rendszerint vehemens szakmai reakciót vált ki a konzervatív akadémiai irányzat részéről,⁵⁶ munkásságuk dekonstruktivisták és mítoszromboló jellege ellenére nem elemezték részletesen és monografikusan a dákoromán kontinuitás elméletét, és a témában nem került sor 1990 után releváns szakmai, nemzetközi vagy interdiszciplináris konferenciára sem.⁵⁷ Lucian Boia paradigmatis munkájában csupán historiográfiai témaként közelít a dákoromán kontinuitás elméletéhez, nem elemelve annak kortárs régészeti vagy nyelvészeti elemeit és kerülve a véleményalkotást a témáról, amelyet – meglehetősen helyesen – „mitológiai fejtegetésnek” nevez, és historiográfiai reflexiókra tartja csak érdemesnek.⁵⁸ Hasonlóan óvatos, szinte kizárólag historiográfiai fejtegetést olvashatunk a Sorin Mitu szerkesztette történelmi mítoszokról és kollektív mentalitásról szóló kötetben is.⁵⁹

A román történettudomány három fő témában bizonytalan a források megállapítása és értelmezésük tekintetében:

1. a római hódítás előtti, úgynevezett „őshonos” (dák) lakosság sorsában a Kr. u. 2. századot követően;
2. a romanizáció fogalmában és folyamatában a Kr. u. 2–5. század között a traianusi Daciában és a Dunától délre eső vidékeken;
3. a latin nyelvű lakosság mobilitásában a régió belül a Kr. u. 3–9. század között.

A három sarkalatos téma közül az elmúlt harminc évben elsősorban az úgynevezett „dák-kérdést” vagy „dák-paradoxont” vizsgálták, és jelentős lépések történtek a római hódítás előtti lakosság régészeti nyomainak újraértelmezésében. Ebben a folyamatban fontos szerep jutott a dák csoportokat, hatalmi struktúrákat és azok tárgyi emlékegyűjtését a kontinentális La Tène-kor vagy akár eurázsiai kontextusban elemző Aurel Rustoiu, Dan

⁵³ A kritikai történetírás lehetetlen, ám továbbra is élő utópiájáról lásd Gyáni Gábor: *A történelem mint emlékmű*. Bp., 2016. 120–121.

⁵⁴ Trencsényi-Iordachi: A megújulás esélyei, 181–184.

⁵⁵ Sorin Mitu: *Introducere*. In: *Enciclopedia imaginariilor din România*, 13. „Mindannyian Gogol köpönyegéből bújtunk ki”: említi Sorin Mitu legújabb kötetének bevezetőjében Lucian Boia paradigmatis munkásságára utalva.

⁵⁶ Ioan-Aurel Pop: *Istoria, adevărul și miturile. Editia a 2-a*. București, 2018. Ebben a kötetében Ioan-Aurel Pop közel négyszáz oldalon át elemzi Lucian Boia 1997-es klasszikus művét, és igyekszik bemutatni szakmai buktatóit, hibáit és érvénytelenségét.

⁵⁷ Lucian Boia mítoszromboló mítoszáról lásd Gáll Erwin – Kosztur András: A mítoszrombolás mítosza. Megjegyzések Lucian Boia két művéhez. *Kommentár* (2016) 1. sz. 58–67.

⁵⁸ Boia: *History and Myth*, 110–111.

⁵⁹ Lásd *Enciclopedia imaginariilor din România*.

Dana, Vitalie Bârcă, Mariana Egri, Gelu Florea, Daniel Spânu és Sorin Nemeti munkásságának.⁶⁰ A felsoroltak munkáikban új módszertani megközelítéssel részletesen elemzik a dák településneveket, a ptolemaioszi irodalmi forrásokat és ókori kartográfiai referenciákat, a dákokhoz köthető daciai és azon kívül felfedezett epigráfiai forrásokat, és a nagyszámú, Kr. e. 1. és Kr. u. 2. század közötti periódusban keletkezett régészeti leletanyagot. A Dan Dana és társai által szerkesztett 2019-es kötet paradigmaticus jelentőségű, hiszen első alkalommal elemzi a dákokat és a rájuk vonatkozó régészeti forrásokat a római hódítás után szisztematikus és kritikus módon. Ehhez hasonló kezdeményezés eddig csak külföldről, Karl Strobel osztrák régésztől származott, aki több munkájában elemezte a román historiográfia ezen metahistóriai motívumát.⁶¹ Dan Dana és csapata – Karl Strobel munkásságát követően – elsőként elemezte módszeresen az ókori forrásokat, lehamozva az irodalmi forrásokról a 19–20. században létrejött metahistóriai hagyatékot. Ennek tükrében Dana és társai arra a következtetésre jutottak, hogy a pre-római lakosság jelentős részét semmilyen módon nem lehet régészetileg, nyelvészetileg, epigráfiaiilag azonosítani a rómaiak uralta vidékeken Kr. u. 106-ot követően. A dák nevek többsége Egyiptomból, *Moesia Inferior* (a mai Bulgária) területéről és Britanniából származik. Ugyancsak megállapítható, hogy a Ioan Iosif Russu által „dáknek” vélt nevek jelentős része valójában trák, és a Dacia és *Moesia Inferior*, valamint *Thracia* provinciák közötti gazdasági kapcsolat társadalmi hozadékaként jelennek meg Erdélyben, nagyon csekély számban Kr. u. 106 és 272 között. A kerámiaanyag és temetkezési inventárium részletes elemzése is azt sugallja, hogy a megtermelt javak alig 10%-a származhat rómaiak előtti lakosságtól. Ezek nyoma azonban a Kr. u. 4–5. században, az úgynevezett népvándorlások korában új adminisztratív, gazdasági és kulturális kontextusba kerül, és semmilyen formában nem követhető tovább. Dan Dana és csapatának elemzése is megáll azonban a római hódítást követően, így a legproblematisabb részt (Kr. u. 4–11. század) nem elemzik.

A romanizáció folyamatát és az újlatin nyelvet beszélő csoportok történetét makroregionális kontextusban 1990 óta egyetlen román régész sem elemezte, ami a román történettudomány érthetetlen, nagy hiányossága. Számos munka érintette ugyan ennek a valóban komplex és csapatmunkát igénylő témának a részleteit, ám ezek csak röviden foglalkoztak a romanizáció fogalmának regionális elemzésével. Kiemelendő itt Vlad Lăzărescu munkássága, aki a dákoromán kontinuitás elméletén túllépve, számos pontban árnyalta a Kr. u. 4–5. század régészeti forrásairól alkotott képünket.⁶² Lăzărescu felhasználja

⁶⁰ A jelentősebb, paradigmaticusnak számító munkák közül megemlíthető: Dan Dana: Dacians in the Provinces of the Roman Empire. An Overview. In: *The Dacians in the Roman Empire. Provincial Constructions*. Ed. Dan Dana – Sorin Nemeti – Timea Varga. Cluj-Napoca, 2019. 161–262.; Sorin Nemeti: La religione dei Daci in età romana. In: *Sguardi interdisciplinari sulla religiosità dei Geto-Daci*. Ed. Matteo Tauffer. Freiburg, 2013. 137–155.; Sorin Nemeti: *Finding Arcobadara. Essay on the Geography and Administration of Roman Dacia*. Cluj-Napoca, 2014.

⁶¹ Karl Strobel: Die Frage der rumänischen Ethnogenese. Kontinuität–Diskontinuität im unteren Donaauraum in Antike und Frühmittelalter. *Balkan-Archiv* 30–32 (2005–2007) 61–166. Lásd még Victor Kernbach: *Universul mitic al românilor*. București, 1994., valamint Gottfried Schramm: *Korai román történelem*. Debrecen, 1997.

⁶² Coriolan Horatiu Opreanu: *Transilvania la sfârșitul antichității și în perioada migrațiilor. Schiță de istorie culturală*. Cluj-Napoca, 2003.; Vlad Lăzărescu: Crossing the Boundaries. Remodelling Cultural Identities at the end of Antiquity in Central and Eastern Europe. A Case Study. *Ephemeris Napocensis* 22 (2012) 347–366.

a német és angolszász szakirodalomban az 1980-as évek óta nagy népszerűségnek örvendő elméleteket az akkulturalizáció, kontinuitás és diszkontinuitás problémájáról, és a régészetben ma már elvetett etnicizálás témáját is kortárs megközelítésben taglalja. Lăzărescu idézi Walter Pohl munkásságát, akinek meghatározó szerep jutott az avar kor – és általában véve a Római Birodalom bukását követő időszak félnomád népességeinek és struktúráinak – elemzésében.⁶³

A harmadik téma, amely a latin nyelvű csoportok balkáni és Duna vidéki mobilitását és régészeti hagyatékát elemzné a Kr. u. 3–9. század közötti időszakban, sajnos igen körülményes, és – hasonlóan az előző témához – csak apró részleteiben születtek jelentősebb munkák. Itt jól megfigyelhető a magyarországi, erdélyi magyar és román régészettudományi és historiográfiai párhuzamosság, amiből nemritkán egymástól eltérő vagy akár szöges ellentétben álló elméletek születtek Erdély lakosságáról ebben a problematikus fél évezredben.⁶⁴ A kora középkorról szóló összefoglalók még a kritikai irányzat képviselőinek írásaiban is kerülnek a dákoromán kontinuitás és az etnogenezis témáját: ennek egyik oka, hogy önmagában a két fogalom metahistóriai konstrukció, a 19. század terméke és hagyatéka, így ezek a munkák eleve nem használják őket. A középkorkutatás és kortárs régészettudomány ma már nem dolgozik a 19. századi fogalmakkal, és sokkal kiforrottabb elméleti módszertant használ, mint például a romániai római és vaskoros kutatás. Másrészt nagy szükség lenne a két bolgár cárság területén a 7–12. században felbukkanó újlatin nyelvű (vlach) csoportok mobilitásának régészeti azonosítására és a források szintézisszerű elemzésére. A témában csak a kortárs nyelvészeti kutatások hoztak új, ám kevésbé meggyőző, néha radikális elméleteket: itt elsősorban Dan Ungureanu munkásságát kell megemlíteni, aki szerint a középkori románság magját adó, újlatin nyelvet beszélő csoportok jelentős része Észak-Itáliából származott.⁶⁵

⁶³ Walter Pohl munkásságáról és erdélyi vonatkozásairól lásd még Gáll Erwin: Néhány gondolat egy igazán nagy kötetről. Recenzió Walter Pohl: *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe*, 567–822. Cornell University Press, Ithaca – London, 2018. *Erdélyi Krónika*. (<https://erdelyikronika.net/2019/07/06/nehany-gondolat-egy-igazan-nagy-kotetrol/>). Legutóbbi megtekintés: 2022. február 8.)

⁶⁴ Radu Harhoiu – Daniel Spânu – Erwin Gáll: *Barbari la Dunăre*. Cluj-Napoca, 2011. A 8–9. századról lásd Erwin Gáll – Réka Fülöp – Mihály Hógyes: „Periferiile periferiilor”? Fenomen arheologic sau stadiul cercetării: de ce nu au fost descoperite necropole din perioada secolelor VIII–X în Transilvania estică și centrală, respectiv în nordul și centrul Olteniei și Munteniei? In: *Archaeovest. Interdisciplinaritate în arheologie și istorie VIII*. Ed. Sorin Fortiu. Szeged, 2020. 385–413. A honfoglalás koráról lásd Gall Erwin – Fülöp Réka: A Kárpát-medencei honfoglalás kor régészeti kutatásának stádiuma. Régészeti források alapján levonható következtetések. In: *Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés*. Szerk. Neparáczi Endre. Bp., 2020. 166–193. A gyulafehérvári 9–11. századi temetők és kora Árpád-kori templom is számos, nemegyszer eltérő értelmezést nyert: Daniela Marcu-Istrate: Byzantine Influences in the Carpathian Basin Around the Turn of the Millennium. The Pillared Church of Alba Iulia [Gyulafehérvár/Karlsburg]. *Dacia* 59 (2015) 177–213.; Takács Miklós: A magyarországi, 11. századi, ortodox monostortemplomok térszerkezete/Raumstruktur der orthodoxen Klosterkirchen im Ungarn des 11. Jh. In: *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc*. Szerk. Olajos Terézia. Szeged, 2014. 295–323.

⁶⁵ Dan Ungureanu: *Română și dialectele italiene*. București, 2016. Lásd még Ti Alkire – Carol Rosen: *Romance Languages. A Historical Introduction*. Cambridge, 2010. 252–285. A szerzők bár részletesen elemzik a román nyelv sajátosságát, nem térnek ki a nyelvtörténeti elemzésre. *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Ed. Adam Ledgeway – Martin Maiden. Oxford, 2016. 91–126. Ezzel szöges ellentétben lásd Mihai Vinereanu: *Dicționar etimologic al limbii române pe baza cercetărilor de indo-europenică*. București, 2008.

Fontos kiemelni, hogy a kritikai vagy úgynevezett dekonstruktivista irányzat számos jelentős tanulmányt eredményezett az elmúlt harminc évben a dákoromán kontinuitás metahistóriájáról és a román etnogenezis témájáról egyaránt. Itt elsősorban a protokronista irányzatok bírálatára és történeti elemzésére vállalkozó szerzőket említeném meg: Mihaela Granceát, Dan Alexét, Nicolae N. Popát, Florian Matei-Popescut, Mircea Babeșt, Sorin Nemetit, Alin Hențet vagy e sorok szerzőjét.⁶⁶ Az eddig megjelent tanulmányok elsősorban az 1948–1989 közötti időszakot elemezték, annak is leginkább a Ceaușescu-érára eső protokronista írásait, politikai doktrínáját. Kevés tanulmány foglalkozott egyelőre az 1990 utáni protokronista munkák kritikai elemzésével: ez utóbbi trend az elmúlt három évtizedben több száz címet (kötetet, tanulmányt) teremtett, így ezek részletes elemzése csapatmunkát és többéves kutatást igényelne. Megemlítendő még Hubbes László Attila munkássága, aki a román újpogány mozgalmat és a protokronista irányzat ma már vallási szektaként is megjelenített tevékenységét dokumentálja.⁶⁷

A magyar történettudomány elmúlt három évtizedében ez a téma csupán Visy Zsolt és Miskolczy Ambrus munkáiban jelent meg, elsősorban 20. századi historiográfiai (metahistóriai) szempontokat vizsgálva.⁶⁸ Mind a késő antikvitással foglalkozó, mind a kora középkort kutató magyarországi régészek és történészek 1990 után mellőzték a románság etnogenezisének elemzését. Fontos eredmény ugyanakkor, hogy a román és magyar régészettudomány az elmúlt években szoros együttműködésre lépett a *Limesforschung* területén, elsősorban a Pécsi Légirégészeti Téka és a kolozsvári, valamint marosvásárhelyi múzeum együttműködésének köszönhetően. Ennek egyik következménye talán az is, hogy az Alföldi András által megrajzolt Dacia-térkép – amely a magyar történetírásban az 1940-es évek óta állandó formát nyert –, úgy tűnik, meghonosodik a román régészeti kartográfiában is.⁶⁹

⁶⁶ A teljesség igénye nélkül lásd pl. Zoe Petre: Burebista, contemporanul nostru. *Observator cultural* (2001) Nr. 79. (<https://www.observatorcultural.ro/articol/burebista-contemporanul-nostru/>. Legutóbbi megtekintés: 2022. február 8.); Mircea Babeș: Renașterea Daciei? *Observatorul Cultural* (2003) Nr. 185. (<https://www.observatorcultural.ro/articol/renasterea-daciei/>. Legutóbbi megtekintés: 2022. február 8.); Matei-Popescu: Imaginea Daciei; Mihaela Grancea: Dacismul și avatarurile discursului istoriografic postcomunist. *Studia Politica. Romanian Political Science Review* 7 (2007) Nr. 1. 95–115.; Dan Alexe: *Dacopatia și alte răătăciri românești*. București, 2014.; Popa: The Significant Past; Alin Henț: Arheologie în Național-Comunism. Dacii și „istoria de parastas”. *Sargetia* 45 (2018) 87–109.; Sorin Nemeti: *Mitografii. Inventar parțial al ezoterismelor românești*. Cluj-Napoca, 2019.

⁶⁷ Hubbes László Attila: Romanian Ethno-Paganism. Discourses of Nationalistic Religion in Virtual Space. In: *Modern Pagan and Native Faith Movements in Central and Eastern Europe*. Ed. Kaarina Aitamurto – Scott Simpson. London, 2013. 213–230.

⁶⁸ Miskolczy Ambrus: A román nép születése – avagy egy rejtély filológiája. (Tudománytörténet és politika.) *Aetas* 33 (2018) 4. sz. 134–166.; Visy Zsolt: A dáko-román kontinuitás: legenda vagy valóság? *Ókor* 19 (2020) 3. sz. 95–98.

⁶⁹ Visy Zsolt: The Connections Between Pannonia and Dacia in a Historical Context. In: *Antiquitas istro-pon-tica: mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*. Ed. Mircea Victor Angelescu et al. Cluj-Napoca, 2010. 83–93.

Protokronizmus, ezoterikus irodalom

A harmadik irányzat sokkal inkább pszeudotörténelemnek és áltudománynak tekinthető, mintsem történettudománynak. Ez az úgynevezett román protokronista irányzat, amelynek 1990 után új reneszánsza jött el. A protokronizmus alapelve a nemzeti büszkeség, primátus és kivételesség (excepcionalizmus) dogmatikus, szinte teológiai legitimálása a primer források szisztematikus hamisításával, félreértelmezésével vagy azok tudatos selekciójával. Ebben az irányzatban különösen nagy szerepet kapnak a Román Ortodox Egyház teológiai, etno-ortodoxiát hirdető tanai is⁷⁰.

A protokronisták szerint a román nép évezredek óta Nagy-Románia, azaz *Dacia Aeterna* területén él, és Európa legnagyobb és legjelentősebb civilizációjának, a latin nyelvű rómaiak őseinek egyike volt (Traianus „hazatérésének” mítosza). A mozgalom Bogdan Petriceicu Hașdeu és Nicolae Densușianu munkásságával indult el a 19. századi Európa autochtonista áramlatainak egyikeként, ám érdekes módon, míg Nyugat-Európában ez a jelenség elcsitult a második világháborút követően, addig Közép-Kelet-Európában a protokronista és autochtonista metahistóriák tovább éltek.⁷¹ Ez a jelenség a terhes múlt és a kollektív, transzgenerációs traumák feldolgozatlanságának egyik stratégiájaként értelmezhető, amely a régió nemzetéinek egyik sajátossága.⁷²

Az 1990 utáni protokronizmus fő alakjai (Napoleon Săvescu, Iosif Constantin Drăgan, Gheorghe Funar) az 1930-as évek legionárius mozgalmának szellemi örökségét folytatva az „elveszett évtized” (1990–2000) Romániájának meghatározó figurái voltak, akiknek a metahistóriái sajnos nagyobb teret nyertek a sajtóban és a közbeszédben, mint az akadémiai vagy kritikai irányzat munkái. Utódjuk, Daniel Roxin, a dákománia (vagy Dan Alexe megfogalmazása szerint „dákopátia”) kortárs képviselője elsősorban a digitális kor eszközeivel (Youtube-filmek, interjúk) ért el megdöbbentő sikert, amelyet a kritikai és akadémiai irányzat egyelőre nem tudott ellensúlyozni.⁷³ A protokronista irányzatok tudományosan marginalizált, ám annál látványosabb „eredményeket” produkáló képviselői olykor meglepő tudományos vagy politikai legitimitást is kapnak: ilyen volt például a román kulturális miniszter által 2017 nyarán megnyitott „dákológiai kongresszus”⁷⁴ vagy a *GeoPolitica* nevű folyóiratban közölt számos tanulmány, amelyek a Zalmoxishoz kötődő

⁷⁰ Dumitru Stăniloae, *Națiune și creștinism*, Elion, București, 2004. A klasszikus ókor (különösen a dák és a római múlt) recepciójával a Román Ortodox Egyházban a szerző külön kutatási projektben foglalkozik (Metahistories of antiquity and the Romanian Orthodox Church. Habilitation project financed by the Pastorales Forum. Wien, 2022–2025).

⁷¹ A jelenség nemcsak a kortárs román társadalomra jellemző, hasonlókkal találkozhatunk a magyar–hun, illetve szkíta („szittya”) rokonság elméletének esetében, a macedón–görög történeti primátus miatti konfliktusban, a bolgár trákizmus kapcsán vagy a szerbek különös, kettős viszonyában a római múlthoz.

⁷² A jelenségről lásd Máté-Tóth András: *Freiheit und Populismus Verwundete Identitäten in Ostmitteleuropa*. Wiesbaden, 2019. Boliát is be lehetne idézni mint magyarul elérhető szakirodalmat (lásd *Történelem és mítosz a román köztudatban*).

⁷³ A „dac, dacii, istoria dacilor” [dák, dákok, dákok története] címszavakra a Youtube szinte kizárólag a Daniel Roxin és protokronista csapata által alkotott filmeket adja ki. Leghírhedtebb alkotását, az *Adevăruri tulburătoare-t* [Felkavaró igazságok] mintegy 2,1 millióan nézték meg. A témáról lásd még T. Szabó Csaba: Románia ókora a kortárs filmiparban. In: uő: *Erdélyi Régészet*, II. 217–221.

⁷⁴ <https://www.scena9.ro/articole/un-ministru-coboara-printre-daci>. Legutóbbi megtekintés: 2022. február 8.

újjogány mozgalmaknak és dákomán elméleteknek adnak teret. 2006-os egyik különszámuk sokatmondóan a România – Terra Daciae címet viselte.⁷⁵ A folyóirat szakmai bizottságában megtalálható a Román Akadémia számos tagja, többek között a közel százéves Dan Berindei történész, akadémikus is. Ugyancsak aggasztó tendenciát mutat számos, a konzervatív akadémiai irányzathoz tartozó régész felbukkanása néhány protokronista dokumentumfilmben, amelyek az úgynevezett dunai írásról és a Vinča–tordosi kultúra radikális értelmezéséről értekeznek.⁷⁶ Sabin Adrian Luca, a nagyszebeni Brukenthal Múzeum igazgatója és az alsótárlakai őskori település vezető régésze számos ismeretterjesztő dokumentumfilmben hangoztatta azon véleményét, amely szerint az úgynevezett „dunai írás” (valójában a Vinča–tordosi kultúra balkáni szimbólumai) és annak folytatása a vaskori dák társadalomban, valamint a román folklórban és művészeti megnyilvánulásokban egy több ezer éves kulturális kontinuitás bizonyítéka.

Következtetés helyett: kutatási perspektívák és javaslatok

Jelen tanulmány csupán rövid historiográfiai mustraként elemezte az elmúlt harminc év romániai történetírásának azt a szegmensét, amely az úgynevezett dákoromán kontinuitás elméletével és a kapcsolódó témákkal foglalkozik. Ahogy a tanulmányból is kitűnt, a kontinuitás elmélete továbbra is domináns a román történetírásban, a három sarkalatos téma (dák-paradoxon, romanizáció és az újlatin csoportok makroregionális mobilitása a Kr. u. 3–9. században) csak a román kritikai irányzatot és néhány külföldi történészt, régészt és nyelvészt foglalkoztatott, ám szintézis vagy jelentős nemzetközi projekt nem készült az elmúlt három évtizedben. A romániai régészettudomány csak az elmúlt években kezd felzárkózni a nemzetközi, különösen az angolszász régészettudományban már több évtizedes hagyománnyal rendelkező posztprocesszualista módszertanhoz és terminológiához, amely kritikusan kezeli és elavult, Kossinai hagyományként értelmezi mind az etnogenezis, mind a kontinuitás–diszkontinuitás fogalmát.⁷⁷ Az új régészet néven ismert irányzat azonban főleg az őskorkutatásban érzékelhető, a római korral és kora középkorral kapcsolatban még kevés esettanulmány született. Fontos lépés lenne a romanizáció fogalmának kortárs, nemzetközi perspektíváit is bevezetni a romániai kutatásba, mivel ez új értelmezési és módszertani perspektívákat adhat az etnicizáló régészet helyett.⁷⁸

⁷⁵ *GeoPolitica* 4 (2006) Nr. 18. [Főszerk. Vasile Simileanu.]

⁷⁶ Itt elsősorban Sabin Adrian Luca és Gheorghe Lazarovici tevékenységét kell megemlíteni. Lásd *Niaschiaran – Taina, taina spiritualitatii romanesti*. [Dokumentumfilm, 2018.]

⁷⁷ A témáról lásd Charles Bowus: *Ethnogenesis. The Tyranny of a Concept*. In: *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Ed. Andrew Gillett. Turnhout, 2002. 241–256; Di Hu: *Approaches to the Archaeology of Ethnogenesis. Past and Emergent Perspectives*. *Journal of Archaeological Research* 21 (2013) 371–402.

⁷⁸ A témáról lásd *Kontinuität und Diskontinuität Germania inferior am Beginn und am Ende der römischen Herrschaft. Beiträge des deutsch-niederländischen Kolloquiums in der Katholieke Universiteit Nijmegen (27. bis 30.06. 2001)*. Hrsg. Thomas Grünewald – Sandra Seibel. Berlin – New York, 2003. (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 35); Greg Woolf: *Taking the Long View. Romanization and Globalization in Perspective*. In: *Imperium Romanum. Romanization Between Colonization and Globalization. Deutsch-Italienische*

A romanizáció kortárs értelmezéséről röviden olvashatunk a Gáll Erwin és társai által jegyzett 2017-es kötetben – elemzésükben a Kis-Szamos-medence római hódítás utáni történetét foglalták össze mezoregionális és globális (globális és lokális) szinten.⁷⁹ Ugyancsak várat magára a kora kereszténység problematikájának szisztematikus újraértelmezése, bár ennek elméleti alapjait megtaláljuk Andrei Timotin nagy hatású tanulmányában.⁸⁰ A román történetírás legnagyobb kihívása és elengedhetetlen tartozása egy olyan nemzetközi konferencia vagy többéves projekt, amely összehangolt, transzdiszciplináris kutatások által értelmezné az újlatin csoportok makroregionális mozgását, valamint a Kárpát-medence és az Al-Duna vidékének történetét a Kr. u. 4–10. század között. Ehhez elengedhetetlen lenne a román, bolgár, szerb és magyar régészek, történészek és filológusok együttműködése.⁸¹

A kortárs régészettudomány transzdiszciplináris jellege, a romániai és magyarországi régész- és történettársadalom nemzetközi körforgásba történt bekapcsolódása új perspektívákkal és lehetőségekkel kecsegtet, a jövő kérdése csak az, lesz-e bátorsága egy új generációnak a múlt olyan oldalait is megnyitni, amelyek több évszázadnyi meta-história hagyományt alkottak mind a román, mind a magyar történetírásban.

Zusammenarbeit in den Geistes- und Sozialwissenschaften/Cooperazione italo-tedesca nel campo delle scienze umane e social. Ed. Oscar Belvedere – Johannes Bergmann. Palermo, 2021. (Studi e materiali 2) 19–33.

⁷⁹ A Kis-Szamos völgye mikroregionális kutatásának problematikái. In: „Daciától Ultrasilvaniáig”. A Kis-Szamos medencének településtörténeti változásai 3/4–12/13 század. Összeáll. Gáll Erwin et al. Kolozsvár, 2017. 123–151.

⁸⁰ Timotin: Paleocreştinismul.

⁸¹ Egy biztató kezdeményezés a Dominic Moreau által vezetett Haemus Network, amely számos nyugati és közép-kelet-európai ország tudományos intézményeit kapcsolja össze. A kezdeményezés a római és késő antik kor (Kr. u. 3–8. század) makroregionális elemzését tűzte ki célul a balkáni régióban (elsősorban a mai Románia, Bulgária, Szerbia területén). A projekt honlapja: <https://haemus-network.univ-lille.fr/>. Legutóbbi megtekintés: 2022. április 28.

AZ „OLÁH-VERŐ BOTOND” KELETI SVÁJCBAN
Réthy László és a dualizmus kori nemzetiségi kérdés
különös története

DEMMEI JÓZSEF

“BOTOND THE OLÁH-BEATER” IN SWITZERLAND OF THE EAST
László Réthy and the Curious History of National Minorities in Post-1867
Hungary

László Réthy, a popular obscene poet known under the name of Árpád Löwy, published in 1911 a poem about the peace among the national groups with the title of *Switzerland of the East*. Since Réthy had previously frequently echoed the common contemporary Hungarian stereotypes about the national minorities, the paper explores the problem of the poem’s origins. The roots are identified before all in the history of Réthy’s family, in the uncertainties of his descent, the multi-lingual environment that surrounded him in his youth, but also in his neurosis that was rooted in personal traumas, and in several accidental circumstances. Taken together, these factors show how extraordinary it was in the latter period of the Austro-Hungarian monarchy for someone to adopt the perspective of another national discourse, to accept the national sentiment of non-Hungareians or even to acknowledge it as legitimate.

Keywords: national minorities, Austro-Hungarian Monarchy, László Réthy

1911 elején, egy budapesti felolvasóesten botrány tört ki. A költőt – állítása szerint – a közönség közbekiabálásokkal zavarta meg, az újságok pedig megtagadták, hogy leközzöljék a felolvasott versét.¹ Ez persze elsőre nem is lenne meglepő annak fényében, hogy a költő nem más volt, mint Löwy Árpád, a dualizmus korának ismert obszcén költője,² akinek máig jól ismert versei teli vannak polgárpukkasztó trágársággal. Csakhogy a botrányt

Demmel József, PhD, tudományos munkatárs, Historický ústav Slovenskej akadémie vied, tudományos munkatárs, Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Eötvös József Kutatóközpont, Közép-Európa Kutatóintézet. A tanulmány a Historický ústav SAV VEGA č. 2/0069/21 Úloha meštianstva v modernizačných procesoch pri prechode od stavovskej k občianskej spoločnosti (Uhorsko a Slovensko 1780–1918) (A polgárság szerepe a modernizációs folyamatokban a rendi társadalom polgári társadalommá alakulásának folyamatában) pályázatának a keretében készült.

¹ Réthy László levele Ján Petrikovich-hoz. 1911. február 8. Slovenská národná knižnica [Turócszentmárton] Literárny archív (= SNK LA) sign. A 1287.

² Löwy Árpádról lásd Császtvay Tünde: Réthy László két/egy élete. *Budapest* 36 (2013) 4. sz. 20–23.; Uő: A pornográf Löwy. 2000 18 (2006) 7–8. sz. 39–53.; Molitorisz Pál: *Mert Löwy ember és poéta volt: Réthy László pályája és költészete*. Szarvas, 2008. [2. kiad. 2017.]

okozó versben egyetlen trágár vagy kétértelmű kifejezés sem volt, és tartalmilag is távol állt bármiféle obszcenitástól. Egészen más szempontból volt normasértő a *Keleti Svájc*. A költő ugyanis a Magyarországon élő magyarok és nem magyarok egyenjogúságának eszméje mellett érvelt, ráadásul a korban alighanem radikális tabudöntésként értékelhető módon, azt állítva a magyar nemzeti múlt megkérdőjelezhetetlen ikonjaiként értelmezett szereplők nagy részéről (például Hunyadi Jánosról és Mátyásról, Kossuth Lajosról, Petőfi Sándorról, Damjanich Jánosról vagy épp Zrínyi Miklósról), hogy nem magyar származásúak voltak.

*Hazánk földje mindenfelől
Bátyával van körülövezve,
S a nagyvilággal a Duna
Kék hullámárja köti össze.*

*Kelet s Nyugatnak kézfogója!
Ezeresztendős határállomás:
Utjába állni a pogány világnak,
Nekünk jutott e nagy, szent hivatás!*

*Hol van még nép, mely amnyi sebből
Vérzett volna, mint nemzetünk?
— De ne felejtjük, hogy oláh, tót,
Horvát s a többi is vérzett velünk!*

*Bolgár-oláh hajtásból nőtt ki
A hős, dicső Hunyadi-ág.
S Kossuth, Petőfi³ lángelméjét
Megérti az egész világ!*

*A rettenhetlen Damjanichnak
Örökké fényes lesz neve,
S a horvát Zrínyit Szigetvárnál
Ozmán nyíl terítette le.*

*Irányi Dánielben⁴ láttunk
Egy igaz honfi-ideált!
S Martinovics egy régibb korban
Eszméiért szenvedt halált.*

³ Košut, Petrovič. [Réthy László megjegyzése.]

⁴ Halbschuh. [Réthy László megjegyzése.]

*Sokféle nép, nyelv, érzés, lélek!
És azt rebegi mindenik:
Hogy itt e Honban akar élni
Jó s rosszban a sir széleig!*

*Itt akar élni s anyanyelvén
Akar imádni Istent és Hazát,
S együtt dalolni hegyen, völgyön
A Testvériség béke-hymnusát,*

*Uj korszak pirkadását látom,
Csodás jövő sasszárnya lebben:
Keleti Svájc! - sosem láttam még
Hazám felvirulását - szebben!⁵*

A magyar kortársak döntő többségét alighanem meghökkentő állítások még különösebb fénytörésbe kerülnek, ha hozzátesszük, hogy Lówy Árpád korábbi verseiben egyébként általában megjelentek azok a nemzetiségekkel kapcsolatos sztereotípiák, amelyeket a kor magyar átlagembere is vallott.⁶ Ezekben a szlovákok jellemzően a „tót nem ember” szóolás felől értelmeződnek vagy épp kizárólag krumplit evő kőművesként jeleníti meg őket, s például a románokhoz hasonlóan civilizátlanságukat, kulturátlanságukat emeli ki. Ráadásul Lówy Árpád valójában Réthy Lászlónak volt a költői alteregója. Réthy pedig a magyar nemzeti múlt őrzésére szánt intézmény, a Magyar Nemzeti Múzeum egyik vezető tudósa, a magyar tudományos elit egyik ismert szereplője és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt, aki tudósként is reprezentálta a nem magyarokkal szembeni magyar elfogultságot. Korábban számos munkában cáfolta például a románok római eredetét és a Hunyadiak román származását.

Az, hogy Réthy a *Keleti Svájcban* nemcsak a magyar közélet egyik axiómáját kérdőjelezte meg, hanem saját, korábban hangoztatott nézeteivel is alapvetően ellentétes módon közelítette meg a kérdést, több szempontból érdekes lehet, és csak az egyik, s talán nem is a legfontosabb ezek közül a világnézetében bekövetkezett fordulat. Sokkal érdekesebb kérdés, hogy Réthy családjának múltjában, életpályáján, erudíciójában, személyes sorsában, élettörténetében vannak-e olyan elemek, amelyek magyarázhatják ezt a látszólag váratlan és a kor magyar közéletében fehér holló ritkaságúnak számító szellemi fordulatot.⁷ A mű keletkezés- és recepciótörténete azonban nem csak egy különös életutat

⁵ Lówy Árpád [Réthy László]: *Lówy Árpád válogatott versei*. Arad, 1919. Közli még Lówy Árpád [Réthy László]: *Lówy Árpád válogatott művei*. Szerk. Urbán László. Bp., 2004. 81.

⁶ Erre a legjobb példa az önálló kötetben is kiadott, sőt versszakonként illusztrált verse, a *Magyar ethnographia*, amelyben számos nemzetiséggel kapcsolatos, a korban a magyar közbeszéd fősodorbeli sztereotípiáit hangoztató verseket jelentetett meg. Lówy Árpád [Réthy László]: *Magyar ethnographia*. Gyoma, 1910.

⁷ Gáspár Imre 1875-ös, a Matica slovenská melletti kiállításán – amelyet gyors visszakozás, majd évekkel később teljes megtagadás követett (Sziklay László: *A századvég ellenzéki irodalmának történetéből. Gáspár Imre. 1854–1910*. Bp., 1955.; József Demmel: *Spisovateľ politikom, politik spisovateľom? Viliam Pauliny Tóth Béla*

világíthat meg. Ha szét tudjuk szálazni, hogy mi az egyedi és mi az általánosítható abban a történetben, amiben a román tudósokkal viaskodó Réthy László eljutott a Hunyadiak románságának a hangsúlyozásáig, a nemzetiségi kérdés dualizmus kori története is új megvilágításba kerülhet.

Egy család három generációja: Schlotterbeck, Réthy, Lőwy

Az első történet, amellyel érdemes megismerkednünk, az az eredetileg német származású Réthyek eredete, a család Magyarországra települése. A Réthy László által írt családtörténet⁸ szerint a Németországban a 18. században élő ükapja jómódú ember volt, gabona- és borszállító hajói voltak a Rajnán, de egy közelebről nem ismert természeti csapás miatt vagyonát elvesztette, és egy kis faluban, Stettenben húzta meg magát. Itt nevelkedett fia, David, aki almabortermeléssel foglalkozott és házat szerzett, melyben három gyermeke született, köztük Réthy nagyapja, Christoph Schlotterbeck. A fiút apja szabóinasnak adta, de ő saját szorgalmából képezve magát Bécsbe került egy posztó-, majd egy vaskereskedőhöz segédnek. „Šcarski Rozáliával – folytatja Réthy –, egy brünni róm. kath. nővel, Bécsben házasságra lépett s vele Magyarországra költözött. Mikor történt ez, pontosan nem tudjuk. De az ok, hogy nagyatyánk mért költözött le Bécsből Szarvasra [Békés megyébe] ismeretes. Nagyatyánk tudniillik, nagyon szerette a földrajzi könyveket; egy ilyen Magyarországról szóló [német] könyvben olvasta mint feltűnő dolgot, hogy Szarvason, melynek a múlt század első éveiben már 10-12 ezernél több lakosa volt, nem volt egyetlen kereskedő sem.”⁹ A nagyapa virágzó kereskedést nyitott a városban, amely először for-

Grünwald a slovensko-madžarské vzťahy v roku 1874. In: *Spisovatel' ako sociálna rola*. Ed. Vladimír Barborík – Radoslav Passia. Bratislava, 2018. 16–43.), Mocsáry Lajosnak alapvetően az idejétmúlt, rendi társadalomszerkezetben és nemesi vármegyei autonómiában gyökerező meglátásain (Mocsáry Lajos: *Néhány szó a nemzetiségi kérdéstről*. Bp., 1886.; Uő: *A régi magyar nemes. Észrevételek Grünwald Béla „A régi Magyarország” című munkájára*. Bp., 1889.; Gogolák Lajos: *Mocsáry Lajos és a nemzetiségi kérdés*. Bp., 1943.; Tóth Ede: *Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetek, 1826–1874*. Bp., 1967.), Jászi Oszkár módszeres tanulmányán (Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Bp., 1912.) és Ady Réthyéhez hasonló tartalmú korábbi, de jóval magasabb esztétikai színvonalat képviselő *Magyar jakobinus dalán* – kívül alig tudnánk felsorolni hasonló magyar megnyilvánulásokat. Vő. *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. Szerk. Kemény G. Gábor. Bp., 1962.

⁸ A Réthy család története ugyan nem ismeretlen a szakirodalomban, arra azonban csak viszonylag ritkán reflektálnak az egyes szerzők, hogy ezek az adatok szinte kivétel nélkül egyetlen, keletkezése miatt óvatosan kezelendő forrásra vezethetők vissza. Ez a mű Réthy László: *A békés- és aradmegyei Réthy-család történetére vonatkozó adatok* (Bp., 1908.) című kis kötet. Már az olvasó megszólítása („Kedves testvérek és rokonok!”), de más egyéb jelek is egyértelművé teszik azonban, hogy Réthy művét nem, vagy nem kizárólag családtörténeti szakmunkaként, hanem egy belső használatra szánt, a családi legendáriumot, a szájhagyományt a hiteles, forrásokkal alátámasztott adatokkal vegyítő, és elsősorban a családi emlékezet megőrzésének, rögzítésének a céljával létrehozott családtörténetként érdemes használni. Ajánlott tehát kritikus távolságtartással, az állítások forrásainak visszakeresésével vagy kontrollforrások bevonásával elemezni Réthy szövegét – így nemcsak a Réthy családról szóló tudásunkat helyezzük biztosabb alapokra, hanem a szerzőről, Réthy Lászlóról is többet megtudhatunk.

⁹ Réthy: *A békés- és aradmegyei Réthy-család*, 21–22.

mailag ugyan csak vaskereskedés volt, de később főleg bort és terményeket árult, majd földet szerzett, sőt, ő kezelte a szarvasi postaállomást is.¹⁰

Ezt a paternalista megközelítést – és az adatok egy jelentős részét is – megkérdőjelezi azonban a nagyapának, Christoph Schlotterbecknek fennmaradt naplója, amely egy egészen másfajta történetet őrzött meg.¹¹ E szerint ugyanis a magyarországi családalapításnak, Szarvas város kiválasztásának és az ott való letelepedésnek történetében Schlotterbeck valójában csak mellékszereplő volt, aki csak követte határozott célokat kitűző és azokat meg is valósító feleségét. Ez számunkra azért érdekes, mert ha bevonjuk a vizsgálatba a felesége történetét is, komoly hangsúlyeltolódáson megy keresztül ez a frappáns történet a Réthy család eredetéről, magyarországi letelepedéséről.

A Réthy által Ščarski Rozáliaként emlegetett nagyanyának már a származása is kifejezetten homályos. Réthy, ahogy láthattuk, brünni születésűnek írta ugyan, de valójában a cseh/morva származást már ő maga is kétségbe vonta még az adott oldal alján egy lábjegyzetben, megemlítve, hogy amikor Brünnben járt, kiderült, hogy ott ilyen család nem élt, sőt, maga a név nem is cseh vagy morva, hanem lengyel [Szcarski].¹² Héjja Julianna Erika kutatásai szerint viszont ezekkel az adatokkal szemben a nő, akit ő Stanszky Rozáliaként említ, nem Csehországban, nem is Lengyelországban, hanem Pesten született 1790 körül¹³ (ami persze önmagában még nem zárja ki a cseh vagy lengyel származást).

A család alapítása körüli rejtélyeket csak tovább növeli a férjével való megismerkedésének története. Schlotterbeck ugyanis, naplója szerint 1802-ben épp Magyarországon utazgatott, amikor találkozott a lánnyal, és levelezni kezdtek, majd egymásba szerettek: „Hogy ezen évben esett-e dörgött vagy havazott-e. Vagy háború vagy béke volt-e, az mind rám semmi benyomást nem tett. Ez idén engem semmi sem érdekelt, csak – nőm” – írja Schlotterbeck. 1803-ban aztán össze is házasodtak. Hogy a Héjja szerint ekkor 12-13 éves kislány és a nála 10 évvel idősebb bécsi inas házassága mennyire volt normaszegő a korban, azt ma már nehéz megítélni, a fiatal pár következő éveiben azonban arra engednek következtetni, hogy családi stratégiáikat a semmiből kellett felépíteniük. Ščarski/Stanszky Rozália ugyanis 1804-ben beiratkozott a pesti egyetemre, ahol szülészetet tanult. Maga ez a tény már rengeteget elárul. Ugyanis – bár 1770 óta csak hatóság által engedélyezett, okleveles bábák dolgozhattak Magyarországon – valójában a szülésznők döntő többsége írástudatlan falusi bába volt. Csak kevesen végezték el ténylegesen ezt a törvény által előírt bábaképző tanfolyamot, amelyet az egyetem orvosi karán tartottak. A leendő bábák az orvostanhallgatókkal együtt tanultak női anatómiát, illetve a terhesség és a szülés elméletét és gyakorlatát. Erős szűrő volt, hogy az öt hónapos tanfolyamra csak írni-olvasni tudó nőket vettek fel, és hogy az előadások nagy része német nyelven zajlott. Alighanem

¹⁰ Réthy: *A békés- és aradmegyei Réthy-család*, 22.

¹¹ Békés Megyei Könyvtár Békési Gyűjtemény (= BKM BGy) Schlotterbeck Kristóf: *Napló. 1800–1827. Részleteket közöl belőle Havasi Márton: Naplótöredékek egy fiatalembertől Szarvason, 1828-ig. Szarvas és Vidéke* 2013. január 10. 1–7.

¹² Réthy: *A békés- és aradmegyei Réthy-család*, 21.

¹³ Héjja Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848. Békés vármegye tisztviselői, szegődményes alkalmazottai és szolgaszemélyzete 1715–1848. Prozopográfiai adattár*. Gyula, 2009. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 11) 450.

Schlotterbeck felesége is ezen a nyelven végezte el az egyetemet, mivel a bábaképző tanfolyamok nyelvi differenciálására (külön magyar és német, esetenként szlovák tanfolyamokra) csak diplomázása után, 1806-ban került sor.¹⁴ Az, hogy Réthy nagynője a korban a nők által önállóan, autonóm módon betölthető kevés hivatás egyikét választotta, amelyhez ráadásul egy német nyelvű egyetemi képzést is elvégzett, egy, az adott korban kiemelkedően független és képzett nő portréját sejteti. Mindez azért érdekes, mert eszerint a földrajzkönyvedvelő nagyapa frappáns történetével szemben a család valójában nem a férj, hanem a feleség hivatása miatt költözött Szarvasra. Azt írja ugyanis Schlotterbeck, hogy a bábaképző elvégzése után „Néhány hónap múlva az én Rosáliám meghívást kapott Szarvasról Békésmegyében, mint megyei szülésznő 124 forint díjazással. Azt hittük, egy városba jövünk. De te igaz Isten, hogy megijedtem amint szalmafedeles kunyhók zűrzavarát megláttam. Mencsikoff herceg messze nem ijedt meg annyira, midőn őt az orosz felség Kamcsatkába száműzték.”¹⁵

Schlotterbeck saját elbeszélése szerint tehát nem egy ambiciózus, vállalkozó szellemű fiatalember vakmerő döntésének köszönhetően költözött a család Szarvasra, hanem sokkal inkább az ambiciózus, felsőfokú végzettséget megszerző fiatal nő – az akkoriban a nők által egyedül elérhető – előtt megnyíló lehetőségek miatt, férje pedig követte őt. Tény azonban, hogy az első ijesdés után alighanem a férfi is megtalálta a számítását, s lehetséges, hogy a családi legendárium úgy kapcsolható a történetbe, hogy Schlotterbeck a felesége által kapott szarvasi állásajánlat után nézte meg egy földrajzkönyvben, hogy milyen lehetőségei lesznek a városban. A postamesterként, boltosként és (amint az naplójából is jól látszik) aktív hírfogyasztóként a szarvasi információs hálózat egyik csomópontjában ülő Schlotterbeck és bábaasszony felesége hamar a városi vezető rétegben találta magát. Szoros, baráti kapcsolatban voltak a hivatalviselő elittel,¹⁶ de a megyei főorvossal is, hiszen gyermekeik keresztszülojének is őt kérték fel.¹⁷

A szülők korai halálával azonban (az asszony 1826-ban, férje 1828-ban hunyt el) ez a kézzel nem fogható társadalmi tőke hamar elenyészett, gyermekeiknek pedig magukról kellett gondoskodniuk. A házaspár tizenegy gyermeke közül három fiú és két lány érte meg a felnőttkort: Johanna (1807–1890), Pál (1809–1896), Lipót (1817–1903), Vilmos (1819–1895) és Rozália (1822–1873).¹⁸ Kisebb testvéreiről alighanem a legidősebb fiú, az apja halálakor 19 éves Pál gondoskodott, aki az anya hivatásához közel álló életpályát választva orvosnak tanult, s hozzá hasonlóan a pesti egyetemre járt.¹⁹ 1836-ban Békéscsabán orvosnak választották – ő volt az első ebben a pozícióban az akkor döntően szlovák anyanyelvűek által

¹⁴ BMK BGy Schlotterbeck: *Napló. 1800–1827.*; Dr. Werling Józsefné Forrai Márta: A magyarországi bábaképzés főbb állomásai. In: *Ezerszínű világ. Dolgozatok a neveléstörténet köréből.* Szerk. Kéri Katalin. Pécs, 2000.; Gyáni Gábor: A bábától az orvosnőig. *História* 6 (1984) 1. sz. 31–33.

¹⁵ BMK BGy Schlotterbeck: *Napló. 1800–1827.*

¹⁶ Vö. Uo.

¹⁷ Havasi: *Naplótöredékek*, 5.

¹⁸ Héjja: *Békés vármegye*, 427., 450.

¹⁹ Tehetségét mutatja, hogy Teophil Fabini, a neves természettudományi tanársegéd lett.

lakott városban, aki szlovákul is tudott. Munkássága révén a város egészségügyének legjelentősebb alakja lett a 19. században.²⁰

Nála azonban érdekesebb számunkra idősebbik öccse, Lipót, Réthy László édesapja. Lipót [Leopold] Schlotterbeck apja halála után Pestre került, orvostanhallgató bátyja ajánlotta be Beimel József könyvnyomdájába 1833-ban, ahol négy évig tanulta a nyomdász-mesterséget. Az első lap, amelyet szedett, a *Jelenkor* volt, emellett szerb lapok szedője lett. Néhány évig Nyugat-Európában élt, majd 1843-ban hazatért, és a Landerer-féle könyvnyomdában helyezkedett el, ahol Kossuth *Pesti Hírlapján* dolgozott.²¹ Korán elhunyt szülei ambíciózusságát azonban alighanem örökölte, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy 1844-ben, 26 évesen elhatározta, hogy visszaköltözik Szarvasra, és a tőkét biztosító bátyjával együtt nyomdát alapít.²² A nyomdaalapítással párhuzamosan tettek még egy fontos lépést a Schlotterbeck fiúk: öccsükkel, az apai tradíciót követve szintén kereskedést nyitó Vilmostal együtt beadtak még egy kérvényt a Helytartótanácsához, amelyben vezetéknevük megváltoztatását kérték. Állítólag az ekkor költőként már országosan is ismert, nagy hatású szarvasi gimnáziumi tanár, Vajda Péter javaslatára választották a Réty (azonban Réthy formában rögzült) családnevet.

Az 1847-ben működni kezdő Réthy nyomdának valóban óriási szerepe lett az Alföld szellemi és kulturális életében, és nem csak az iskolai értesítők, tankönyvek és énekeskönyvek nyomtatása révén. Eleinte elsősorban az országos vagy regionális reformokat sürgető könyveket adtak ki (például a szarvasi gimnázium történetéről, a nemzeti színjátszásról vagy a békéscsabai kórház megalapításának szükségességéről²³), 1848-ban pedig a forradalom mellett kiálló röpiratok, szépirodalmi művek, nyilvánosan elhangzott beszédek, szónoklatok jelentek meg.²⁴ Bár nyilván a családi büszkeség is beszél belőle, mégsem felesleges itt idézni Réthy László sorait: „A forradalom idején a megye [nem névleges] központja Szarvas volt. Innen nyerték a megyei mozgalmak éltető elemüket, a megyei s országos rendeletek s forradalmi iratok alakjában, melyek nyomdai példányait Réthy Lipót könyvnyomdája állította elő. A nyomda egykori jegyzőkönyveiből tudom, hogy a »függetlenségi nyilatkozat« három kiadást ért Szarvason, s ennek tót fordítása, mit Haan Lajos csabai ev. lelkész eszközölt, több, mint nyolcezer példányban költ el.”²⁵

A Réthy nyomdának azonban nem csak a magyar nyelvű kiadványok miatt volt komoly jelentősége, hiszen, ahogy Réthy László is említi, komoly súlya volt a szlovák nyelvű

²⁰ Réthy Pál: *Szegényeket ápoló és kórintézet felállításáról Békés-Csabán*. Szarvas, 1847.; Uő: *Az önnemzés (Generatio aequivoca). A növények, állatok és emberek őseredeti keletkezése. Több tudós természetvizsgáló után*. Pest, 1869. Életéről lásd pl. Nédó Erika: Dr. Réthy [Schlotterbeck] Pál. *Orvosi Hetilap* 152 (2011) 1459–1461.; Bódnán Zsolt: A Békéscsabai Casinó a reformkorban. *Korall* (2018) 74. sz. 28–48.

²¹ Réthy: *A békés- és aradmegyei Réthy-család*, 25.

²² *Békés megye első nyomdája, Réthy Lipót. Dokumentumok, 1844–1858*. S. a. r. Szabó Ferenc – Elek László. Békéscsaba, 1978. (Bibliotheca Bekesiensis); Petőcz Károly: *Réthy Lipót szarvasi nyomdája*. Békéscsaba, 1986. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei); Ballóné Mike Ágnes: *A szarvasi Réthy nyomda története: 1847–1856*. Szeged, 1962. [Szakdolgozat, leléhelye: Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára, Szeged.]

²³ Tegyük hozzá, ezt maga az egyik nyomdaalapító, Réthy Pál írta.

²⁴ *Békés megye első nyomdája*, 32–33.; Petőcz: *Réthy*, 18.; Réthy: *A békés- és aradmegyei Réthy-család*, 26.

²⁵ Aradi R. László [Réthy László]: Magyarország közepe. *Magyarország 1879*. 65. sz.

publikációknak is,²⁶ ami a megye lakosságának nyelvi arányait tekintve nem is csoda. De nem csak Kossuth Lajos beszédeinek szlovák fordításairól,²⁷ illetve a helyi értelmiség szlovákul elmondott, forradalomparti felszólalásainak kiadásairól²⁸ van szó. Már az első kiadvány is szlovákul jelent meg,²⁹ és Réthy jelentette meg az első szlovák–magyar szótárt és a hozzá tartozó nyelvtant a helyi lelkész, Jancsovics István kiadásában. Ez pedig azért hihetetlenül jelentős, mert ez valójában a szlovák nemzeti identitásra is nagy hatást gyakorló modern szlovák irodalmi nyelv kodifikálásának egyik legfontosabb lépése volt.³⁰

A család, a felmenők történetéből tehát jól látni, hogy a Schlotterbeck családra rendkívül dinamikus családi stratégiák voltak jellemzők, és az előző generációk tradícióinak folytatása helyett inkább az állandó újrakezdés jellemezte őket. Mégis volt pár tényező, amely kézzel nem fogható örökségként Réthy Lászlóra is átszállt. Az egyik ilyen az írás-hoz, az irodalomhoz, a betűhöz való szoros kapcsolat, amely a nagypapa könyvszeretetétől és az újságokhoz, a hírekhez való viszonyától a gimnáziumi tanulmányait egyébként félbehagyó – mégis a regionális kulturális infrastruktúrában hatalmas jelentőségű nyomdát megalapító – apán keresztül ér el a korban elismert tudományos és máig fennmaradó költői életművet létrehozó unokáig. A másik, esetünkben még ennél is fontosabb tényező

²⁶ Petőcz: *Réthy*, 18–30.

²⁷ A Haan Lajos által fordított függetlenségi nyilatkozaton túl lásd még a Kossuth Lajos Békés megyéhez intézett szózatának szlovák fordítását. *Békés megye első nyomdája*, 33–34.

²⁸ Placskó István: *Mikép viselje magát a nép, midőn az ország és jeles pártfogói, az emberi szabadság és jogok megszerzésével foglalatoskodnak? Templomi beszéd, melyet az 1848-ki országgyűlésen ... először kihirdetett szabadság ünnepe-re ... martius 26-kán a szarvasi evang. templomban tartott Placsko István.* [Szlovákából ford. Delhy.] Szarvas, 1848. Szlovák eredetije sajnos elveszett/lappang, de hírt ad róla: *Békés megye első nyomdája*, 33.

²⁹ Petőcz: *Réthy*, 27. Petőcz Károly szerint ez egy 34 oldalas, dohánytermesztéssel foglalkozó könyv. Itt minden bizonnyal Haan János békéscsabai lelkésznek, a dohánytermesztés alföldi meghonosítójának a könyvéről van szó (*O užitečnom sadění dohána, rozmluvání... pre ľud čabjanský*). Sajnos azonban maga a kötet nagyobb könyvtárakban nem található meg, az életrajzi lexikonok viszont egységesen 1845-öt jelölik meg kiadási évként, és Szarvast kiadási helyként (Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I–IX. Bp., 1891–1914. IV. 199.; *Slovenský biografický slovník*. I–VI. Ed. Augustín Maňovčík. Martin, 1986–1994. II. (E–J) 253., amivel csak az a gond, hogy a Réthy-nyomda csak két évvel később, 1847-ben kezdett működni. Talán feloldja az ellentmondást, hogy a könyv megjelenéséről a szerző fia, Haan Lajos valóban csak 1847 októberében adott hírt testvéreinek, ami az 1847-es megjelenést, és így Petőcz állítását támasztja alá. Haan Lajos: *„aki tót pap létére is magyar író”*. *Haan Lajos emlékiratai és levelezése*. Szerk. Katona Csaba – Demmel József. Békéscsaba-Bp., 2017. 219.

³⁰ Mária Žiláková: Komlőš (Slovenský Komlőš/Tótkomlőš) versus Bánhedeš (Velký Bánhedeš/Nagybánhegyes), čili/alebo bibličtina vs. štúrovčina. In: *Kontexty identity. Jubilejný zborník na počesť Anny Divičanovej*. Ed. Eva Krekovičová – Alžbeta Uhrinová – Mária Žiláková. Békešská Čaba [Békéscsaba], 2010. 207–213.; Mária Žiláková: Prívvrženci Ľudovíta Štúra na dolnozemských jazykových ostrovoch. In: *Jazykovedné dielo Ľudovíta Štúra v historických a súčasných interpretáciách*. Ed. Slavomír Ondrejovič – Jaroslava Kmiťová. Bratislava, 2017. 189–201.; Rudolf Kuchár: Miesto staršej právnej terminológie v štúrovčine (na základe porovnania slovníka Štefana Jančoviča a Slovenských národných novín). In: *Ľudovít Štúr a reč slovenská*. Ed. Slavomír Ondrejovič. Bratislava, 2007. 150–161.; György Rágyanszki: Slovenská Mluvíca Štefana Jančoviča. In: *Jazykovedné dielo Ľudovíta Štúra v historických a súčasných interpretáciách*. Ed. Slavomír Ondrejovič – Jaroslava Kmiťová. Bratislava, 2017. 135–149.; Rágyanszki György: Symbióza bibličtiny a štúrovčiny v Tlačiarňi Lipóta Réthyho v Sarvaši. In: *Slované medzi tradíci a modernitou*. Ed. Markus Giger – Hana Kosáková – Marek Příhoda. Červení Kostolec – Praha, 2014. 35–40.; József Demmel: Maďarizácia v štúrovčine? Slovenskojazyčné elity a prvý slovensko-maďarský slovník. In: *Elity a kontraelity na Slovensku*. Ed. Peter Šoltés – Adam Hudek. Bratislava, 2019. s 427–452. A nyomdáról lásd még Ballóné Mike Ágnes: A szarvasi Réthy nyomda története, 1847–1856. *Körös népe* 6 (1965) 5–42.

a közösségi hovatartozás szintén dinamikus változása. Hogy a brünni/pesti születésű, cseh, morva, lengyel vagy szlovák anyanyelvű nagymama és a stetteni születésű nagypapa miatt Magyarországon találkoztak, azt ma már szinte teljes homály fedi, de valószínű, Réthy László nagyszülei még nem tudtak magyarul, és nagypapját korábban tudtunkkal semmi sem kötötte ehhez az ő szempontjából idegen országhoz, gyermekei és unokái hazájához. Sőt, még az sem zárható ki, hogy Ščarski/Stanszky Rozália épp azért került Szarvasra, mert ott anyanyelvével jobban elboldogult, mint egy magyar városban. Bár gyermekeik, akik alighanem mindannyian tudtak németül és szlovákul (hiszen, ahogy említettük, Paul Schlotterbeck volt az első, szlovák nyelven is értő orvos Békéscsabán, és alighanem Leopold sem véletlenül kapta feladatul épp szláv nyelvű újságok szedését Pesten), egyértelműen a magyarosodás útjára léptek, mégis érdemes rögzíteni a tény: Leopold Schlotterbeck mindössze hét évvel fia, László születése előtt magyarosította a családnevét fivéreivel együtt Réthyre.

A származás, az identitás bizonytalansága minden ember életére rányomhatja a bélyegét, de ez hatványozottan igaz lehetett a magyar elitbe emelkedő Réthyre, akinek környezetének jelentős része vele szemben egykori nemesként pontosan vissza tudta vezetni családfáját több száz évre visszamenőleg – míg ő már nagymama származásával és születésével kapcsolatban is bizonytalan volt. Innen nézve érthető meg, hogy (amint lejjebb majd részletesebben is látni fogjuk) miért foglalkoztatta annyira Réthy Lászlót bölcsész tudósként, de obszcén költőként is a nemzeti identitás kérdése, hogy honnantól számítható valaki magyarnak (sőt, „jó magyarnak”), vagy hogy magyarnak tartható-e az is, aki nem magyarnak született? Hiszen a *Keleti Svájc* nemzetiségi toleranciát hirdető megközelítése, amely szerint a nagy magyar történelmi személyiségek jelentős része nem magyar származású volt, szorosan kötődött saját életéhez és bevándorló nagyszülei történetéhez.

„Pánszláv” vajás kenyér

Réthy László bár a szülővárosában, Szarvason járt gimnáziumba, iskoláztatásának történetében van egy komoly vargabetű, amely messze nem lényegtelen. Réthy Lipót ugyanis 1856-ban, tehát fia öt éves korában úgy döntött, hogy elhagyja a várost, és egy gyulai kitérő után Aradon telepedett le és alapította újra a nyomdáját. Mindez pedig azt jelenti, hogy Réthy László, amikor beiratkozott a szarvasi evangélikus gimnáziumba 1862-ben, kosztosdiákként tért vissza a városba.³¹ Mindennek pedig azért van jelentősége, mert egyik szállásadó gazdája nem más volt, mint tanára, a gimnáziumban többek közt szlovák nyelvet oktató Štefan Koreň [Koreny István]. Koreň és Réthy ekkori kapcsolatáról ugyan nem sokat tudunk, mégis okunk van feltételezni, hogy a tanár szerepe nem megkerülhető, ha Réthynek a nem magyarokhoz való viszonyát vizsgáljuk. Sőt, nagyon úgy tűnik, hogy még az itt elemzett versre is hatással lehetett egykori szállásadója.

³¹ Dr. Harsányi Pál: Dr. Réthy László emlékezete. *Numizmatikai Közlöny* 14 (1915) 22.

Štefan Koreň 1805-ben született a Pest megyei Domonyban egy szlovák evangélikus szűcsmester családjában.³² Felsőbb iskoláit Selmezbányán és Pozsonyban végezte. A szlovák nyelv művelés és az irodalom iránt elkötelezett fiatal értelmiségit 1832-ben az aszódi evangélikus gimnázium kérte fel tanárnak. Diákjait magyarul tanította az iskola preferenciáinak megfelelően, mindeközben azonban továbbra is szorgalmasan gyűjtötte a szlovák és szláv szépirodalmi alkotásokat, előfizetett a folyóiratokra és politikai lapokra. Fiát a szlovák nemzeti névadás hagyományait követve³³ Štefan Dobroslavnak nevezte el.³⁴ Szoros kapcsolatban állt a szlovák nemzeti mozgalom vezetőjével, Ľudovít Štúrral is, egyidőben még anyagilag is támogatta őt.³⁵ Ennek ellenére nem exponálta magát nyíltan a szlovák politikai törekvések mellett.³⁶ 1856-ban a sarvasi gimnáziumba hívták tanárnak, ahol magyart, németet, latint, valamint botanikát és szlovákot tanított, emellett pedig a Matica slovenská egyik legaktívabb alföldi képviselője, a szlovák sajtó legfontosabb terjesztője lett.³⁷

Koreň a gimnáziumban, ahogy említettük, szlovákot is tanított, ami ugyan nem volt kötelező minden diák számára, csak az evangélikus vallásúaknak, de épp ezért sejthetjük, hogy Réthy is tanulta a nyelvet.³⁸ Azt is tudjuk viszont, hogy a diákok szlovák szempontú „érzékenyítésének” ekkoriban valójában nem az osztályterem volt az elsődleges terepe. Ahogy egy magyar kortárs fogalmazta meg egy 1874-es vita kapcsán: „[a szlovák] szellem társadalmi uton terjed, melyhez a kormánynak hozzáférhetése nincs, – csepegtetik az a fiatalok kebleibe gazdájok által, hol szállásuk van, a téli hosszú esteken, a gazdasszonyok által a sovány ebédü asztalnál, a tanítók által a nyári séták közben, a színelőadások és táncvigalmak alatt.”³⁹ Koreň is hasonlóan járt el diákjaival. Egy egykori tanítványa igen szemléletes visszaemlékezése szerint ugyan a szlovák nyelv nem volt kötelező tantárgy, azonban aki latinból rosszabbul állt, érdemes volt felvennie Koreňnél a szlovákot, amivel kompenzálhatta latinórai hiányosságait. De nem csak ezért jártak szívesen a diákok Koreň

³² Életrajzát lásd Benka Gyula: *A sarvasi főgymnasium története 1802–1895*. Gyoma, 1895. 132–134.; Bozó-Szűcs Diána: *Egy 19. századi lelkesválasztási vita társadalomtörténeti aspektusai*. Eger, 2020. [Doktori disszertáció]; Diána Bozó-Szűcs: Útoky Edeho Dániela Mikulása na Petófiho panslavistického učiteľa Istvána Koreňa. In: *Etnokonfesionalita na Dolnej zeme. Konfesia a národ. Kontexty konfesionalnej a národnej identity slovenskej spoločnosti v 19. a 20. storočí*. Ed. Mária Žiláková – Krisztína Eszter Szudová – József Demmel. Békešká Čaba [Békéscsaba], 2017. 160–183.; Bozó-Szűcs Diána: Az aszódi evangélikus gyülekezet belső harcai 1850–1862 között. In: *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2014. évi, egri konferenciájának kötete*. Szerk. Pap József – Tóth Árpád. Bp., 2016. 137–148.

³³ Peter Šoltés: Z Devína pred krstiteľnice. Národné mená v slovenskom národnom hnutí. In: Dušan Kováč – Eva Kowalská – Peter Šoltés a kol.: *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. Bratislava, 2015. 238–262.

³⁴ Bozó-Szűcs: *Egy 19. századi*, 207.

³⁵ Michal Miloslav Hodžának. 1842. november 20. Ľudovít Štúr: *Listy Ľudovíta Štúra I. 1834–1843*. Pre tlač pripravil a poznámky napísal dr. Jozef Ambruš. Bratislava, 1954. 338.

³⁶ Bozó-Szűcs: *Egy 19. századi*, 210.

³⁷ Tóth István: Adalékok az alföldi szlovákok nemzeti azonosság tudatának kérdésköréhez (XIX–XX. század). *Palócföld* 43 (1997) 83.; Uő: Tizenkét pont. Az alföldi szlovákok nemzeti önonazonosság-igénye. *Napút* 9 (2007) 7. sz. 8–11.

³⁸ Tatay István: *Tudósítvány a békési ágost. hitv. evang. esperesség sarvasi főtanodájáról, az 1861/2-iki tanévben*. Gyula, 1862. 18.

³⁹ Szentiványi Márton Trefort Ágostonnak. 1874. június 2. In: Ruttkay László: *A felvidéki szlovák középiskolák megszüntetése 1874-ben*. Pécs, 1939. 110.

szlovákóráira, hanem mert azokat rendszerint a házában tartotta, s ilyenkor mindig megvendégelte a szarvasi gimnázium sovány kosztján élő fiúkat vajas kenyérrel.⁴⁰

Egy másik Koreň-tanítvány által elmesélt adomát is érdemes idézni, amely jól rezonál a Réthy által a *Keleti Svájcban* megénekelt testvériségeszmével is. Jeszenszky László visszaemlékezése szerint ugyanis Koreň „[a]zért bosszankodott is mintha a haját húzták volna, úgy érezte magát, midőn azt hallotta hangoztatni, hogy a tótok nem magyarok... Kivitt minket a kertjébe. Megmutatta ott a sorokban egymás mellé ültetett különféle fajú szőlőtőkét. Van-e itt, a sorokban: kökény, galagonya, szamárkóro s általában olyan tő, mely nem szőlőt terem?! Mikor rámondtuk, hogy: nincs, akkor mosolyogva kérdezte: hát akkor mily badar beszéd az, hogy Magyarország szőlőkertjében volnának olyanok is, a kik – nem magyarok?”⁴¹

De vajon milyen hatással lehetett Réthyre Koreň? Azt tudjuk, hogy Réthy felnőttként jó szívvel emlékezett vissza erre az időszakra, hiszen élete végéig őrizgette egykori tanára arcképét.⁴² De van a *Keleti Svájc*nak olyan eleme is, amely konkrétan kötődhet Koreň szlovák irányú ismeretterjesztéséhez. Réthy ugyanis, amikor a versben Kossuthot és Petőfit említi, egyes szövegvariánsoknál lábjegyzetben odafírta a nevek mellé, hogy „Košút, Petrovič”,⁴³ utalva szlovák származásukra.

A Kossuth szlovák származásával kapcsolatos gondolatnak egyáltalán⁴⁴ a felvetése is erősen tabusított volt a magyar nemzeti diskurzusban. A korabeli magyar történetíró szerint „az osztrák és tót historikusok a Kossuth család eredetéről sok mindenféle valótlanságot és ámitást irkáltak össze. Tudva, szándékosan ferdítettek. [...] A tény az, hogy a Kossuth család egyike a legrégebb magyar nemes családoknak.”⁴⁵ Az általános közvélekedés szerint „A magyar nemzet élő eszményesülése volt ő.”⁴⁶ Ezzel szemben a korabeli szlovák nemzeti diskurzus volt az, ahol valóban hangsúlyos elem volt Kossuth kapcsán a szlovák származás kérdése, elsősorban abban a kontextusban, hogy magyar politikusként elárulta saját származását.⁴⁷ Kossuth „lekošútozása” Réthy részéről tehát a vers egyik legtovább merészkedő normaszegése volt, s elég valószínű, hogy először Koreň házában találkozhatott ezzel a Kossuth-értelmezéssel – hiszen Kossuth szlovákságának a témáját épp a Koreňnyel szoros kapcsolatban álló Ludovít Štúr hozta be a szlovák köztudatba.⁴⁸

Petőfi szlovák származásának – eredeti vezetékneve persze ismertebb volt a magyar közéletben is – említése még szorosabban kötődik Koreňhez. Petőfi ugyanis, akkor még Alexander Petrovichként beiratkozva az aszódi evangélikus gimnáziumba, Koreň tanít-

⁴⁰ *Fővárosi Lapok* 1893. április 22.

⁴¹ *Vasárnapi Ujság* 1909. április 18.

⁴² Harsányi: Dr. Réthy, 22.

⁴³ Réthy László levele Ján Petrikovich-hoz. 1911. február 8. SNK LA sign. A 1287.

⁴⁴ Demmel József: „A saját fészkebe piszkító madár”? Kossuth Lajos szlovák származásáról. *Kommentár* 10 (2015) 86–96.

⁴⁵ Hentaller Lajos: *Kossuth és kora*. Bp., 1894. 1–3.

⁴⁶ Vajda János: *Egy lap a Kossuth-irodalomhoz. Kossuth Lajos*. [S. a. r. Pajkossy Gábor.] Bp., 1998. 215.

⁴⁷ Demmel: A saját fészkebe, 86–91.

⁴⁸ Tegyük hozzá, Leopold Schlotterbeck személyesen is ismerte Kossuthot a *Pesti Hírlap* szedőjeként, de Réthy László is felkereste őt Torinóban, s együtt ebédeltek, ahol szóba került Kossuthnak az apjával való közös munkája is. Réthy: *A békés- és aradmegyei Réthy-család*, 25.

ványa, sőt, kosztosdiákja⁴⁹ volt éppúgy, mint Réthy 25 évvel később. Koreň Petőfi kapcsán több helyen megfogalmazott visszaemlékezéseinek hangsúlyos eleme volt, hogy Petőfi egyszer gúnyos megjegyzést tett a szlovákokra, amit Koreň a költő apja és anyja szlovák származásának, anyanyelvének felemlegetésével helyezett kontextusba.⁵⁰

Krakkóból Pestre

Réthy az érettségi után úgy döntött, hogy szláv nyelveket fog tanulni, méghozzá nem máshol, mint Lengyelországban, a krakkói Jagelló Egyetemen. Ez egy merőben szokatlan döntés volt a korban. Magyarországon szinte egyáltalán nem volt hagyománya nemcsak annak, hogy valaki egyetemi szinten szláv nyelveket tanuljon (ha épp nem volt a szláv nemzetiségi elit tagja), de annak sem, hogy valaki a krakkói egyetemre járjon: fél évszázad alatt mindössze húszan iratkoztak be ide – zömében idősebb, harminc fölötti római katolikusok Észak-Magyarországról.⁵¹ Hogy egy 18 éves evangélikus fiatal az Alföldről miért döntött e mellett a képzés mellett? Mivel jelenlegi tudásunk szerint csak egy olyan ember volt Réthy környezetében, aki a szláv nyelvek iránti érdeklődését felkelthette, egyelőre nincs jobb magyarázatunk erre a lépésre, mint hogy elkötelezett szlovák tanára, Koreň hatására döntött így az útkereső fiatal.

Réthy azonban valójában soha nem iratkozott be a krakkói egyetem hallgatói közé. A rejtélyt önéletírása oldja fel, amelyből megtudhatjuk, hogy valóban elutazott Krakkóba, azonban ott magányosnak érezte magát, azt képzelte, hogy beteg, s ezért visszatért inkább Pestre.⁵² Ott először a jogi karra iratkozott be, majd Thaly Kálmán javaslatára váltott, és bölcsészetet kezdett tanulni. 1877-ben a békéscsabai polgári leányiskola tanárának választották.⁵³ Érdemes megjegyezni, hogy Réthy már ekkor használt egy írói alteregót: Plútó néven (ami nem álnév, hanem egyfajta irodalmi hasonmás volt, miközben azonoságuk köztudomású volt) humoros tárcákat írt a *Békésmegyei Közlöny*be. Már hivatkozott önéletrajz-töredékében azonban hozzáteszi: „1877/78. tanévet Csabán töltöttem. Végén leköszöntem a nem nekem való pályáról.”⁵⁴ Ezek után rövidebb utazásokat tett az országban, majd megkezdte következő hosszabb életszakaszát: visszatért Pestre, és 1880-ban numizmatikából doktorátust szerzett.⁵⁵

A doktorátus megszerzésével és a Pestre költözéssel Réthy útkeresése egy időre lezárult. 1881 márciusában kezdett a Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárában

⁴⁹ Kerényi Ferenc: *Petőfi Sándor élete és költészete*. Bp., 2008. 37–46.

⁵⁰ Bozó-Szűcs: *Egy 19. századi*, 198–215.; Csanda Sándor: *Petőfi és a szlovákok. Irodalomtörténeti Közlemények* 69 (1965) 11–33.; Dienes András: *A fiatal Petőfi. A költő származása és életútja 1838 nyaráig*. Bp., 1968. 198–207. Koreň Petőfiről szóló emlékeit lásd *Vasárnapi Ujság* 1875. május 30.

⁵¹ Mészáros Andor – Szögi László – Varga Júlia: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemlein és akadémiáin, 1789–1919*. Bp., 2014. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 21) 436–437., 590.

⁵² Harsányi: Dr. Réthy, 23.

⁵³ Uo. 24.

⁵⁴ Idézi Harsányi: uo.

⁵⁵ Uo.

dolgozni, s innen is ment nyugdíjba az érem- és régiségtár igazgatójaként, harminc évvel később. Réthy azonban nem pusztán múzeumi tisztviselő volt, hanem rövidesen a magyar tudományos elit elismert tagjává is vált. Ezt részben régi szenvedélyének, a numizmatikának köszönhetette – évtizedes munkája gyümölcseként kiadta a magyar numizmatika alapművét, a *Corpus nummorum Hungariae*-t, de ő alapította a Magyar Numizmatikai Társaságot és szerkesztette az *Ethnographiát* is.⁵⁶

Az éremtan szűkebb szakértői körén túl is ismert lett azonban a tudós Réthy. Sőt, a Szinnyei József monumentális írói életrajzlexikonában olvasható, alighanem önjellegzően alapuló⁵⁷ életrajzában már nem is a numizmatika szerepel fő tudományos profilként, hanem hogy „[t]udományos munkásságának legfőbb eredménye, hogy az oláh nyelv és faj keletkezésének és alakulásának kérdését megoldásához legközelebb hozta”.⁵⁸ 1896. december 7-én akadémiai székfoglalóját sem éremtanból, hanem *A romanismus Illyricumban* címmel tartotta.⁵⁹ Valószínűleg már az 1870-es évek végén elkezdett kutatni a témában, első publikációi az apja tulajdonában lévő, Aradon kiadott, *Alföld* című lapban jelentek meg⁶⁰ 1880-ban, de ugyanebben az évben jött ki *Anonymus az erdélyi oláhokról* című kötete is.⁶¹ Kutatásait összegző legfontosabb alapműve *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása* volt 1887-ben,⁶² és számos cikket is publikált a témában.⁶³ A Hunyadiakkal kapcsolatban például, akikről a *Keleti Svájcban* azt írta, hogy „bolgár-oláh hajtásból” nőttek ki, 1884-ben még így írt: „Derűre, borúra hirdetik az oláh újságok, hogy Hunyadi János, a kereszténység legnagyobb bajnoka a keleten és Magyarország nagy királya, Mátyás: oláhok voltak. A Hunyadiak oláh eredetéből aztán tőkét csinálnak oláh testvéreink s azt a consequentiát vonják ki abból, hogy a kereszténység ügyének Magyarországon oláh fegyverek s az oláh nemzeti szellem épített védbástyákat az Izlam támadásai ellen; Corvin Mátyás lángelméjében pedig, ki a renaissance műveltség nagy képviselője volt: a római eredet traditióit kell ünnepelnünk, melynek sugarai arra a népre vetik világukat vissza, melyből a nagy király született, tudniillik az oláh nemzetre.”⁶⁴

A román történészek természetesen vitába szálltak vele, és tévedésnek ítélték Réthy megállapításait, bár olyan is volt, aki egyetértett vele.⁶⁵ Mindezek ellenére, ha alaposab-

⁵⁶ Harsányi: Dr. Réthy, 24–28.

⁵⁷ Hiszen jól tudjuk, hogy Réthy kifejezetten jóban volt „Szinnyei papával”, a „magyar irodalom főanyakönyvvezetőjével”. Egy Löwy-rigmus szerint például „Tőle tanultuk hogy e drága honba / Mily bőven terem az író s a gomba”. Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK) Kézirattár. Quart. Hung. 2660. Löwy Árpád versei a m. nemzeti muzeum Széchényi Könyvtára számára leírta a szerző. 1909.

⁵⁸ Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái*, XI. 825.

⁵⁹ Réthy László: *A romanismus Illyricumban. Székfoglaló*. Bp., 1896. (Értekezések a tört. tud. köréből 17) 12. Egyébként még Löwy Árpádként a múzeum dolgozóit megörökítő epigrammái közt saját önarcképét is így alkotta meg: „Réthy numizmata és oláh-verő botond/az egész muzi-ba [múzeumban] a legnagyobb bolond”. Löwy: *Löwy Árpád*, 204.

⁶⁰ *Alföld* [1880.] 254–255.

⁶¹ Réthy László: *Anonymus az erdélyi oláhokról*. Bp., 1880.

⁶² Uő: *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása*. Bp., 1887.

⁶³ Pl. Dácia nemzetiségi viszonyai a rómaiság idején. In: *Régészeti és embertani társulat Évkönyve*. 1879–1885. Bp., 1886. 144–151.; Traján-Decebal tradíciók az oláhoknál. *Ethnographia* 1 (1890) 144–150.

⁶⁴ Réthy László: Oláh eredetűek-e a Hunyadiak? *Turul* 2 (1884) 137.

⁶⁵ Harsányi: Dr. Réthy, 25.

ban megvizsgáljuk Réthy életművének ezen rétegét, kiderül, hogy Réthytől távol állt a sovinizta diskurzus – állításait mindig igyekezett szaktudományos érvekkel, adatokkal alátámasztani, végső következtetése pedig alapvetően pozitív, és nagyon is jellemző rá: nem azzal érvelt ugyanis, hogy a románok, egyértelmű római eredetük híján egy gyökeretlen, eredet és így legitimitáció nélküli nemzet, sőt, őszintének tűnő csodálattal beszélt arról, hogy a sokféle hatásból egybeolvadó románságnak épp ebben a kevertségben van az ereje és az erénye: „Nyelve csodálatos alkotásával, illyr, római, görög, bolgár, kun, török és magyar elemeivel, olyan eredeti compositió, hangzásában pedig annyi varázs van!”⁶⁶ Jól felismerhető tehát a frissen asszimilált Schlotterbeck család tagjaként Réthy azon ambíciója, hogy az adott nemzetet érő ilyen külső behatásokat ne a „felhígítás”, illetve a „beolvadás/eltűnés”, hanem sokkal inkább a „gazdagítás” kontextusában értelmezze.⁶⁷

Az amúgy is tehetős vállalkozó családból származó, s múzeumi állása révén immár saját jogán is stabil egzisztenciával rendelkező, Pesten is gyökeret verő Réthy 35 évesen megállapodott: 1886. május 8-án feleségül vette Tokaji Nagy Irént.

Lówy Árpád: írói alteregó és/vagy egy poszttraumás stressz szindróma tünete

Lówy Árpádról kifejezetten sok fontos szakmunka született az utóbbi években, mégis ki-maradt egy lényeges kérdés: az alteregó születése. Ahogy említettük, nem Lówy volt Réthy első írói alteregója. Nem pusztán írói álnévről van ugyanis szó (arra általában az Aradi R. Lászlót használta), hanem egy természetes személlyel részben azonos, részben viszont különböző fiktív személyiségről, s ilyen volt már korábban a csabai Plútó is.⁶⁸

Lówy Árpád valamikor az 1890-es évek első felében „születhetett”, s valamiféleképp bizonyosan kötődött Thallóczy Lajos bécsi köréhez, a büzerekhez, ahol Lówy az „udvari poéta” szerepét töltötte be.⁶⁹ Réthy saját feljegyzései szerint 1890 és 1896 között már 300 felolvasást/költői estet tartott, de nem tudjuk, hogy már a kezdet kezdetén is írói altere-

⁶⁶ Réthy: *Az oláh*. Erről lásd pl. Lucian Boia: *Romania – Borderland of Europe*. London, 2001. 28–58.

⁶⁷ Fontos szempont, hogy Réthynek a román múlt iránti érdeklődése nem „saját ügy” volt, hanem „családi örökségként” szerezte. Nagybátyja, Réthy Pál ugyanis bő másfél évtizeddel azelőtt, hogy Réthy megjelentette volna első írását a románok római eredetének cáfolatával kapcsolatban, az *Arad* című lapban közölt egy szöveget, amely gyakorlatilag a teljesen azonos előképe Réthy László románokkal kapcsolatos tudományos munkásságának: Réthy Pál ugyancsak megkérdőjelezi, hogy a román nemzet nagysága közvetlenül a rómaiakig vezethető vissza, de ő is arra jut, hogy a szlávok és rómaiak keveredéséből létrejövő nemzet büszke lehet erre az eredetre. „Nem a román elnevezés, hanem a civilizáció, tudományok, mesterségek révén, értelmes néptanítói, tudósai által fog a [...] fogékony eszű oláh nép [...] a többi mivel nagy nemzetekkel egy rangba emelhetni.” Dr. Réthy Pál: Néhány történelmi adat az oláhokról, mint románokról. *Arad* 1864. szeptember 21.

⁶⁸ Réthy Lówy esetében is megtette ezt a szétválasztást. Thallóczy Lajosnak írja például 1901-ben: „Az öregedésnek biztos jelei ezek, melyek mélyen lehangolják úgy R. Lászlót a m. n. múz. órét, mint Lówy Árpádot, a költőt a kik mindketten szeretnének még néhány évig fiatalok maradni.” Ábrányi Hedvig – Kőhegyi Mihály: Réthy László levelei Thallóczy Lajoshoz. *Numizmatikai Közlöny* 96–97 (1997–1998) 153–154.

⁶⁹ Waktor Andrea: Thallóczy Lajos és köre Bécsben. *Budapesti Negyed* 12 (2004) 435–456.; Császtvay: Réthy László, 20–23.

gója képében szerepelt vagy még Réthy Lászlóként, mint ahogy azt sem tudjuk, mennyire pontosak vagy épp mennyire hasraütés-szerűek ezek az adatok, pontos feljegyzéseket előadásairól ugyanis csak 1896 után kezdett el vezetni.⁷⁰

Az is biztos azonban, hogy Löwy létrehozása egyfajta traumafeldolgozás is volt Réthy számára, egy olyan feszültségvezető szelep, amelyen keresztül a fikcióba, egy alternatív valóságba menekülhetett. Löwy Árpád születésének az ideje ugyanis egybeesik Réthy László életének legnehezebb szakaszával, azokkal az évekkkel, amikor számos törést kellett elszenvednie. Felesége ugyanis egyes források szerint állandóan betegeskedett, ami komoly anyagi terheket jelentett a családnak, és aztán hét év házasság után, 1893-ban el is hunyt.⁷¹ A fiatal feleség elvesztése Réthy számára kétszeres tragédiát jelenthetett. Mivel így gyermekei anya nélkül maradtak, a kor normái szerint vagy újra kellett volna nősülnie, vagy rokonaihoz kellett volna adnia a gyermekeit, ugyanis egy apa abban a korban rangban megfelelő asszonyi segítség nélkül, egymaga nem nevelhette a gyerekeit.⁷² Fiát és lányát ezért Aradra vitte, ahol nővére házában nevelkedtek. Nem sokkal később azonban értesítették, hogy fia nagyon beteg, ezért Pestről Aradra utazott, ám a gyermeket nem tudták megmenteni, s apja karjai közt halt meg hétévesen.⁷³ Lányával a távolság ellenére szoros kapcsolatot tartott (erre utaló jel például, hogy Réthy Margit legközelebbi barátnője a Réthy kolléganőjeként a múzeumban dolgozó Kiss Margit, a szintén a múzeumban dolgozó Éber László felesége volt). Ám a tragédiák így sem kerültkél el – az épp Pesten tartózkodó lány volt az, aki megtalálta Réthy anyósát, azaz anyai nagymamáját annak öngyilkossági kísérlete után.⁷⁴

Nem csoda, hogy a sötét garzonlakásában egyedül élő⁷⁵ s a múzeumi munkából is egyre inkább kihúzódni akaró⁷⁶ Réthy egy fikciós személyiségbe menekült. Mert – bár sokan olvassák a Löwy-verseket a mai napig is obszcenitásuk, vaskos humoruk miatt – verseinek döntő többsége egyáltalán nem öncélúan pornográf vagy trágár:⁷⁷ szinte mindig valós problémákra reflektál, és oldja fel őket a maga harsány módján. A tipikus Löwy-vers az öregedéstől, a magánytól, a betegségektől, a haláltól való félelmet, az elég értékes étellel, a „mit hagyunk magunk után” kérdésével kapcsolatos szorongást mondja ki, és oldja fel általában váratlan, s nyomdafestéket valóban nem tűrő csattanóval. A trágárság tehát csak segít kimondani és feloldani a tabunak számító dolgokat, oldani a szorongást. Még a nemzetiségi sztereotípiák közül is az jelent meg a kocsmaasztal mellett felolvasott

⁷⁰ OSZK Kézirattár. Quart. Hung. 2558.

⁷¹ Császtvay: Réthy László, 20–23.

⁷² Horn Ildikó: Nemesi árvák. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon. Társadalom- és művelődéstörténelmi tanulmányok*. Szerk. Péter Katalin. Bp., 1996. 59–61.; Deáky Zita: „Jó kis fiúk és leánykák”. *A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon*. Bp., 2011. 93.

⁷³ Ábrányi Hedvig – Kőhegyi Mihály: Réthy László levelei Hampel Józsefhez. *Numizmatikai Közlöny* 94–95 (1995–1996) 103.

⁷⁴ „Anyósom idegbeteg, s míg Margit varróiskolában volt, egy életlen késsel összenyiszálta a kezét, öngyilkossági szándékból. Leányom nagy rémülettel találta vérezve egy kanapén oldalt dőlve.” Ábrányi-Kőhegyi: Réthy László levelei Thallóczy Lajoshoz, 155.

⁷⁵ Ábrányi-Kőhegyi: Réthy László levelei Hampel Józsefhez, 103.

⁷⁶ Uo. 105.

⁷⁷ Erről beszél Császtvay Tünde is. Császtvay: Réthy László, 22–23.

versekben, amiket nappal, a tudományos munka vagy a közéleti tevékenység során nem illet kimondani, így lett Réthy László is saját jellemzése szerint (utalva a román történezszekkel folytatott vitájára) „oláh-verő Botond”. De versei a dualizmus kori magyar elitben lappangó Habsburg-ellenességnek is olyan feszültségvezető szelepei, amelyek nyomtatásban egészen bizonyosan kimerítenék a felségsértés fogalmát.⁷⁸ Persze megkapja a magáét Lőwy környezete, a magyar szellemi elit is – alighanem senki nem írt úgy Pulszky Ferencről, Thallóczy Lajosról, Thaly Kálmánról, Szinnyi Józsefről vagy épp Jókai Mór és fiatal feleségének nászéjszakájáról, mint Réthy/Lőwy.⁷⁹

A traumák, a magány, az öregedés azonban alighanem lassacskán elkezdte felőrölni. 1909-ben már komoly vészjelzéseket küldött a környezetének. Thallóczy Lajosnak Aradról ír keresetlen őszinteséggel: „Beteg vagyok, egész életem minden kínját, csalódásaimat, tévedéseim valami örületes tény egyszerre világosítja meg lelkem előtt s egy borzasztó tátongó úrt látok magam előtt, mely mindennap nő és szélesedik s én a szélén állok, melyből minden reggel egy lépésnyi leomlik s én kétségbeesve kapaszkodom a gyökerekbe. Itt vagyok kis unokáim között s mikor őket térdeimre ültetem, keservesen sírok, hogy nem tudok boldog órákat tölteni köztük, mert lelkem beteg, s agyam előtt egy sötét fátyol lebben meg, mely holnap, holnapután egész kedélyvilágomat elfogja homályosítani.”⁸⁰ Múzeumbeli felettesének, Hampel Józsefnek még ennél is részletesebben is beszámolt szorongásairól.⁸¹

A megtört férfi azonban a modern pszichoterápiát még nélkülöző korban sem állt tétlenül: a Lőwy-féle, stresszoldó felolvasások mellett rengeteget utazott, és orvosokkal is konzultált. Az általa alapított Magyar Numizmatikai Társulatban is találkozott egy műkedvelő numizmata orvossal, akihez tanácsért, segítségért fordult.⁸² Ő volt a turócszentmártoni orvos, Petrikovich János,⁸³ aki meghívta magához Réthyt, ezzel közvetlenül is hozzájárulva a *Keleti Svájc* megszületéséhez.

Lőwy Árpád Keleti Svájcban (átszállás: Turócszentmárton)

Réthy 1910-ben elutazott Turócszentmártonba, kivett egy szobát, majd ellátogatott Petrikovich házába. Feltehetően a lehetséges gyógymódookról beszéltek volna, a szlovák nemzeti mozgalom iránt elkötelezett doktor házában azonban más vendégek is voltak, és a látogatás így – Réthy megfogalmazásában – átalakult „a magyar-tót barátságnak és testvériségnek egy keresetlen megnyilatkozásába.” Petrikovich vendégei ugyanis nem mások voltak, mint a korabeli szlovák szellemi élet két legnagyobb tekintélyű alakja, a szerkesztő-

⁷⁸ József Demmel: „Chrabrý lev” alebo „holohlavý orlosup”? František Jozef I. a Maďari. *Historická revue* 27 (2016) Nr. 10. 34–36.

⁷⁹ Lőwy: *Lőwy Árpád*, 2004.

⁸⁰ Ábrányi-Kóhegyi: Réthy László levelei Thallóczy Lajoshoz, 157.

⁸¹ Ábrányi-Kóhegyi: Réthy László levelei Hampel Józsefhez, 100–105.

⁸² *Numizmatikai Közlöny* 3 (1904) 30.

⁸³ Štefan Janšák: Dr. Ján Petrikovich. In: uő: *Tri literárne portréty*. Martin, 2015. 28–56. (Numizmatikai munkásságáról lásd 43–49.)

költő Svetozár Hurban Vajanský és az irodalomtörténész-szerkesztő Jozef Škultéty. A beszélgetés a magyar tudós és a szlovák értelmiségiek közt olyan jól alakult, hogy Škultéty és Vajanský meghívta aznap estére Réthyt a turócszentmártoni kaszinóba.⁸⁴ Réthyre azonban délután – állítása szerint – valamiféle pánikroham törhetett rá, bezárkózott szállodai szobájába, majd elaludt. Hiába kérte meg a szobalányt előtte, hogy ébressze fel, nem hallotta a kopogását, így elmulasztott eleget tenni a meghívásnak. Állítása szerint e beszélgetés, majd a folytatás elmulasztása miatti lelkiismeret-furdalás indította a *Keleti Svájc* megírására.⁸⁵

Ezt az egész történetet Réthy Petrikovichnak 1911 februárjában küldött leveléből ismerjük (megvan azonban Réthy Lőwy Árpád szobrát ábrázoló, Vajanskýnak és Škultétynek küldött képeslapja is). Ebben Réthy a fenti történet felelevenítése után arra kérte Petrikovichot, hogy járjon közbe, hogy a turócszentmártoni találkozás által ihletett *Keleti Svájcot* a *Slovenské pohľady* közölje le, szlovák fordításban, mivel a magyar lapok erre nem hajlandók. Sőt, azt is javasolta, hogy Kossuthot Košútnak, Petőfit Petrovichnak fordítsák majd, míg ő a már megszokott Aradi László álnév használatát kérte.⁸⁶ A már addig is normaszegésként értékelt tettét alighanem ezzel csak még vitatottabbá tette a magyar kortársak szemében.

Nem tudni, mi volt Petrikovich válasza, ahogy azt sem, hogy miért a neki küldött levelben írt Réthy részletesen a vers szlovák kiadásának a lehetőségéről, és miért nem az általa szintén megkeresett Škultétynek és Vajanskýnak, akik Petrikovichnál sokkal nagyobb befolyással bírtak a szlovák újság tartalmára. A verset ugyanis végül a *Slovenské pohľady* sem közölte le – mégis megtalálta a közönségét.

Jászi Oszkár ugyanis épp ezekben a hónapokban zárta le és összegezte a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos kutatásait.⁸⁷ Márciusban a Galilei-körben is előadta főbb téziseit. Ebből az előadásból egy igen élénk vita bontakozott ki, amely egy újabb, a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó előadáshoz/vitaesthez vezetett, ahol immár szerb, román és szlovák politikusok (a szlovákok képviselőjében maga Milan Hodža) is szerepeltek.⁸⁸ Ezzel párhuzamosan a nemrég alapított radikális politikai lapban, a *Világban*⁸⁹ is indult egy vita. A vitaindító cikket természetesen ide is Jászi írta április közepén,⁹⁰ amelyet még közel tucatnyi reakció⁹¹ követett másfél hónapon keresztül. Réthy verse végül itt találta meg a helyét: a nemzetiségi kérdéshez hozzászóló írások között az egyik utolsó volt a *Keleti Svájc* 1911. május 25-én.⁹²

⁸⁴ Réthy László levele Ján Petrikovichhoz. 1911. február 8. SNK LA sign. A 1287.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Jászi Oszkár: *A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője*. Bp., 1911. (A Galilei Kör könyvtára.) A monumentális mű teljes egészében 1912-ben jelent meg.

⁸⁸ Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története (1908-1919)*. Bp., 2017. 281–282.

⁸⁹ Fabó Irma: *A radikális sajtó kialakulása: Világ 1910–1914. Magyar Könyvszemle* 83 (1967) 317–330.

⁹⁰ Jászi Oszkár. *A nemzetiségi béke. Világ* 1911. április 16.

⁹¹ *Világ* 1911. április 29., április 30., május 7., május 12., május 14., május 18., május 21.

⁹² Réthy László: *Keleti Svájc. Világ* 1911. május 25.

Lehetséges, hogy Réthy Jásziékra és a Galilei-körre gondolt már akkor, amikor azt írta Petrikovichnak „tudom, hogy e versben a legigazabbat, a legjobbbat, a leghazafiasabb és emberibb eszmét fejezem ki s meglegszem azzal, ha engem 10-12 okos ember megért”.⁹³ Hogy az 1911 elején a felolvasóesten még botrányt okozó vers aztán a megjelenés után kiváltott-e bármiféle reakciót, arról nincsenek forrásaink, csak annyit tudunk, hogy a *Világ* szerkesztői számára nagy jelentősége volt, hogy hogyan keretezik Réthy versét. Szerkesztői megjegyzésükben ugyanis szót sem ejtenek Réthy-Lőwy költői munkásságáról (holott egy vers esetén ez odaillőbb lett volna), hanem Réthy társadalmi státuszát hangsúlyozzák: „Lapunk hasábjain a nemzetiségi békéről vita folyik most, amelynek során egymásután szólalnak föl a legellentétesebb álláspontok képviselői. Hogy maga a kérdés és a kérdéstről folyó vita mennyire foglalkoztatja a közvéleményt, annak bizonyítéka ez a verses közlemény, amelyet az Akadémia illusztris tagja küldött be lapunknak.”⁹⁴

Az biztos, hogy Réthy számára fontos volt a vers. Költeményei ugyanis életében nem jelentek meg kötetbe rendezve, azonban élete végén, nagybetegen, családjának kéziratként leírta/leíratta azokat a verseit, amelyeket megőrzendőnek vélt. Ebben az első nagyobb egység volt az úgynevezett „Fehér versek”, vagyis Réthy trágár humort nélkülöző költeményei, ahová a *Keleti Svájc* is bekerült.⁹⁵ A halála után kiadott, válogatott versei közé pedig már a kötetet szerkesztő barátai emelhették be.⁹⁶

*

A modern történettudomány régen rámutatott, hogy sokszor egy rendkívüli eset, egy a társadalom hagyományos működési modelljei közé nem illeszkedő normaszegés teszi megragadhatóvá a hétköznapiságuk miatt ma már kevéssé látható normákat.⁹⁷ A sokféleképpen értelmezett „kivételesen normális” koncepció ez esetben arra mutat rá, hogy a dualizmus kori nemzetiségi viták (pontosabban a másik nemzet érvrendszerének a legitimitációját teljes egészében tagadó konfliktusok) keretei közül szinte lehetetlen volt kilépni – paradox módon épp egy, a nemzetiségi megbékélést propagáló vers keletkezés-története révén.

Hiszen Réthy életútja már eleve kivételes: nemcsak egy első generációs értelmiségről van szó, nemcsak arról, hogy szülei, nagyszülei még bizonyosan nem magyar anyanyelvűek voltak, hanem arról is, hogy családjának származása szinte teljesen homályba veszett már előtte is: az identitás, a származás, az anyanyelv kérdésében már a nagyanyja esetében is csak feltételezések lehettek, mint ahogy az is legendaszamba ment, hogy miképp kerültek egyáltalán Magyarországra. A származás bizonytalansága, képlékenysége miatt lehetett tehát komoly hatása kedves tanárának, a szlovák irodalom iránt elfogult Koreňnek Réthy pályakezdésére. Nem sokkal később azonban a magyar tudományos elit

⁹³ Réthy László levele Ján Petrikovichhoz. 1911. február 8. SNK LA sign. A 1287.

⁹⁴ *Világ* 1911. május 25.

⁹⁵ Molitoris: *Mert Lőwy* [2017], 91.

⁹⁶ Lőwy: *Lőwy Árpád*, 1919.

⁹⁷ Szijjártó M. István: A mikrotörténelem. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp., 2003. (Osiris tankönyvek) 507.

vált elsődleges azonosulási ponttá számára. Egyéni tragédiái, az azok nyomán kialakult neurózis és az erre válaszul adott stratégiák azonban újra bizonytalanná tették a kereteket, a „ki vagyok én” egzisztenciális szorongást adó kérdését. Ennek nyomán született meg Lőwy Árpád, de emiatt juthatott el, véletlenek sorozata folytán a *Keleti Svájc* megírásához is. Ha nem találkozik a numizmata Petrikovich doktorral a Magyar Numizmata Társaságban, ha nem utazik el hozzá Turócszentmártonba, ha nem fut össze a házában a két legtekintélyesebb szlovák értelmiségivel, ha nem hívják meg, és ő nem alussza át a találkozt, lehet, hogy soha nem születik meg a vers. Mulasztása azonban, amelyet neurózis miatt sokkal súlyosabbnak látott, mint amilyen volt, arra indította, hogy bocsánatkérésképp megírja a verset, amelynek mondanivalójával azonban később is azonosulni tudott, hiszen hosszas próbálkozás után, hónapokkal később mégiscsak megjelentette magyarul. A vers története azonban rámutat arra is, hogy a dualizmus második felében már mennyire rendkívüli volt egy/a másik nemzeti diskurzus szempontjaiba történő behelyezkedés, a nem magyarok nemzeti érzésének, sérelmeinek, büszkeségének az elfogadása, vagy egyáltalán legitimként való elismerése. Hogy mennyire kanyargós út vezetett ahhoz, hogy valaki a saját nemzeti diskurzusából kilépve, vagy legalábbis eltávolodva tőle képes legyen megérteni, vagy legalább legitim érvként elfogadni a másik szempontjait.

A „KORAI SZLOVÁK TÖRTÉNELEM” AZ ÚJABB SZLOVÁK SZAKIRODALOMBAN

PINTÉROVÁ BEÁTA

.....
“EARLY SLOVAK HISTORY” IN RECENT SLOVAK SCHOLARLY LITERATURE

Focussing on the topic of “early Slovak” history, the paper explores the works of those historians who continued or started their professional activity after the establishment of the second Slovak Republic. It concentrates on the major syntheses, with additional attention paid to specialized work dealing with some important sub-topics. It also examines the efforts at the deconstruction of historical myths and some aspects of national memory politics. Some of the topics touched upon are the rule of Pribina, the Principality of Nyitra, the evangelizing mission of Constantine and Methodius, and, in the context of Great Moravia, the reign of prince Svatopluk.

Keywords: Slovak historiography, Great Moravian Principality, Nyitra
.....

A 19. század második felében a magyarországi történetírást a nemzeti eszme hangsúlyozása hatotta át. Az országban élő nemzetek történészei közül sokan főképp saját múltjuk „kezdetét”, nemzeti hőseit keresték. Ekkoriban formálódott a modern szlovák történetírás is, amely „a korai szlovák történelemből” kiemelte a szlovákok múltjának kontinuitását és a területhez való kötődésüket bizonyító egyes eseményeket – mint például Pribina uralmát a Nyitrai Fejedelemségben, Konstantin és Metód térítő útját a Nagymorva Fejedelemségben, Svatopluk fejedelem uralkodását és Nyitrához való kötődését. Cseh-szlovákia, majd az önálló Szlovákia (1939–1945) megalakulása után ez megváltozott, ami elsősorban a Nagymorva Fejedelemség (vagy Nagymorva Birodalom)¹ megszűnése utáni korszak megítélésében, az akkori események kiválasztásában nyilvánult meg. 1993-ban, a független szlovák állam másodszori létrejöttekor azonban a szlovák történészek vissza-

Pintérová Beáta, PhD, oktató, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Történettudományi Tanszék.

¹ Az államalakulatot elsőként Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár említi *De administrando imperio* című művében a 10. század végén, „Megalé Moravia” alakban. A fejedelemség elnevezése a cseh és szlovák történészek munkáiban a 18–19. században terjedt el, de később a birodalom fogalmát is használni kezdték rá. Jelen szövegben a Nagymorva Fejedelemség megnevezést használom. A nemzetközi szakirodalomban felmerült olyan feltételezés is, mely szerint nem a mai Csehország és Szlovákia területén volt található ez a fejedelemség. Vö. Charles R. Bowlus: *Franks, Moravians and Magyars*. Philadelphia, 1994.; Martin Eggers: *Das „Grossmährische Reich”. Realität oder Fiktion?* Stuttgart, 1995.

tértek azokhoz a témakörökhöz és szemlélethez, amelyek 1918 előtt, illetve 1939–1945 között alakultak ki.

Az alábbiakban azoknak a történészeknek a szakmai tevékenységét vizsgálom, akik a második Szlovák Köztársaság megszületése után folytatták, illetve kezdték meg a munkásságukat, 2020-ig tekintve át a főbb folyamatokat. Írásomban alapvetően a nagyobb szintézisekre koncentrálok, de kitérek néhány fontosabb résztémával foglalkozó szakmunkára is – külön kiemelve Ján Steinhübel neves szlovák középkorász ténykedését –, továbbá érintem a történeti mítoszok dekonstruálására irányuló igyekezetet és egyes emlékezetpolitikai törekvéseket is.²

Ebben a közel harmincéves időszakban három nagyobb témakör rajzolódott ki a szlovák történetírásban a kora középkor vonatkozásában:

1. a különféle államalakulatok történetével kapcsolatos események: Samo törzsszövetsége (elterjedtebb megnevezése: „Samo birodalma”³), a Nyitrai Fejedelemség, a Nagymorva Fejedelemség és a Nyitrai dukátus;
2. az egyes fejedelmekkel, uralkodókkal kapcsolatos események: főleg Szvatopluk, Cirill és Metód, illetve a hagyatékuk, valamint Hont és Pázmány eredete;
3. a szlovák etnogenezis, valamint azon „államok” „tovább élése”, amelyek a múltban a mai Szlovákia területén „álltak fenn”.

Történeti szintézisek

Szlovákia 1993 utáni első kormányaiban az Oktatási Minisztériumot nagyrészt a nacionalista Szlovák Nemzeti Párt tagjai irányították, ami gyakran rányomta a bélyegét a tankönyvekre, de néhány egyéb publikációra is. 1995-ben jelent meg Milan S. Ďurica, a hosszú ideig olaszországi emigrációban élő kutató könyve a szlovákok történetéről, amely az Oktatási Minisztérium támogatásával tankönyvként jutott el az iskolákba. Ezt komoly politikai és tudományos viták után azonban végül sikerült kivonni az oktatásból.⁴ A fent említett témakörökből Ďurica többet is érint: Samo „birodalmának” népességét a szlovákok elődeinek véli, Szvatoplukot pedig királynak tartja. Az 1939-ben létrejött szlovák állam

² Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban lásd Peter Sýkora: Úvod do mytológie slovenského národa. In: *Boj s drakom*. H. n., 1992. 76–104.; *Meghasadt múlt. Fejezetek a szlovákok és a magyarok történelméből*. Szerk. Kollai István. Bp., 2008. Újabbban Kollai István: *Szlovákia királyt választ. A szlovák társadalom változó viszonya a magyar történelemhez*. Bp., 2021. 17–92.

³ Ez idáig Szlovákia középkori kezdeteinek történelmét Samo „birodalmával” kapcsolja össze a történetírás, aki frank kereskedőként a szlávok élére állt, és 631-ben Vogastisburgnál a csapatai győzelmet arattak DagoBERT frank uralkodó felett. Samo története viszont pl. a lengyel történetírásban is felbukkan. *Słownik starożytności słowiańskich*. V. S–Ś. Hrsg. Władysław Kowalenko – Gerard Labuda. Wrocław, 1975. 39–40. Samo „birodalma” azonban egy-két évtizedes fennállás után – az uralkodó halálát követően – felbomlott, területét pedig 680 körül elfoglalták az avarok. Az alakulatnak, melynek élén állt, a szlovák történetírásban felmerül a törzsszövetség megnevezés is. Pl. Peter Ivanič – Beáta Pintérová: *Kapitoly z dejín Slovenska v stredoveku*. Nitra, 2020. 16–17.

⁴ Ezzel kapcsolatban lásd Slávka Otčenášová: Egy új mesternarratíva felé. A szlovákiai történelemoktatás egy vitás kérdése a rendszerváltás után. In: *A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában*. Szerk. Szalai László. Bp., 2013. 182–190.

hagyományait folytatva Szlovákiát Szvatopluk „birodalmának” folytatásaként mutatja be, amelynek lakói szerinte az ószlovákok („starí Slováci”) voltak.⁵

Ugyanabban az időszakban – az 1990-es években – ismertette a *Kniha kráľov* [Királyok könyve] című kiadvány Szlovákia történetét.⁶ Szerzői akadémikusok és egyetemi tanárok voltak, akik Vanniust, a germán kvádok uralkodóját említik mint az első „királyt” a mai Szlovákia területén.⁷ Vanniust Samo, a frank kereskedő követi, akinek területét az adott rész szerzője „birodalomnak” hívja⁸ (miközben a nemzetközi szakirodalomban az államalakulat elhelyezése vitatott), Szvatoplukot pedig nemcsak mint fejedelmet, hanem mint királyt is megnevezi, ugyancsak birodalomként említve a Nagymorva Fejedelemséget.⁹ A történettudományban erősen vitatott hitelességű Anonymusra támaszkodva Martin Homza azt írja, hogy II. Mojmir lánya a magyar Zoltánhoz ment férjhez, ami azzal a következménnyel járt, hogy a Nyitra környékéről származó szlávok elkezdtek egyesülni a magyarokkal. Ezt bizonyítja a szerző szerint a Nyitrai Fejedelemség „tovább élése”, az itteni szlávok („szloviének”, „Sloveni”) ugyanis nem keltek fel az Árpádok ellen. Homza itt egy 19. századi szlovák történész, Jozef Hložanský értelmezését követi.¹⁰ A szlovákok etnogenezisével kapcsolatban egy másik szerző, Richard Marsina szintén a forrásokban „Sloveni” megnevezéssel illetett szlávokat véli a szlovákok elődeinek. Véleménye szerint a szlovák etnikum megnevezése a nemzet női tagjainak megnevezésében („Slovenka”) és az ország „Slovensko” nevében maradt fenn, mint ahogy innen eredhet a nyelv neve is: „slovenčina”.¹¹ A kötet következő szerzője, Ján Steinhübel az árpád-kori Nyitrai dukátus (amit ő Nyitrai Fejedelemségnek nevez) jelentőségét emeli ki, véleménye szerint Mihálytól (Géza magyar fejedelem testvérétől) mindenki „nyitrai fejedelemnek” nevezhető.¹²

Az időszak egyik legfontosabb – magyar nyelven is olvasható¹³ – szlovák történeti összefoglalását Dušan Kováč jegyzi. Habár Kováč társszerzőként több szintézisben is szerepel, 1998-ban önállóan adta ki a *Szlovákia története* című művét, amely a középkortól egészen a 20. század eseményeiig tárgyalja az ország történetét. A szerző ebben a munkában nem épít mítoszokra, nem keresi a szlovákok elődeit már a szlávok bejövételének idején, és sem Samót, sem Szvatoplukot nem nevezi királynak. Szerinte a szlovákok a Nagymorva Fejedelemségben élt szlávokból alakultak ki, azt követően, hogy beilleszkedtek a Magyar Királyságba. Noha a „slovenský” (= „szlovák”) szó csupán a 13. századtól dokumentálható, a szakirodalom nyomán helyesnek tartja a „Slovák, slovenský” fogalmak használatát a történelmi Magyarország egész fennállásának idejére nézve.

Kováč ugyancsak fontosnak véli a dukátusok létezését, és ő is a Nagymorva Fejedelemségig vezeti vissza őket, mint a (nagy)morva korszak maradványait. Különösen a nyitrai

⁵ Vö. Milan S. Ďurica: *Dejiny Slovenska a Slovákov*. Bratislava, 1996.

⁶ *Kniha kráľov*. Ed. Vladimír Segeš et al. Bratislava, 2003.

⁷ Ján Valachovič: Vannius. In: *Kniha kráľov*, 7–10.

⁸ Ján Steinhübel: Samo. In: *Kniha kráľov*, 15–18.

⁹ Uő: Svätopluk I. In: *Kniha kráľov*, 29–34.

¹⁰ Martin Homza: Súmrak mojmirovskej dynastie. Mojmir II. Svätopluk II. In: *Kniha kráľov*, 35–40.

¹¹ Richard Marsina: Nebezpečný konkurent moravskej dynastie – Pribina. In: *Kniha kráľov*, 19–22.

¹² Ján Steinhübel: Zakladateľ uhorského štátu – Štefan I. Svätý stb. In: *Kniha kráľov*, 41–80.

¹³ Dušan Kováč: *Szlovákia története*. Pozsony, 2001.

részfejedelemséget (dukátust) tartja így számon, amelynek élén szerinte 17 herceg váltotta egymást. Miután a nyitrai dukátus Kálmán király idején megszűnt, egyúttal pedig a magyar királyok megszerezték a horvát koronát is, Kováč felfogása szerint a Magyar Királyság multietnikus állammá változott. A királyságban ugyan a magyarok helyzete volt meghatározó, de annak kialakításában és működtetésében részt vett a többi etnikum is, leginkább a szlovákok és a horvátok.¹⁴

Egy másik, *Dejiny Slovenska* [Szlovákia története] című szintézist állított össze Dušan Čaplovič – a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének volt munkatársa, később oktatási miniszter – négy kollégájával együtt Szlovákia történetéről. A kora középkorral foglalkozó fejezetek szerzői, Dušan Čaplovič és Ján Lukačka azt az irányzatot folytatják, amely szerint a szlovákok nemzeti történelme a Pribina-féle Nyitrai Fejedelemséggel kezdődött. Čaplovič a Nagymorva Fejedelemség területén belül különbséget tesz a szlávok („Slovania”) és a Nyitrai Fejedelemség területén élt szlávok („Sloveni”) között – véleménye szerint az utóbbiak voltak a szlovákok elődei.¹⁵ A pozsonyi Comenius Egyetem professzora és a Szlovák Tudományos Akadémia középkorkutatója, Ján Lukačka a Nyitrai Fejedelemség tovább élésével (a „dukátussal”) folytatja a 10. század tárgyalását. Itt szerinte Mihály, Géza testvére volt a fejedelem, akit a Hont és Pázmány nemzetségek elődeiből származó személyek támogattak. Lukačka úgy véli, hogy már Mihály idejében megújult az egykori püspöki Szent Emmerám-katedrális, és létrejött a nyitrai káptalan, Istvánt pedig a „helyi” fejedelmek – Hont és Pázmány – segítették a Koppány elleni harcban. Lukačka felhoz egy, a szlovák történetírásban korábban is gyakran előtérbe emelt kérdést is: eszerint a mai Szlovákia északi részeit mindjárt Szent István uralkodása kezdetén Vitéz Boleszláv lengyel fejedelem szerezte meg, aki elfoglalta a nyitrai dukátust (amit Lukačka is fejedelemségnek nevez), és azt Mihály fiának, Szár Lászlónak adta. Szent István csak az 1020-as években szerezte vissza, s élére fiát, Szent Imrét állította, a szerző pedig ezután tovább sorolja a nyitrai „fejedelmeket” egészen Álmosig.¹⁶

A szintézisek közül fontos még megemlíteni egy, az eperjesi egyetemen készült munkát. A 19. században nem jelentett különlegességet, hogy a szlovák történetírók is a „Magyar Királyság” [Uhorské kráľovstvo] megnevezést használták munkáik címében, még ha az szlovákul íródott is. Csehszlovákia, majd Szlovákia megalakulása után azonban már ezeknek az államalakulatoknak a megnevezései kerültek a munkák címébe (például *Dejiny Československa*, *Dejiny Slovenska* [Csehszlovákia története, Szlovákia története] stb.). Ezt szemlélteti a már említett *Kniha kráľov* című kötet is, amely egyaránt tartalmazta a Samoféle állam, a Nyitrai Fejedelemség és a Nagymorva Fejedelemség történetét. 2013-ban jelent meg az eperjesi egyetemen több szerző közös munkájaként a *Dejiny Uhorska* [Magyarország története], amely az 1000 és 1918 közötti csaknem egy évezreddel foglalkozik. A középkort taglaló fejezetet a pozsonyi Hadtörténeti Intézetben kutató Vladimír Segeš írta, Kónya Annamária, az Eperjesi Egyetem Történettudományi Intézetének oktatója

¹⁴ Dušan Kováč: *Dejiny Slovenska*. Praha, 1998.

¹⁵ *Dejiny Slovenska*. Ed. Dušan Čaplovič et al. Bratislava, 2010. 57–98.

¹⁶ Uo. 99–103. Ján Lukačka további, a középkort is tartalmazó szintézisek szerzője, ahol magyarázatai megismétlődnek. Lásd pl. uő: *Slovenské dejiny od úsvitu po súčasnosť*. Bratislava, 2015.

pedig egy bő fejezetet szánt a magyar honfoglalás korának, ami szintén nem szokványos a szlovák történettudományban.¹⁷ S bár a szintézisben szó esik a szlávok, a Nagymorva Fejedelemség történetéről stb., a szerzők nem térnek ki a szlovákok kontinuitására, és inkább a terület történetével kapcsolatban tárgyalják az eseményeket. Később, a Magyar Királyság időszakában is a mai Szlovákia területe áll a fókuszban, politikatörténeti dominanciával.

További szakmunkák

A fiatalabb nemzedékekhez tartozó történészek munkásságának eredményeképpen több szlovákiai egyetemen is megjelentek tankönyvek Szlovákia középkori történelméről, amelyek nem(igen) tartalmaznak vitatható értelmezéseket. Ide sorolható Vladimír Rábik, Peter Labanc és Martin Tibenský: *Slovenské stredoveké dejiny*. I. [Középkori szlovák történelem. I.],¹⁸ Drahoslav Magdoško: *Dejiny Slovenska v stredoveku* [Szlovákia története a középkorban],¹⁹ illetve Peter Ivanič és Beáta Pintérová: *Kapitoly z dejín Slovenska v stredoveku* [Fejezetek Szlovákia középkori történetéből]²⁰ című kötetei, csakúgy, mint jelen írás szerzőjének monográfiája a magyar honfoglalás 19. és 20. századi kutatástörténetéről.²¹ Vincent Múcska a történelmi Magyarország egyháztörténeti témáival foglalkozott,²² amelyek közül főleg a „translatio sedis” kérdése a szlovák történetírást is érinti. Múcska azt igyekezett megcáfolni, amit Richard Marsina fejtett ki korábbi írásában,²³ vagyis hogy az esztergomi érsekség megalakulásával a szentszék a nyitrai püspökség hagyományát folytatta volna, és Könyves Kálmán csak megújította a Szvatopluk által még a Nagymorva Fejedelemség idején alapított nyitrai püspökséget.

Az újabb eredmények közül érdemes megemlíteni a pozsonyi Comenius Egyetem Általános Történeti Tanszékén oktató Dušan Zupka munkáit, aki a budapesti CEU-n végezte posztdoktori tanulmányait, majd az Oxfordi Egyetem munkatársa lett. Írásaiban Zupka érinti a korai magyar történelemmel kapcsolatos eseményeket, amelyek összefüggtek a Nagymorva Birodalom megszűnésével, illetve a Magyar Királyság korai időszakával. Ezek eddig nagyrészt a szlávok, szlovákság kontinuitásával kapcsolatos problémákra is

¹⁷ *Dejiny Uhorska (1000–1918)*. Ed. Peter Kónya. Prešov, 2013.

¹⁸ Vladimír Rábik – Peter Labanc – Martin Tibenský: *Slovenské stredoveké dejiny*. I[–II]. Trnava, 2013.

¹⁹ Drahoslav Magdoško: *Dejiny Slovenska v stredoveku*. Košice, 2015.

²⁰ Peter Ivanič – Beáta Pintérová: *Kapitoly z dejín Slovenska v stredoveku*. Nitra, 2020.

²¹ Beáta Pintérová: *Z dejín bádania o príchode Maďarov do Karpatskej kotliny*. Nitra, 2015.

²² Vincent Múcska: O prvých uhorských biskupstvách. *Historický časopis* 51 (2003) 3–22. A tanulmány angol nyelven is megjelent. [Uő: About the First Hungarian Bishoprics. In: *East Central Europe at the Turn of the 1st and 2nd Millennia*. Ed. uő. Bratislava, 2002. 119–139.]; Uő: *Uhorsko a cirkevne reformy 10. a 11. storočia*. Bratislava, 2004.

²³ Richard Marsina: O Nitrianskom biskupstve (Prečo nebolo obnovené biskupstvo v Nitre hneď začiatkom 11. storočia?) In: *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1993. 27–32.; Richard Marsina: Nitrianske biskupstvo a jeho biskupi od 9. do polovice 13. storočia. *Historický časopis* 41 (1993) 529–542.; Richard Marsina: Začiatky cirkevnej organizácie na Slovensku. *Slovenská archivistika* 30 (1995) Nr. 2. 113–126.

kiterjedtek, de Zupka megmaradt a témakörénél, a középkori hadszervezet és egyház kérdéseinél, amelyekről a könyvei szólnak.²⁴

Matej Harvát doktori értekezésében arra az – igaz, a szlovák történettudományban egyedülálló, a nemzetközi szakirodalomban viszont elterjedt – nézetre jutott, hogy Pribina nem volt fejedelem, valószínűleg nem is Nyitráról származott, és nem is ott tevékenykedett. Szerinte Nyitra környékét a morvák csak Szvatopluk idejében hódították meg, míg a Nyitrai Fejedelemség egy megalapozatlan konstrukció, amit a történészek tényként tártak a társadalom elé.²⁵

Az eperjesi egyetemen ténykedő Ferdinand Uličný könyvében szó esik Hontról és Pázmányról, akik első forrásos említésük alapján sváb földről érkeztek Szent István hívására. Uličný viszont úgy véli, hogy a nyelvészeti, genealógiai és heraldikai kutatások arra engednek következtetni, hogy valójában szlovák eredetűek voltak.²⁶ Ír a Cirill által használt „Sloven”, „Slovien” elnevezésekről is, amelyek szerinte a Nagymorva Fejedelemség azon lakosaira vonatkoztathatók, akikből később kialakultak a szlovákok. Maga a „Slovák” megnevezés a 15. században fordul elő először, a prágai egyetemen használták, és ott sajátították el a „Sloven”-ek, majd terjesztették el a szlovákok közt.²⁷

Miroslav Lysý, a pozsonyi Comenius Egyetem Jogi Karának professzora munkáiban érinti a szlávok történetének egyes állomásait a mai Szlovákia területén, de mindegyik államalakulatnál áttekinti a témával kapcsolatos kutatástörténetet is. Bemutatja, hogy a történészek miként kötötték össze az egyes politikai keretek között élő lakosság etnicitását a szlovákokkal, továbbá azokra az aktuális kérdésekre is igyekszik reagálni, mint Szvatopluk királyi titulusa vagy az „őszlovák” terminus szakmaiatlan használata.²⁸

A nagyszombati Miloš Marek 2006-os, *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku* [Idegen etnikumok a középkori Szlovákiában] című könyvét a Matica Slovenská adta ki.²⁹ Noha címe meglehetősen vitatható, mivel a „középkori Szlovákia” Magyarország szerves részét alkotta, így elég különösen hangzik, hogy idegen etnikumnak nevezi a magyarokat, miközben a szlovákokra a terület természetes lakóiként tekint, szakmai szempontból viszont színvonalas könyvről van szó. Marek tollából az utóbbi években jelent meg a szlovákiai középkori és kora újkori latin nyelv szótára, amely kiemelkedő munkák közé tartozik.³⁰

²⁴ Dušan Zupka: *Meč a križ. Vojna a náboženstvo v stredovekej strednej Európe*. Bratislava, 2020.; Dušan Zupka: *Ritual and Symbolic Communication in Medieval Hungary under the Árpád Dynasty (1000–1301)*. Leiden–Boston, 2016.

²⁵ Matej Harvát: *Slovanské pohraničie nad stredným Dunajom (791–911): Podoby transformácie a akulturácie karolínskej periferie*. Pozsony, é. n. [Doktori disszertáció.] Köszönöm, hogy a szerző a munkát megtekintésre rendelkezésemre bocsátotta.

²⁶ Ferdinand Uličný: *Dejiny Slovenska v 11. až 13. storočí*. Bratislava, 2013. 60.

²⁷ Uo. 172–173.

²⁸ Miroslav Lysý: *Moravia, Mojmirovci a Franská ríša. Štúdie k etnogenéze, politickým inštitúciám a ústavnému zriadeniu na území Slovenska vo včasnóm stredoveku*. Bratislava, 2014. 72–75.; Miroslav Lysý: *Titul mojmirovských panovníkov*. *Historia et theoria iuris* 5 (2013) Nr. 1. 24–33.

²⁹ Miloš Marek: *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Martin, 2006.

³⁰ Uő: *Slovník stredovekej a novevekej latinčiny na Slovensku*. Trnava–Krakow, 2017.

Ján Steinhübel és a „szlovák kontinuitás”

Ján Steinhübelről ugyan már esett szó, a középkori szlovák történelemmel kapcsolatos munkássága azonban indokolttá teszi, hogy külön is kitérjek rá. A Nyitrai Fejedelemségről írt monográfiájában Steinhübel leginkább két kérdéskört tár elénk: egyrészt, hogy beszélhetünk-e a szlovákokról mint régi, „történeti” nemzetről; másrészt, hogy lehet-e összefüggés a mai szlovák állam és azon államalakulatok között, amelyek a múltban a mai Szlovák Köztársaság területén léteztek? Ezt vizsgálva nem mond le a szlovák történészek között már a 19. században megjelent és máig sokak által vallott elméletről, mégpedig a szlovákok megtelepedésének kontinuitásáról. Az elmélet szerint a szlovákok a szlávok egyik törzsét alkották, és már a korai időszaktól fogva azokat a területeket lakták, amelyeket ma is. Köztudott, hogy e témakör nem csupán a szlovák történetírást foglalkoztatta, csakhogy a múlt század folyamán már több közép-európai nemzetnek is sikerült vele megbirkóznia.³¹

Steinhübel művében kitér az egyes szláv „fejedelemségekre”: Karantániára, Száviára és Horvátországra, amelyek a 7–8. század folyamán jöttek létre, körülvéve az Avar Kagánátust. (Igaz, a nemzetközi szakirodalom ezeket nem tekinti fejedelemségeknek, és nem beszél az avarok „körülvételéről” sem.) A Nyitrai és a Morva Fejedelemségek kialakulását ezekkel az államalakulatokkal egy időben feltételezi.

Steinhübel Samo törzsszövetségével (amit ő birodalomnak nevez) kapcsolatban is megfogalmaz néhány észrevételt. Úgy látja, hogy a fent említett szláv fejedelemség vezetői a feltételezhető féltékenykedés és lehetséges viszályaik miatt nem maguk közül választották meg vezetőjüket, hanem egy idegent, Samót, a 7. század közepén élt frank kereskedőt tették azzá. Samo halála után azonban „birodalma” felbomlott, s területét 680 körül az avarok elfoglalták. Az avar vezérek egyik alárendeltjének (kapkánjának) székhelyét Steinhübel „Nitrianskóba” helyezi (e titulus megítélése és szerepe viszont vitatott, csakúgy, mint a többi avar vezető szállásterülete). Érvként az szolgált neki, hogy Pannóniát a kagán és a tudun uralta, ezért a kapkánnak nem maradt más hely.

A 9. század elején Ján Steinhübel négy feltételezett dunántúli fejedelemségről tesz említést. Nevüket ugyan nem ismeri, csupán a fejedelmeikét, közülük a Nyitráról/Nyitrai Fejedelemségből elmenekült Pribinát a (vitatott hitelű) *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* című forrás alapján azonosítja. Úgy véli, hogy 805 és 833 közt „Nitriansko” önállóságot élvezhetett, amit azonban sem írásos, sem régészeti forrásokkal nem tud alátámasztani. Steinhübel igyekszik meghonosítani a „Nitriansko és Nitrava” megnevezéseket a Nyitrai Fejedelemség számára.³²

³¹ Ján Steinhübel: *Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska*. Bratislava, 2004. 23–24. A könyv nemrég angol változatban is megjelent. [Uő: *The Nitrian Principality. The beginnings of medieval Slovakia*. Boston, 2021.]

³² A Nagymorva Fejedelemség vélhetően két önálló fejedelemségből alakult ki, a Morva és Nyitrai Fejedelemségből. Mivel a Morva Fejedelemség a Nagymorva Fejedelemség szétesése után nem sokkal a cseh fejedelmek birtokába került, s a későbbiekben is önálló területként említik, kialakult számára a Morava megnevezés is. A Nyitrai Fejedelemség nem kapott a Nagymorva Fejedelemség bukása után önálló megnevezést. Steinhübel ezt próbálja pótolni.

A Nitrava megnevezéssel kapcsolatban azzal érvel, hogy a *Conversió*ban egy Nitrava nevű folyó szerepel. A másik érv a Nitrava elnevezés használatára az, hogy a szlovák történetírásban már korábban is a „Morava” elnevezést alkalmazták a történészek. Steinhübel több, ebből az időből származó régészeti lelőhelyet Pribina fejedelemségéhez tartozó várként említ (Molpír, Majcichov, Pobedim, Trencsén stb.), amelyek szerinte vagy a 9. században alakultak ki, vagy továbbra is fennmaradtak.

Kocelről, Pribina fiáról azt feltételezi Steinhübel, hogy előbb vette fel a kereszténységet, mint az apja, mégpedig már a Nyitrán felszentelt templomban (a felszentelés időpontja ismeretlen). Pribina Mojmir általi elűzésére „enyhítő körülményt” talál: ha a forrásban az „expulsus” szó szerepelt volna, az azt jelentené, hogy Pribina elszökött, de mivel az „exulatus” szót használta a *Conversio* írója, ezért a történész úgy véli, hogy Mojmir Pribinát először elfogta, és csak utána űzte el. Szerinte a kevéssé ellenséges viszonyokról az is tanúskodik, hogy Pribina Mojmir területén keresztül szökött át a Frank Királysághoz tartozó Pannóniába.

Arra jutott, hogy azért nem jegyezték fel a források „Nitrava” népszerűségének elnevezését, mert az ott élők asszimilálódtak Morávia lakosságába, amiként a krajnaiak (*Carniolenses*) is felszívódtak a karantánokban (*Carantani*). Létezik viszont egy ismeretlen szerzőtől származó keleti frank forrás, amelyben a „Marharii” mellett a „Merehani” megnevezés is szerepel. Mivel pedig az előzők szálláshelyét Csehország mai területeihez köti, az utóbbiakat Steinhübel Nitrava lakosaiként azonosítja. Pribina az elűzetését követően a frankoktól *dux* címet kapott, székhelye pedig a mai Keszthely melletti Mosaburg (véltetően a mai Zalavár területén) lett, ahol az utóbbi évtizedben a Keleti Frank Királyság legnagyobb templomát tárták fel, harangöntő műhellyel és gazdasági épületekkel.

A történész sokféle feltételezésre jutott a területi széttagolódást és a hatalmi viszonyokat illetően is. Nézete szerint Pribina még szerette volna visszaszerezni „Nitrianskót”, de ennek reménye 846-ban teljesen szertefoszlott, aminek okát abban látja, hogy Lajos bajor király nem akarta magára haragítani a cseheket, és ezért inkább új területeket adott Pribinának Pannóniában.

A cseh és szlovák történetírásban régen felvetődött, hogy a Nagymorva Fejedelemségben létezett egy kisebb igazgatási terület, részfejedelemség is (amit a cseh történészek „údélnek” neveztek el). Ján Steinhübel úgy véli, hogy miközben Rasztyiszláv [Rastislav] volt a (nagy)morva fejedelem, Szvatopluk Nyitrán kapott részfejedelemséget. A Nagymorva Fejedelemséget könyvében a „Mojmir-dinasztia államának” is nevezi. Noha azt gondolja, hogy ez a Morva és a Nyitrai Fejedelemséget fogta össze, ezek azonban további kisebb fejedelemségekből állhattak, mivel a 11. században létrejött cseh és magyar államban is így tagolódott a közigazgatás. A szerző feltételezése szerint ezeket a kisebb fejedelemségeket szüntette meg Csehországban I. Boleszláv, Magyarországon pedig Szent István.

A szlovák középkor kutatásának fontos kérdései közé tartozik a Nagymorva Fejedelemség hanyatlásának oka és ideje. A szlovák történészek nagyrészt egyetértenek abban, hogy a magyarok és bajorok 907-ben, Pozsonynál vívott csatáját követően – amely véglegessé tette a magyar honfoglalást – a források már nem tudósítanak a Nagymorva Fejedelemségről, és ezért a 906-os évszámot tekintik a végső dátumnak. Ezt Steinhübel is

elfogadja, de hozzáteszi, hogy szerinte ebben az évben halt ki a Mojmir-dinasztia. Az ezt követő időszakról pedig az első Csehszlovák Köztársaságban (1918–1938) tevékenykedő Václav Chaloupecký nézeteit vallja, azt feltételezve, hogy a Nagymorva Fejedelemség örökösévé a Přemysl-dinasztia lett, mivel a Mojmir-dinasztia rokoni kötelékben állt velük (Chaloupecký is úgy vélte, hogy Szvatopluk Bořivoj testvérét vette feleségül). Mindez azért történhetett, mert a cseh fejedelmek a magyarok szövetségesei voltak, ők pedig megengedték, hogy a csehek a Morva és a Nyitrai Fejedelemség élére álljanak. A Nyitrai Fejedelemség 920 után került a magyarok kezébe.

A nemzetközi szakirodalom úgy tartja, hogy a korai államalakulatok pontos földrajzi határai nehezen jelölhetőek ki, és azokat a régészeti leletek alapján sem lehet megállapítani.³³ A Magyar Fejedelemség határait is sokáig az Árpád-kori Magyarországnak a forrásokból ismert határai alapján, visszavetítve határozták meg (a déli határt 950 körüli hiteles bizánci forrás jelölte meg).³⁴ Steinhübel azonban – nem kis erőfeszítéssel – mégis megpróbálkozik „Nitriansko” határainak megállapításával. Szerinte néhány kisebb fejedelemségből tevődött össze (Nyitrából, Hontból, Vácból és Borsodból), melyek élén helyi vezetők („provinciales duces”) álltak, akiket meg is nevez.

Az Árpád-kori „Nitriansko” története Steinhübel szerint Géza magyar fejedelem testvére, Mihály történetével kezdődik, akinek László és Vazul nevű fiúgyermekei voltak. László idejében a ducatus kiterjedését a történész körülbelül a mai Szlovákiával azonosítja, keleti határát Sósvár (a mai Eperjes része) közelébe téve. (Sósvár történetével, illetve Magyarország északi határainak megállapításával később foglalkozott a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének egy doktorandusza, Pavol Hudáček, aki szerint Magyarország megalakulása után is kimutatható e térségben a szláv lakosság kontinuitása.³⁵)

A szlovák történészek a 11. századi Magyarországon nyugat-európai mintára kialakult *ducatus* az „údel” folytatásának gondolják, ami már a 9. század végén, Szvatopluk uralkodása alatt is létezett. (Újfent meg kell jegyezni, hogy erről hallgatnak a források.) A ducatus megítélésében nem egyezik a két történétírás: míg például Steinhübel szerint ennek Nyitrán volt a „központja”, a magyar történészek azt hangsúlyozzák, hogy ugyanilyen ducatus létezett Magyarország keleti felében is (Biharban).

Könyve utolsó fejezetében Ján Steinhübel arra is magyarázatot kísérel meg adni, hogy „Nitriansko” lakosságának „öntudata” ebben az időszakban alakult ki, és „ez tette őket

³³ Timothy Kaiser: Archaeology and ideology in Southeast Europe. In: *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Ed. Philip L. Kohl – Clare Fawcett. Cambridge, 1995. 99–119.; Jonathan Shepard: Byzantium’s eastern frontier in the 10th and 11th centuries. In: *Medieval Frontiers. Concepts and Practise*. Ed. David Abulafia – Nora Berend. Aldershot, 2002. 80–104.

³⁴ Langó Péter: A Kárpát-medence 10. századi emlékegyének kutatása mint nemzeti régészet. *Kutatás-történeti áttekintés. Korall 7* (2006) 24–25. sz. 90–91.

³⁵ Pavol Hudáček: *Castrum Salis. Severné pohraničie Uhorska okolo roku 1000*. Bratislava, 2016.

igazi nyitraiakká”, szűkebb értelemben a szlovákok elődeivé. Ilyen feltevéssel a szlovák irodalomban eddig nem találkoztunk.³⁶ A ducátusban Álmost említi utolsó uralkodóként (1095–1108).

Történeti mítoszok és emlékezetpolitika

Az SME napilap szerkesztősége 2003-ban elindított egy cikksorozatot, amelyben a szlovák nyilvánosságban/köztudatban is szereplő, de nem mindig a források tükrében értelmezett – sőt gyakran mitizált – témákkal kívántak foglalkozni. Több történész, antropológus, régész stb. vett részt a cikkek megírásában, amelyek végül könyv alakban is megjelentek, *A mi szlovák mítoszaink* címmel.³⁷ A szlovák etnogenezissel kapcsolatban Eduard Krekovič régész, valamint Ján Steinhübel történész vizsgálták meg az élő mítoszokat, de így tárgyalta Pribina és Szvatopluk szlovák eredetét Vladimír Turčan pozsonyi régész is. Ugyancsak az ő tollából származik az a cikk, mely rámutat arra, hogy Cirill és Metód bizánci eredetű kereszténységének és az általuk létrehozott glagolita írásnak (amelyből később kialakult a cirill írás) nem volt folytonossága a nyugati szlávok és elsősorban a szlovákok között, hiszen ők a nyugati kereszténységhez csatlakoztak, és a latin írást használják. Juraj Zajonc antropológus arról értekezett, hogy ki hitette el a szlovákokkal Nyitra ősrégi szláv város voltát, s hogy az így maradt a magyarok bejövetele és a Magyar Királyság megalakulása után is. A tankönyvekben, de korábban a szakirodalomban is gyakran megjelenő „ezeréves elnyomás” mítoszt Andrej Findor szociológus boncolgatta. Gabriela Kiliánová antropológus a dévényi vár és környékének történetét mutatta be, s felteszi a kérdést, hogy kinek a történelmével kapcsolható össze – az osztrákok, a magyarok vagy a szlávok történetével? Az egyes írások ezeken kívül számos további, az újkor és a 20. század történetével kapcsolatos történeti mítoszt is dekonstruálnak.

A politika Szlovákiában is nehezen mond le a valóságnál dicsőségebbé/nagyszerűbbé mitizált múlt instrumentalizálásáról, amire jó példa Robert Fico akkori kormányfő³⁸ egy 2008-as kijelentése, amely szerint Szvatopluk az „őszlovákok” („starí Slováci”) királya volt. A miniszterelnök megnyilvánulása komoly vitát váltott ki. Különbő tudományágak szakértői szólaltak fel, főleg történészek és régészek, akiknek egy része megkérdőjelezte a fogalom és a történeti tény helyességét, mások viszont kiálltak a megalapozottságuk mellett. 32 szakember – a történészek közül Matúš Kučera, Richard Marsina, Milan S. Ďurica és Anton Hrnko (az utóbbi a Szlovák Nemzeti Párt alapító tagja és országgyűlési képviselője is volt) – egy állásfoglalást írt alá, amelyben egyetértettek Fico kijelentésé-

³⁶ Steinhübel: *Nitrianske kniežatstvo*, 334–336.

³⁷ *Mýty naše slovenské*. Ed. Eduard Krekovič – Elena Mannová – Eva Krekovičová. Bratislava, 2005. [2. kiad. 2013.]

³⁸ Robert Fico első alkalommal 2006–2010 között volt Szlovákia miniszterelnöke a szociáldemokrata SMER-SD-ből, a Ján Slota vezette Szlovák Nemzeti Pártból és a Vladimír Mečiar-féle ĽS-HZDS-ből álló koalíció élén. [A szerk.]

vel.³⁹ A velük vitatkozó történészek közül Dušan Kováčot és Ján Steinhübelt⁴⁰ lehet kiemelni, később a vitához hozzászólt még például Vörös László is. Vörös leszögezte, hogy az „ószlovákok” kifejezés korábban nem volt használatos, az elsők közt Milan S. Ďurica használta vitatott jellegű munkáiban. Vörös a fogalom kialakulását illetően úgy fogalmazott, hogy az a „starí Maďari” („ómagyarok”) kifejezéssel szemben jött létre, amelyet a szlovák történetírásban a honfoglalás korában élt magyarokra szokás használni.⁴¹

Két évvel később, 2010-ben jelent meg Matúš Kučera *Kráľ Svätopluk* [Svätopluk király] című könyve.⁴² Az időzítés nem volt véletlenszerű: 2010. június 6-án Szlovákia legfőbb politikai előljárói – Ivan Gašparovič államfő, Robert Fico miniszterelnök és Pavol Paška házelnök – jelenlétében avatták fel Svätopluk szobrát a pozsonyi várudvaron. A szobor eredeti felirata a következő volt: „Svätopluk, az ószlovákok királya, 846–894”. Kučera, a pozsonyi Comenius Egyetem egykori professzora, Vladimír Mečiar második kormányának oktatási minisztere (1992–1993 között) monográfiájával ezt az aktust kívánta legitimálni. Könyvében azt a két forrást emeli ki, amelyek Svätoplukot „királyként” említik: V. István pápa 885-ben kelt oklevelét, melyben Svätoplukot a „szlávok királyának” nevezi, valamint Regino prümi apát krónikáját, amelyben ez a titulus a 890-es és 894-es évnél szerepel. (Megjegyzendő, hogy a „rex” címet a latin nyelvű források sokszor használják „barbár” uralkodók, vezérek esetében. A történészek nagy része azonban már régóta a rendszeresen előforduló „dux”, vagyis „fejedelem” titulust használja Svätopluk esetében.)

Svätopluk pozsonyi szobráról ugyancsak széles körű vita bontakozott ki. A történészek egy része nem értett egyet a szobor külalakjával – a szobrász egy, a második világháború alatti Szlovákia tankönyvét vette alapul, és a Svätopluk baljában lévő pajzson az akkori állami szimbólumot, a kettős keresztet tüntette fel. A felszólaló történészek elégedetlenségüket fejezték ki a szobor feliratával kapcsolatban is. A Fico által nemsokára elveszített parlamenti választásokat követően azonban az új házelnök megbízásából egy bizottság alakult, amelyet Marína Zavacká, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa vezetett. A bizottság tagjai – többek közt Roman Holec és Ján Steinhübel történészek, valamint Vladimír Turčan régész – megfogalmazták szakmai véleményüket az alkotásról, és egy idő múlva sikerült elérniük, hogy a pajzsról eltávolítsák a keresztet és a feliratot is módosítsák.

A közéleti vita a tudományos folyóiratokban is zajlott. Martin Homza, a pozsonyi Comenius Egyetem docense arra a két forrásra koncentrált, amelyek Svätoplukot „rex-

³⁹ Stanovisko odbornej komisie pri Slovenskom historickom ústave a Historickom odbore Matice slovenskej k odhaleniu jazdeckej sochy kráľa Svätopluka umiestnenej na Čestnom nádvorí Bratislavského hradu. *Kultúra. Dvojtyždenník záviský od etiky* 13 (2010) Nr. 5. 4.

⁴⁰ Ján Steinhübel a későbbiekben tudományos cikkben is reagált. Lásd Ján Steinhübel: Bol alebo nebol Svätopluk kráľom? *Historický časopis* 61 (2013) 671–696.

⁴¹ László Vörös: Problém s pojmom „starí Slováci”. Otázka narábania s etnonymami v historiografii. *Historická revue* 10 (2010) Nr. 3–4. 88–93.

⁴² Matúš Kučera: *Kráľ Svätopluk*. Martin, 2010. A könyv recenzióját lásd Beáta Pintér: Matúš Kučera: *Kráľ Svätopluk* [König Svätopluk]. *Südostforschungen* 69/70 (2010–2011) 520–521. Kučera hasonlóan vélekedett már korábbi munkáiban is, lásd pl. Matúš Kučera: *Stredoveké Slovensko*. Bratislava, 2002. 45–75.

nek” titulálták, az államalakulatot pedig, amelyben uralkodott, „regnumnak” nevezték. A szláv „knieža” [fejedelem] szót a germán „chuniga” kifejezésből eredeztette, Regino krónikájából pedig azt a részletet emelte ki, amelyekben az áll, hogy Szvatoplukot királyi rangra emelték.⁴³ Ján Steinhübel válaszában elvetette és megcáfolta Homza érveit.⁴⁴

A Szvatopluk címe körüli vitát azonban nem igazán lehet hagyományos tudományos vitának tekinteni. Inkább a nacionalista történetírás és a politikai spektrum bizonyos részének együttműködése következtében kialakult emlékezetpolitikai ügyként jellemezhető, amelyben a fentebb említett szereplők egy elavult szemlélet és terminológia segítségével próbáltak meg kisajátítani egy korai államalakulatot saját aktuális céljaikra.

Korántsem csak a régi morva uralkodó személye állt az állami emlékezetpolitika figyelmének homlokterében. 2013-ban Szlovákia-szerte különféle megemlékezéseket rendeztek a szaloniki hittérítő testvérpár Nagymorva Fejedelemségbe való megérkezésének 1150. évfordulója alkalmából. Ekkor fontos munka jelent meg Dušan Škvarna besztercebányai professzortól és Adam Hudek, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének történészétől, amely Cirill és Metód helyét és emlékezetük tovább élését vizsgálta meg a szlovák történeti tudatban. A kiadvány szerzői áttekintik azt a folyamatot, hogyan alakult ki Szlovákiában a Cirill–Metód-i hagyomány tudományos háttere, kik járultak hozzá ennek létrejöttéhez és elterjedéséhez, és kitérnek a közvéleményre gyakorolt hatására is. Bemutatják, hogyan vált ez a hagyomány különböző ideológiai koncepciók és politikai érdekek központi tényezőjévé, illetve milyen módszerekkel gyakorolt rá – a tartalmára és képerre – befolyást a politikai hatalom. Škvarna és Hudek leszögezi, hogy a Cirill–Metód-i hagyomány életben tartása, népszerűsítése nemcsak holmi romantikus képzelgések gyümölcse (volt), hanem a szlávok és szlovákok mélyebb történelmi önreflexiójának végeredménye, amelyre hatással volt a szláv nemzetek és kultúrák hátrányos 19. századi helyzete, a szláv összetartozás tudata iránti lelkesedés kialakulása, a szlovák katolikus egyház változó hozzáállása saját történelméhez, akárcsak a 19. és 20. századi külpolitikai viszonyok.⁴⁵

Összefoglalás

Jelen vázlatos áttekintésből is kiérezhető, hogy a „korai szlovák történelemmel” foglalkozó szlovák szakirodalomra 1993 után nagy hatással volt az éppen aktuális politikai

⁴³ Martin Homza: O kráľovskom titule Svätopluka. *Historický časopis* 61 (2013) 655–669. Homza egyéb munkáiban ezt a vonalat követi, pl. uő: Metodologické východiská bádania stredovekých a ranonovovekých narácií o Svätoplukovi I.; Sémantická potencia osobného vlastného (rodného) mena Svätopluk, ako východisko *svätoplukovskej legendy*; Stredoveké korene svätoplukovskej tradície u Slovákov; K argumentácii o kráľovskom titule Svätopluka I. In: *Svätopluk v európskom písomníctve*. Ed. uő et al. Bratislava, 2013. 9–162.; Uő: *Murices novae alebo Nové ostne*. Bratislava, 2020. Homza könyvéről nemrég Hana Chorvátová jelentetett meg éles hangú recenziót. Hana Chorvátová: Nacionalistický výklad dejín je zase tu. *Týždeň* (2022) Nr. 5. 44–46.

⁴⁴ Ján Steinhübel: Bol alebo nebol Svätopluk kráľom? *Historický časopis* 61 (2013) 671–696.

⁴⁵ Vö. Adam Hudek – Dušan Škvarna: *Cyril a Metod v historickom vedomí a pamäti 19. a 20. storočia na Slovensku*. Bratislava, 2013.

hatalom. Ugyanakkor mindig akadtak olyan történészek is, akik ragaszkodtak a tudományossághoz, és nem keresik a mai szlovákok elődeit már a korai fejedelemségekben – példájukat pedig a fiatalabb generáció tagjai közül többen követik. Ennek a szemléletnek köszönhetően úgy tűnik, hogy fokozatosan gyengül a szlovák történetírásban a nacionalista szellemiség, még akkor is, ha a jelenlegi történelemtankönyvekről ez sajnos nem mondható el.⁴⁶

⁴⁶ Beáta Pintérová – Adriana Kičková: *Obraz Veľkej Moravy v slovenských a českých učebniciach pre stredné školy. Konštantínove listy* 13 (2020) 187–196.

TANULMÁNYOK

A NYELVVÁLTSÁG

B. HALÁSZ ÉVA

THE FINE OF THE TONGUE

The fine of the tongue (*emenda lingue*) was used as a censure for some morally condemnable actions, basically lies, committed either at the county judicial court or outside of it. Although the term itself only appears in the sources in the fourteenth century, similar offenses had already been censured in the laws of Saint Stephen. The fine of the tongue appears throughout the country, Transylvania and Slavonia included, and is attested in both noble and urban contexts. While among the nobility such punishment was rather applied for offenses committed in front of the judge, however, in the case of townspeople it was more often used for disparaging and offensive utterances made outside the court. Between nobles, it amounted to the blood money of the perpetrator. The “judgement of the tongue” (*iudicium lingue*), which was related to it, was levied for the formal violation of the judicial procedure.

Keywords: medieval legal history, fine of the tongue, *emenda lingue*, disparagement, reviling, monetary fine, *iudicium lingue*

1343 őszén Dobi Lőrinc fia István perbe hívta Debreceni Dózsa volt nádor fiait, Jakabot és Pált a Bihar megyei Túrsámson és a Szabolcs megyei Téglás birtokok miatt. A pereskedés végére Zsámboki Miklós nádor 1347. évi ítéletlevele tett pontot, mely beszámolt a hosszan húzóódó ügy során elrendelt halasztásokról is. Egyik alkalommal azért került sor az elnapolásra, mert Debreceni Jakab betegen nem tudott megjelenni a nádor előtt, testvére pedig nélküle nem vállalta a tárgyalást. A felek között azonban egy újabb halasztást követően vita támadt arról, hogy a Jakab betegségére való hivatkozás jogos volt-e, István ugyanis bemutatta az egri káptalan, a jászói konvent és Borsod megye hatóságának okleveleit arról, hogy a kérdéses időpontban Jakab nem volt beteg. A nádor a betegségre való hamis hivatkozás miatt Debreceni Jakabot nyelvváltság megfizetésére ítélte („in gravamine redemptionis sue lingue”). Az ítéelőszéken megjelent fivére azonban vitatta a három bemutatott oklevél igazát és kész volt a megyei nemesek vizsgálata (*communis inquisitio*) révén bizonyítani állításukat, vagyis testvére betegség miatti akadályoztatását. István erre visszavonta vádját, a bemutatott okleveleket hatálytalanította, mire a nádor a három oklevél bemutatása és a köztudomány elutasítása miatt őt marasztalta el nyelvváltságban („pro quarum quidem trium litterarum inquisitionibus et dicte communis

B. Halász Éva, tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia – Hadtörténelmi Intézet és Múzeum – Szegedi Tudományegyetem – Magyar Országos Levéltár, Magyar Medievisztikai Kutatócsoport.

inquisitionis non acceptatione [...] eundem magistrum Stephanum eo gravamine, quo ipse magister Iacobus convinci poterat [...] decreverat remansisse”).¹ Debreceni Dózsa fiai és Dobi István pereskedése során a nyelvváltságot tehát két ok miatt szabta ki Zsámboki Miklós nádor: egyrészt a hamis indokkal való perhalasztás miatt terhelte ezt a büntetést Debreceni Jakabra, másrészt pedig a Debreceni testvérek állításának igazát kétségbe vonó Dobi Istvánra, aki ezzel a tetteivel valótlán tényt állított az ítéelőszéken, vagyis hazudott, illetve hazugsággal vádolta perbeli ellenfeleit.

Közel 230 évvel később, 1570 februárjában Karácsondy Péter Balajthy Damján özvegye, Margit nemesasszony nevében azt panaszolta el Borsod megye gyűlésén, hogy múlt augusztusban Balajthy [Hegymegi] Antal rátámadt Balajton lévő házára, őt gyalázatos szavakkal illette és azzal fenyegette, hogy megveri. Az asszony azt kérte, hogy a szidalmak miatt nyelvváltságban marasztalja el a megye Antalt, aki természetesen tagadta az ellene felhozott vádat.²

A 14. századi nádori ítéletlevélben a bíróság színe előtt, a peres eljárás folyamán történetekért marasztalták el a vétkest nyelvváltságban, a 16. századi megyegyűlésen azonban egy mondhatni hétköznapi eset miatt kérte a panaszos ennek a büntetésnek a kirovását. Hogyan és miért változott meg, megváltozott-e egyáltalán a fogalom jelentése a fentebb idézett két eset között eltelt mintegy kétszáz évben? Mit is tudunk a nyelvváltságról (*emenda lingue*)?

A középkori magyar jog történetével foglalkozó munkákban a nyelvváltság rendre felbukkan, azonban a róla kialakított kép általában csak a fent idézett esetek egyik vagy másik típusát veszi szemügyre, tehát vagy a peres eljárás során tett valótlán állítás, vagy – az általában a bíróságon kívül elhangzott – gyalázkodás büntetésének tartják. A másik típus legfeljebb említés szintjén szerepel. Hajnik Imre középkori perjogot összefoglaló munkájában, témájából adódóan is, csupán a peres eljárás során kiszabott nyelvváltságot említi, mint a hamis indokkal pert halasztók büntetését. A perképes személyek ismertetése során pedig a lehetséges felperesek közül kizárja a nyelvváltságban elmarasztaltakat a büntetés megfizetéséig.³ Ugyancsak ezzel a megközelítéssel találkozunk Eckhart Ferenc munkájában, aki úgy nyilatkozik, hogy az *emenda lingue* kisebb perbeli vétségek (például alaptalan perindítás, hamisan eszközölt perhalasztás, nem bizonyítható kifogások) esetében szabták ki, száz forint büntetéssel. Ameddig ezt az összeget ki nem fizették, addig az elmarasztaltnak felperesi képessége nem volt, nyelve meg volt bénítva.⁴ A középkori alföldi városok jogi helyzetével foglalkozó munkájában Blazovich László röviden megemlí-

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Levéltár (= DL) 3888., *Anjou-kori oklevéltár/Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. I.– Szerk. Nagy Imre et al. Bp.–Szeged, 1990–. (= Anjou-oklt.) XXXI. 176. sz.

² Tóth Péter: *Borsod vármegye közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvei*. I. 1469–1578. Miskolc, 2008. (Borsodi Levéltári Füzetek 51) 58–59.

³ Hajnik Imre: *Bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt*. Bp., 1899. 164., 244–245.

⁴ Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Bp., 2000. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) 320. A nyelvváltság perképességre való hatásának van olyan értelmezése is, mely szerint az ebben elmarasztalt örökre elveszítette azt a jogát, hogy bárkit perbe fogjon. Varga Endre: *Úrszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Bp., 1958. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 5) 1029.

tette a nyelvváltságot, azonban témájából adódóan inkább annak gyalázkodást büntető oldalára koncentrált, például Debrecen város jegyzőkönyvének 16. század közepi bejegyzéseiből merítette.⁵ Szintén a városi jog részeként jelenik meg a nyelvváltság a becsület-sértés, rágalmaszás büntetéseként Mezey Barna börtönökről írott munkájában.⁶

Noha a fentiekből látható, hogy a fogalom maga nem ismeretlen a jogtörténettel foglalkozók körében, részletes bemutatására és elemzésére ez idáig még senki nem vállalkozott. Jelen írás ezt a hiányt szeretné pótolni.

Az *emenda lingue* kifejezést fenntartó legelső ismert oklevél Nagymartoni Pál országbíró⁷ bíró 1336-ra keltezett kiadványa. E szerint Pányoki János fia Pál azt állította, hogy Kaponyai Benedek fia Márton ellenében viselt perét nem leánynegyed, hanem közös birtokszerzemény címén indította. Mivel ezt az állítását a már folyó per során a királynak tette, ezért az uralkodó arra utasította az ügyet addig tárgyaló és a leánynegyed miatt illetékes János borsodi főesperest, Dörögdi⁸ Miklós egri püspök általános vikáriusát, hogy azt hozzá tegye át. A végső ítéletet hozó Nagymartoni Pál országbíró végül az uralkodó félrevezetése miatt marasztalta el „in emenda abscisionis lingue” János fia Pált.⁹ Ez az eset szépen beleillik azon okok sorába, melyeket Eckhart Ferenc sorakoztatott fel a nyelvváltság lehetséges indokaiként. 1336-ot megelőzően magával a formulával nem találkozunk, noha van néhány olyan forrás, melyet előképként idevonhatunk, akármelyik megközelítését is tekintjük a fogalomnak. I. (Szent) István második törvénykönyvének 14. cikkelyében általánosságban a rágalmaszokról („de adulatoribus”) olvashatunk. E szerint, ha valaki hamisan tanúskodik vagy mások ellen rágalmaszó beszédek mond („falsum testimonium vel adulationis sermonem contra aliquos protulerit”) és ráveszi őket, hogy hallgassanak arról, hogy szavai meghasonlást okoznak közöttük, akkor hazugság vádjá miatt („pro reatu mendacii”) fizesse meg hazug nyelvének két büntetését („duas compositiones fallacis linguae”).¹⁰ Ha pedig egyvalaki ellen („uni soli”) szólt becsmérő szavakat, akkor a nyelvét vágják ki („privetur lingua”).¹¹ Ugyanennek a törvénynek egy másik cikkelyében arról olvashatunk, hogy ha valaki egy ispánnak vagy más, az uralkodóhoz hű embernek („alicui comitum vel alteri persone fideli”) azt mondja, hogy a királyt annak elveszejtéséről hallotta szólani, akkor öljék meg, vagyis a királyról hamis hírt terjesztőt (azaz őt rágalmaszót, róla hazugságot terjesztőt) halállal büntették.¹² Az I. (Szent) László

⁵ Blazovich László: *Városok az Alföldön a 14–16. században*. Szeged, 2002. (Dél-Alföldi évszázadok 17) 175–176., Uő: *Peres eljárás a 15–16. századi alföldi városokban*. In: uő: *Demográfia, jog és történelem. Válogatott tanulmányok*. Szeged, 2013. (Dél-Alföldi évszázadok 31) 117–118.

⁶ Lásd Mezey Barna: *Börtönügy a 17–19. században. A börtön európai útja*. Bp., 2018.

⁷ Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5) I. 7.

⁸ Uo. I. 68.

⁹ Anjou-oklt. XX. 21. sz. Szintén jogtalan panasszal fordultak az uralkodóhoz: 1505. május 5. MNL OL DL 88926., Szakály Ferenc: *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt 1314–1525*. Szekszárd, 1998. 184. sz.

¹⁰ Ezt a formulát Bónis György nyelvváltságnak értelmezi. Bónis György: *Szent István törvényének önállósága. Századok 72 (1938) 468.*

¹¹ *Decreta regni mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*. I. 1000–1301. Ed. János M. Bak – György Bónis – James Ross Sweeney. Idyllwild, 1999. [2. kiad.] (= DRMH I.) 10.

¹² 21. cikkely. DRMH I. 11.

királynak tulajdonított III. dekrétum első cikkelye a tolvajok felkutatásával és bűnösségük igazolásával foglalkozik. Többek között azt is olvashatjuk benne, hogy ha a falvakban körbejáró és a tolvajok után kérdezősködő királyi követ („nuntius”) útja után egy falu lakosságát megvádolják azzal, hogy az általuk ismert tolvajt nem nevezték meg, hanem elrejtették, akkor nyelvük megváltásaképpen („pro commutatione lingue”) tíz pensát tartoznak fizetni és az egyházi szabályok szerint kell vezekelniük.¹³ Egy olyan Árpád-kori forrásunk van még, melyet számításba kell vennünk. 1270-ben V. István a Vas megyei örök részére adott kiváltságlevelet, melyben meghatározta, hogy milyen szolgáltatásokkal tartoznak őrnyagynak, továbbá szabályozta egymás közötti ügyes-bajos dolgaik elintézését is. Ebben többek között arról is olvashatunk, hogy ha valaki a bíró színe előtt („coram iudice”) gyalázkodásra ragadtatja magát, akkor fizessen 2,5 pensát „pro iudiciis”.¹⁴ Joggal tehető fel tehát, hogy az *emenda lingue* fogalommal meghatározható vétség, illetve annak büntetése nem az Anjouk korában jelent meg a magyar jogban, hanem korábban is létezett. Ha a legutoljára idézett 1270-es példánkat nézzük, akkor száz évvel később már *emenda lingue* címen fizettettek volna 25 márkát a vétkessel. Elképzelhető, hogy az 1300-as évek második negyede előtt ennek a büntetésnek nem volt külön neve, esetleg az általános „iudicium” szóval utaltak rá, amikor szükséges volt. A fogalom késői használatba vételét támogatja az is, hogy első előfordulásai esetében az oklevelek egyetlen szóval bővebb formulát tartalmaznak, az „emenda abscisionis lingue” fordulatot.¹⁵ Ez azt is világosan elárulja, hogy a vétkest eredetileg nyelvének elvesztésére, kimetszésére ítélték, és ezen büntetés pénzbeli megváltásaképpen fizetett. Egy esetben az „in gravamine redemptionis sue lingue” olvasható, ami szintén a fenti értelmezést támogatja, a bűnössel visszavásároltatták a nyelvét.¹⁶ Később a csonkításra való direkt utalás azonban kikopott a formulából.

A 14. századtól, vagyis az első ismert említéstől 1526-ig az oklevelek a nyelvváltságot a peresedés során elkövetett vétségekkel összefüggésben említik. Ismert olyan eset, amikor ezt a büntetést mérték arra, aki hamis indokkal indított pert a másik fél ellen,¹⁷ vagy aki a pert hamis indokkal halasztatta vagy akarta elhalasztani.¹⁸ Amikor arról szól az oklevél, hogy az egyik felet azért marasztalták el nyelvváltságban, mert a másik félről *falsa* vagy *mala verba* szólt az ítéltőszéken, nem dönthető el bizonyosan, pontosan mi is hangzott el: tényleges káromlás vagy a bevezetőben ismertetett esethez hasonló alaptalan (netán

¹³ DRMH I. 16–17.

¹⁴ *Codex diplomaticus patrius/Hazai okmánytár*. I–VIII. Szerk. Ipolyi Arnold et al. Győr–Bp., 1865–1891. (= HO) VIII. 127–130.; Szentpétery Imre – Borsa Iván: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke/Regesta regum stirpis Arpadinae critico-diplomatica*. I–II. Bp., 1923–1987. (= RA) 2027. sz.

¹⁵ 1336. január 15. után. Anjou-oklt. XX. 21. sz.; 1342. október 21. MNL OL DL 66872., Anjou-oklt. XXVI. 553. sz.; 1359. február 24. MNL OL DL 39475.

¹⁶ 1347. március 4. MNL OL DL 3888., Anjou-oklt. XXXI. 170. sz.

¹⁷ 1366-ban Szécsi Miklós szlavón bán ítélte nyelvváltságra Szentandrás Miklóst, mivel hamis indokkal kezdett pert Szentandrás Dezső *sacerdos* és társai ellen (MNL OL DL 95012., Anjou-oklt. L. 955. sz.). Szintén hamis indokkal indított peresedés miatt marasztalta el *in emenda lingue* Kaplai János országbíró a felperest 1385-ben. (MNL OL DL 83412.) Szintén jogtalan panasz miatt róttá ki Rozgonyi Simon országbíró ezt a büntetést 1411-ben: *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XIII. Összeáll. Mályusz Elemér et al. Bp., 1951–2017. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52, 55) (= ZsO) III. 559. sz.

¹⁸ 1342. október 21. Anjou-oklt. XXVI. 553. sz.; 1347. március 4. Uo. 176. sz.

szándékoltan valótlán) vádaskodás.¹⁹ Azonban Szabolcs megye 1473. augusztus 23-án kelt kiadványa inkább arra mutat, hogy ezekben az esetekben a vétkes fél haragjában a másik becsületébe gázoló kijelentésekre ragadtatta magát. Pazonyi György fia János ugyanis ismeretlen okból Pazonyi Cseres Györgynek a megyei ítélőszéken „mala verba dixisset et ipsum vituperiorum impositionibus affecisset”.²⁰ Mivel a *vituperio* igét használták általában a források a gyalázás, káromlás megnevezésére,²¹ ezért joggal mondhatjuk, hogy Pazonyi János Cseres György becsületébe gázoló kijelentéseket tett, melyet az írnok mala verbával fogalmazott meg.²² De minden esetben fontos, hogy ezek a nyelvváltsággal büntetett kijelentések a különböző ítélőszékek színe előtt hangzottak el.

A középkori törvényszövegekben fennmaradt rendelkezések megegyeznek az oklevelekben olvasható adatokkal. Mátyás 1464. évi törvényének egyik cikkelye szerint azokat sújtja az *emenda lingue*, akik a négy nyolcados törvényszéken eszközölnék ki halasztást olyan címen, hogy a végvárakban, a hadseregben vagy külföldön követségben vannak, holott ezek egyike sem igaz.²³ Vagyis olyanokra szabták ezt ki, akik hamis indokkal halasztatták el perüket. Az 1481. évi 13. cikkely szerint a tizedszedés miatt hamis panaszt benyújtókat marasztalták el *emenda lingue*ben.²⁴ Természetesen Verbóci István szokásjogot összefoglaló munkájából, a *Tripartitumból* sem hiányzik a nyelvváltság. A II. rész 72. címe a *De emenda lingue et de pena eiusdem* címet viseli. E szerint egyrészt az ítélőszék elé terjesztett igazságtalan, hamis vádak miatt rótták ki, másrészt pedig akkor, ha valaki becsmérő szavakat szól a másik ellen, de azt már nem rögzítette, hogy ennek bíró színe előtt kellett-e elhangzania ahhoz, hogy kivessék a nyelvváltságot. Azt egyedül csak Verbóci említette, hogy a pereskedést a büntetés kiszabásakor ideiglenesen le kellett tenni, de azt

¹⁹ 1359. február 24.: „... super facto prolationis quorundam falsorum verborum, que idem Briccius adversus eundem Mychaelem quondam regalis excellentie retulisse dinoscebat...” MNL OL DL 39475.

²⁰ C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei*. II. (1387–1526). Bp.–Nyíregyháza, 2003. 623. sz.

²¹ A *verbum illicitum* és a *diffinatio* volt még a gyakran használt fordulat.

²² További példák: 1429. január 22. MNL OL DL 103527.; 1522. november 13. Jakó Zsigmond: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. I–II. 1485–1556. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 17) Bp., 1990. II. (1485–1556) (= Kolozsmonostor II.) 3879. sz.

²³ *Decreta regni Hungariae*. I–III. Ed. Franciscus Dóry et al. Bp., 1976–1989. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11, 19) II. (1458–1490) (= DRH 1458–1490.) 144. 6. tc. Ugyanezt a rendelkezést ismétlik meg az osztályt tett testvérekre vonatkozóan az 1486. évi törvény 7. cikkelyében (DRH 1458–1490. 270.). Az Anjouk korából több olyan vizsgálatot is ismerünk, melyet azért indítottak, mert valaki azzal vádolta meg perbeli ellenfelét, hogy hamisan hivatkozott a perhalasztásnál hadjáratban való részvételére. 1365-ben például I. Lajos meghagyta a vasvári káptalannak, hogy vizsgálja meg, vajon Szentiváni János fia János fia István ténylegesen elment-e a bolgárok elleni hadjáratba, amire hivatkozva apja halasztást eszközölt ki perükben, vagy pedig Márton fia István állítása a helytálló, aki szerint nem ment el. Az egyházi testület jelentése nem maradt fenn. MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 272953. 1380-ban pedig Szepesi Jakab országbíró hagyta meg a leleszi konventnek, hogy tudja meg, vajon Pércsi Zanyo fia Mike ténylegesen elvonult-e Horváti János macsói bánnal a hadba, amire hivatkozva halasztást eszközölt ki Várdai János fia Domonkossal folytatott perében. A káptalan jelentése szerint Mike otthon tartózkodott. A *zichi és vásónkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára/Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásónkeő*. I–XII. Szerk. Nagy Imre et al. Pest–Bp., 1871–1931. (= Zichy) IV. 158–159. Mivel nem maradtak fenn adatok arra nézve, hogy a hadba vonulás címen perhalasztást kérő, de mégis otthon maradók milyen büntetést kaptak, ezért csak feltételezhetjük, hogy már 1464-et megelőzően is nyelvváltságban marasztalták el őket.

²⁴ DRH 1458–1490. 249. 13. tc.

a felperes később felvehette.²⁵ Rögzítette a nyelvváltság Anjouk korától változatlan mértékét is, valamint a bíró és a sértett közötti megoszlását, mely szintén változatlan maradt az idők során.²⁶ Előbbi minden esetben 25 márkát (100 forintot), azaz a nemesek fél vérdíját tette ki,²⁷ több vétkes esetén többszörözték az összeget,²⁸ utóbbi pedig a szokásos 1/3-2/3 arányú megosztás volt a bíró javára. A *Hármaskönyv* további helyein is felbukkan a nyelvváltság. Ezek közül az I. rész 25. címe egyértelműen a bíróságon kívüli értelmezésre vonatkozik. E szerint ugyanis azokat, akik azzal az indokkal kérnek fel maguknak adományul valamely birtokot, hogy az az eredeti tulajdonos hűtlensége folytán a királyra háramlott, de kiderül, hogy az illetőt mégsem marasztalták el ilyen címen, a kérdéses ingatlan örökbecsűjének megfizetésével büntessék. Verbóci azonban hozzát teszi, hogy némelyek szerint ezeket a személyeket csak nyelvváltságban kell elmarasztalni, mert a király előtt keverték rossz hírbe ártatlanokat, azaz rágalmaztak.²⁹ A *Hármaskönyv* említi még az *emenda linguet* azon vádak között, melyeknél helye van a birtokok becsűjének, összefüggésben a fentebb említett I. rész 25. címével.³⁰

A fentiek alapján látható, hogy a bíróságon kívül elkövetett rágalmozás, más személyről valótlán állítás büntetése csupán Szent István törvényeiben, illetve Verbóci munkájában jelenik meg. Van-e adatunk 1526 előtt arról, milyen büntetést érdemeltek a bíróságon kívül rágalmozó, szitkozódó személyek? A vizsgálatot itt két részre bontom, és külön vizsgálom a városi–mezővárosi környezetből ránk maradt adatokat, valamint a nemesekre vonatkozóakat.³¹

Városi, illetve mezővárosi környezetből meglehetősen sok adatunk van arra, hogy a szidalmazást, gyalázást, mások becsületének megsértését szankcionálták, és sokszor ismerjük a büntetés mértékét is. Nemcsak a városi kiváltságlevelek, hanem a céhszabályok, a városkönyvek és a települések által kiadott oklevelek is tartalmaznak idevonható adatokat. Zágráb városa IV. Béla királytól nyerte privilégiumát a tatárjárás után, 1242 novemberében. E szerint, ha egy polgár polgártársát szidalmazta („vituperiis, opprobriis aut contumeliis affecerit”), és ebben vétkesnek is találják, akkor tíz pensát fizet a sértettnek („laeso”), a közösségnek („in communes expensas”) pedig száz dénárt. Ha pedig negyed-szerre is elmarasztalják ugyanezért, akkor kiűzik a városból, mint becstelen, rossz hírű

²⁵ Ezzel összefügg az a rész, mely szerint ha az alperes egy birtokperben olyan okleveleket mutat be, melyek alapján a felperest nyelvváltságban kell elmarasztalni, akkor a felperes a büntetés összegének megfizetése előtt nem teheti le a pert. Stephen Werbóczy: *The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary in Three Parts. 1517*. [Ed. János M. Bak – Péter Banyó – Martyn Rady.] Idyllwild-Bp., 2005. (The Laws of Hungary I/5) 366.

²⁶ Uo. 342.

²⁷ A székelyek esetében 12 forint 50 denárral számolt. Uo. 382.

²⁸ 1464-ben például négy fizetésre kötelezettnek kellett összesen száz márkát fizetni, azaz fejenként 25-öt. MNL OL DL 65550. Az *emenda lingue* esetében nem találkozunk azzal, hogy egy személyt több ellenében marasztaltak volna el.

²⁹ Werbóczy: *The Customary Law*, 84.

³⁰ Uo. 224.

³¹ A középkori magyar káromkodásokról, szitkozódásokról összefoglalóan lásd Gulyás László Szabolcs: „... verbis illicitis dehonestasset...”. Adatok a magyar gyalázkodás történetének kezdetéhez. In: *Az érzelmek története. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2017. évi gyöngyösi konferenciájának tanulmánykötete*. Szerk. Lukács Anikó – Tóth Árpád. Bp., 2019. (Rendi társadalom – polgári társadalom 31) 35–48.

embert („tamquam infamis”), és minden vagyona a közösségé lesz.³² Szintén bünteti a szidalmazást, rágalmazást I. Károly 1329. április 26-án kelt oklevele, melyben a máramarosi (viski, huszti, técsői és hosszúmezei) szász és magyar hospeseknek a szőlősi polgárokéval és hospesekével megegyező kiváltságokat adott. Ennek egyik pontja szerint a szidalmazott személy maximum hatvan dénárt követelhet a vétkestől akkor, ha az eset nem járt tettlegességgel.³³ A zágrábi polgárváros jegyzőkönyvei az 1350-es évek közepétől maradtak ránk. Ebben számtalan olyan, a város hatósága előtt indított perről szerünk tudomást, melyben az egyik polgár káromlás, szidalmazás miatt perelte a másikat, és nem egy esetben a vétkes által fizetendő összeget is megtudjuk. Egy bizonyos Ztepannak 1355 nyarán két márkát kellett fizetnie Baláznak és egy felet a bírónak „pro vituperio”.³⁴ Szintén 1355 nyarán egy bizonyos Kratrum azt állította, hogy Balázs szidalmazta őt. Ez esetben mind a kettejüknek tanúkat kellett állítani.³⁵ Az erdélyi szász *universitas* 1376-ban kelt oklevele a kézművesek testvériségének („fraternitas mechaniorum”) régi szokásait („constitutiones et consuetudines”) foglalta írásba. Ebben szó esik a másik ember káromlásáról és a tett büntetéséről is, megkülönböztetve, hogy a testvériségbe tartozó vagy azon kívüli volt a káromolt.³⁶ A 15. századra keltezhető budai jogkönyv szerint pénzbírságra ítélték azt, aki a bíróság színe előtt illetlen szavakat szolt.³⁷ Több városból is ismerünk olyan 15. századi példákat, hogy valaki arra kérte a városi tanácsot, hogy igazolja tisztességes életmódját, vagy hogy elégtételt adjon részére, mivel rágalmazták.³⁸ 1467-ben Mátyás király meghagyta Bártfa város tanácsának, hogy intse a polgárokat arra, hogy a korona jövedelmének szedőit („collectores vectigalis sacre corone nostre”) ne szidalmazák.³⁹ Eperjesről is rendelkezünk hasonló adatokkal.⁴⁰ 1474-ben Tiszavarsány bírósága ítélkezett egy szitkozódási ügyben, az eljárás során tanúkat is meghallgattak, végül mind a két felet

³² MNL OL DF 255405., *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomaticki zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. I–XVII. Ed. Marko Kostrenčić – Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1981. (= CDCr.) IV. 172–176. Szó szerint ugyanezt ismétli meg Kapronca kiváltságlevele is. 1356. november 4. CDCr. XII. 373–375. A gyalázkodás után mind a két kiváltságlevél a másikat arcul ütők, illetve a hajuknál fogva vonzólok büntetésével foglalkozik, akik a káromlókkal megegyező büntetést kaptak. A kaproncai kiváltságlevél azonban ennél a vétségénél külön kiemeli, hogy azok, akik ezeket vagy hasonlókat az ítélőszék előtt, illetve a bírók személye ellen követtek el, súlyosabb büntetésre számíthatnak.

³³ 1329. április 26. Anjou-oklt. XIII. 202. sz. A kiváltságlevél részletes elemzését lásd Gulyás László Szabolcs: *Városfejlődés a középkori Máramarosban*. Kolozsvár, 2014. (Erdélyi tudományos füzetek 280) 27–39.

³⁴ Joannes Bapt. Tkalčić: *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabie, metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba*. I–XIV. Zagrabiae, 1889–1932. (= Mon. civ. Zagr.) IV. 24. (1355. június 12-i bejegyzések.) További példák bíróság előtti szidalmazásra a városkönyvből: uo. 37. (1355. november 10-i bejegyzések.)

³⁵ Mon. civ. Zagr. IV. 24. (1355. június 19-i bejegyzések.) Majdnem minden egyes bírósági napon bejegyeztek egy-két szidalmazás miatti ügyet.

³⁶ MNL OL DF 244 599., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844. IX/5. 131–137.

³⁷ *Buda város jogkönyve*. I–II. Közread. Blazovich László – Schmidt József. Szeged, 2001. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17) II. 333. sz. A jogkönyv szerint nyelvének kitépésére ítélték azt, aki Istent vagy a szenteket káromolta (uo. II. 219. sz.), illetve ugyanilyen büntetést szenvedett, aki a tanács ülésein történeteket kifecsegte, és a büntetést nem válthatta meg pénzzel (uo. II. 48. sz.).

³⁸ Gulyás: *Verbis illicitis*, 39.

³⁹ Ivány Béla: *Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526*. Bp., 1910. 257–258. 1694. sz.

⁴⁰ 1507. március 4. Iványi Béla: *Eperjes szabad királyi város levéltára 1245–1526*. Szeged, 1932. 943., 946., 1189. sz.

pénzbüntetésre ítélték. A Mátyás király korára keltezett *Formularium styli*ben is találkozunk olyan esettel, amikor egy városban lakó személyt káromlásért nyelvváltásra ítélték.⁴¹ 1499-ben Alvinc mezővárosban is szitkozódás miatt indult pereskedés.⁴² A tiszavarsányi esetben a felperes a rágalmazás miatt az alperes vérdíját kérte,⁴³ az *emenda lingue* összege „alapesetben” azonban a vétkes fél vérdíjával volt egyenlő. Feltehető, hogy a többi esetben is pénzbüntetésre ítélték a szidalmazókat, amennyiben tettük bebizonyosodott.

Nemesek körében a másik ember szidalmazása, gyalázása leggyakrabban más hatalmaskodásokkal együtt történt. Erre bőségesen találunk példákat. III. András király 1294-ben kelt egyik oklevelében említik, hogy egy birtok becslését megakadályozandó a perben alulmaradt fél fegyveresen rátámadt az oda kiszálló királyi emberre és a káptalani tanúságtévőre, valamint a szintén megjelent másik félre, és a tettegesség mellett szidalmazta is őket („vituperia quamplurima imponentes”).⁴⁴ 1331-ben a pécsi káptalan előtt panaszolta Jakab kazsoki [Somogy megye] pap a margitszigeti apácák nevében, hogy Hencsei János, a királynéi népek viceofficiálisa hatalmaskodva betört az apácák Béc birtokára, onnan élelmiszert vitt el, a lakosokat szidalmazta és zaklatta („super populos eiusdem ville [...] cum vituperiis et aliis deturbasset iniuriis”).⁴⁵ 1337-ben arról értesülünk, hogy Turch Miklós, a fehérvári káptalan officiálisa a margitszigeti apácáknak a Duna melletti Körtvélyes vízen lévő gátját lerontatta, onnan a halakat elvitte, majd Csele [Baranya megye⁴⁶] falura támadt hatalmaskodva, a falunagyot meg akarta öletni és gyalázta „turpibus vituperiis et opprobriosis verbis”.⁴⁷ 1379-ben Szabolcs megye adott ki oklevelet arról az eskütelről, melyre Várdai Domonkos kötelezték, mivel a vád szerint Kisanarcsi Jakab fiait szidalmazta és nyereg alá való lovaikban kárt okozott.⁴⁸ 1426-ban Káli Antal fiai gyalázták és fegyveresen elűzték birtokukról Káli Péter fiait, akik azt a gabonát kérték volna vissza, amit a gyalázkodók korábban elvittek tőlük.⁴⁹ 1434-ben Tibai Lőrinc fia Miklós és Miklós fia Józsa szidalmaztak és hatalmaskodtak.⁵⁰ 1449-ben Temesvári Miklós esztergomi éneklőkanonoknak, Szécsi Dénes esztergomi érsek helynökének⁵¹ panaszolta Lendeth-i Péter özvegye, Ilona asszony, hogy amikor Ragolci Antal fia Jánostól visszakérte elrabolt ingóságait és állatait, János őt a földre teperve ütlegelte és illetlen szavakkal illette („verbis

⁴¹ *Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus ac locis credibilibus authenticisque regni Hvangariae olim usitati*. Ed. Martinus Georgius Kovachich. Pesthini, 1799. 489–490.

⁴² Lakatos Bálint: *Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon 1301–1526*. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 176–177.

⁴³ Uo.

⁴⁴ *Árpádkori új okmánytár/Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp., 1860–1874. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) (= ÁÚO) X. 145–148.; RA 3988. sz.

⁴⁵ 1331. február 24. MNL OL DL 2646., Anjou-oklt. XV. 69. sz.

⁴⁶ Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Bp., 1890–1913. II. 461–462.

⁴⁷ 1337. április 21. *Anjoukori Okmánytár/Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I–VII. Szerk. Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Bp., 1878–1920. (= AO) III. 346–347.

⁴⁸ Zichy IV. 124.

⁴⁹ MNL OL DL 36661., ZsO XIII. 231.

⁵⁰ *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*. I–II. Szerk. Nagy Gyula. Bp., 1887–1889. II. 308–309.

⁵¹ C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája 1100–1543*. Bp., 2019. (Subsidia ad historiam medii aevii Hungariae inquirendam 9) 39.

turpibus et vituperiosis”).⁵² 1525 szeptemberében II. Lajos meghagyta a zalai konventnek, hogy idézzék meg Rigó Lukácsot és fiát, Lőrincet, mivel többek között a Vid birtokon fekvő erdőben haladó Bakó Jánost szidalmazták és ütlegették („vituperiosis verbis ac diris verberum plagis affecisset”).⁵³ Amikor a gyalázkodás „csak” kiegészítette a hatalmaskodás során elkövetett többi tettet, akkor az egészért egyben szabták ki a büntetést.

Azonban néhány olyan esetet is ismerünk, amikor csak és kizárólag a (pereskedésen kívül esett) szidalmazást panasozta a sértett fél. 1330 szeptemberében kelt például István prépost és a sági konvent oklevele, miszerint Bori Stoysa fiai, Helmes Miklós és Péter, valamint Bori Gud fia Pető az egymás közötti, ez utóbbi sértegetése („idem filii Stoysa ipsi Petheu verbis ipsorum mediantibus omne dedecum intulissent”) miatt indult perüket fogott bírák döntésére bízták.⁵⁴ 1346-ban László váradi olvasókanonok,⁵⁵ gyulafehérvári kanonok és főesperes azt panasozta a váradi káptalan előtt, hogy amikor Járai Mihály fia Péter alvajdát az erdélyi káptalan nevében eltiltotta egy, a királytól adományba kapott birtok iktatásától, ő haragra gerjedve szitkozódott és fenyegetőzött.⁵⁶ Ebben az esetben az ügy, legalábbis tudomásunk szerint, nem került semmilyen bíróság elé. A sértett káptalan megalégedett panasának írásbeli rögzítésével, feltehetően kivárták, tesz-e az alvajda további törvénytelen lépéseket, vagy indulatának megzabolázása után a törvényes formáknak megfelelően folytatódnak tovább az események. Tudunk olyan ügyekről is, amikor ugyan a sértegetés, gyalázkodás a bíróság színe előtt történt, de nem a vétkessel perben álló, hanem egy harmadik fél volt a sértett. 1348-ban például Bogdányi Olivér fia Demeter Szabolcs megye színe előtt tiltakozott, mivel Semjéni János fia Péter Miklós nevű jobbágya őt a bírói ítélőszéken gyalázkodó szavakkal illette és tört rántott ellene. Nem tudunk arról, hogy ekkor Bogdányi Demeter és Semjéni Péter között pereskedés lett volna.⁵⁷ 1413 decemberében Bodrog megye hatósága Aranyáni Lőrinc fia Mihályt, mivel bírói székük előtt Márton fia Bálintot „vituperando inhonestasset”, egy márka bíróságban („in una marca birsagiorum”) marasztalta el, de nem tudunk arról, hogy kettejük között pereskedés zajlott volna.⁵⁸ 1426-ban Szabolcs megye szolgabírái és a megyei jegyző bizonyították, hogy Dersi Kántor Barla nem gyalázta Bátoriné Péter fia Jánost, amikor Barla a Baktai Gergellyel folyó perében állt a színiük előtt.⁵⁹ 1499-ben Szentpáli Mihályt választották döntőbírónak a felek egy szomordoki vitatott tulajdonjogú föld ügyében. Amikor felkérték Mihályt erre a szerepre és megállapodtak a részletekben is, Szomordoki Bertalan szidalmazni kezdte a vele perben álló Szomordoki Mihályt. A fogott bírói döntés idején azonban csak Mihály jelent meg, a bírák pénzbüntetésre ítélték Ber-

⁵² MNL OL DL 14000.

⁵³ HO II. 428–431.

⁵⁴ 1330. szeptember 4. MNL OL DF 265983., Anjou-oklt. XIV. 504. sz.

⁵⁵ Bunyitai Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. I–IV. Nagyvárad, 1883. II. (Káptalanok, monostorok a püspökség alapításától 1566. évig) 83.

⁵⁶ MNL OL DF 277309., Anjou-oklt. XXX. 606. sz.

⁵⁷ „... in sede nostra iudiciaria illicitis verbis et nephandiis [...] vituperasset...” 1348. január 26. MNL OL DL 51471., Anjou-oklt. XXXII. 41. sz.

⁵⁸ MNL OL DF 260500., ZsO IV. 1380. sz.

⁵⁹ 1426. március 23., ZsO XIII. 355. sz.

talant, de csak a bíraskodás elmulasztása miatt.⁶⁰ 1523-ban egy ítélet végrehajtására érkező nádori ember és hiteleshelyi kiküldött előtt ragadtatta magát szidalmakra az alperes.⁶¹

A peren kívül elhangzott séртеgetést, gyalázást minden esetben bizonyítani kellett. A vizsgálatot a felek megegyezése alapján folytathatták fogott bírák is, ahogyan 1330-ban a Bori nemesek között támadt pereskedésben.⁶² Az uralkodó, illetve más bírák a hozzájuk érkezett ilyen tárgyú panaszokkal kapcsolatban szokásos módon vizsgálatot rendeltek el.⁶³ Amikor 1364-ben Pálóci Máté fiait, Pétert és Andrást Nagymihályi Lőrinc fia György Ung megyei alispán bepanaszolta, hogy a megyei ítélőszéken Simont, a megyei jegyzőt „*verbis vituperiosis et obprobriosis*” illették, majd utána másokat is, I. Lajos király 1364. december 11-én kelt okleveleiben meghagyta Zemplén és Ung megyéknek, valamint a leleszi konventnek, hogy az ügyben tartsanak vizsgálatot.⁶⁴ 1423-ban Nagymihályi László fia Miklós feleségét, Erzsébet asszonyt illetve „*verbis illicitis et vituperiosis*” Nagymihályi Ödön fia László. A panaszos férje Zsigmond királynál tett panaszt, aki a leleszi konvent tanúságtétele mellett küldte ki a királyi embert a vizsgálat elvégzésére.⁶⁵ 1421-ben Varasd megye végzett vizsgálatot Mirkovci György fiai és társaik panaszára, akiket Mirkovci Lukács fia György „*verbis illicitis et vituperiosis pertractando malefactores cum tota generatione ipsorum materna diffimasset*”. Az ügy folytatását nem ismerjük.⁶⁶ Eskütelre is kötelezhették a vétkes felet, hogy tisztázza magát a vád alól, ahogyan 1424-ben Sáros megye hatósága Malomfalvi János diák fia Antalt Salgói Péter ellenében.⁶⁷ Ugyancsak esküt írt elő Garai Miklós nádor 1412-ben, amikor Abaúj és Sáros megyék közgyűlésén Sirokai László fia András Fodor Miklóst vádolta azzal, hogy Kassa városában gyalázta őt. Mivel az alperes ártatlannak vallotta magát és dokumentumokkal egyik fél sem tudta igazolni állítását, ezért a nádor úgy rendelkezett, hogy az alperes magában („*sua in persona*”) tegyen esküt a jászói konvent előtt.⁶⁸ 1425-ben Olsavica Bálint fia Simon azzal vádolta meg Sáros megye előtt Babapataki Bálint fia Jakabot, hogy nővérét gyalázta „*verbis vituperis et illicitis*”. A megye hatósága a vétkes számára harmadmagával leteendő esküt írt elő.⁶⁹ Bornemissza János pozsonyi ispán és budai várnagy oklevele szerint Kondé Mihály pozsonyi alispán Pókatelki Szomor Mihályt megsértette becsületében, de a felek fogott bírák

⁶⁰ Kolozsmonostor II. 3099. sz. (Az adatot idézi: Gulyás: *Verbis illicitis*, 40–41.)

⁶¹ Kolozsmonostor II. 3896. sz.

⁶² 1330. szeptember 4. MNL OL DF 265983., Anjou-oklt. XIV. 504. sz.

⁶³ Egy ilyen vizsgálat során készített tanúkihallgatások „jegyzőkönyve” is fennmaradt: MNL OL DL 47948., ZsO XII. 1367. sz.

⁶⁴ Az uralkodó parancsa Zemplén megyéhez: MNL OL DL 85361., Anjou-oklt. XLVIII. 970. sz. A megye jelentése: 1364. december 17. MNL OL DL 85361., Anjou-oklt. XLVIII. 988. sz. Az uralkodó parancsa Ung megyéhez: MNL OL DL 85363., Anjou-oklt. XLVIII. 971. sz. A megye jelentése: 1365. január 4. MNL OL DL 85 363. Az uralkodó parancsa a leleszi konventhez: MNL OL DL 85362., Anjou-oklt. XLVIII. 972. sz. A konvent jelentése: 1364. december 22. MNL OL DL 85362, Anjou-oklt. XLVIII. 996. sz.

⁶⁵ MNL OL DF 221 447., ZsO X. 1032. sz.

⁶⁶ MNL OL DL. 35 934., ZsO VIII. 360. sz.

⁶⁷ MNL OL DL 39929., ZsO XI. 256. sz. Antal az esküt társaival letéve tisztázta magát. MNL OL DL 39931., ZsO XI. 314. sz.

⁶⁸ 1412. június 9. ZsO III. 2257. sz.

⁶⁹ MNL OL DL 39901., ZsO XII. 1150. sz.

segítségével végül kiegyeztek.⁷⁰ Egyetlen fenti esetben sem tudjuk, hogy végül milyen büntetést szabtak ki akkor, ha a gyalázkodás, káromlás rábizonyult a vétkesre. Azt azonban tudjuk, hogy a közgyűlésen az esküdtet szidalmazó személyeket nem büntették nyelvváltsággal.⁷¹

1526 után a nyelvváltságnak a bíróságon kívüli oldala vált hangsúlyosabbá, és egyre másra olvashatunk arról a forrásokban, hogy a másokat szidalmazók, becsmérlők (végső soron róluk valótlanosságokat, hazugságokat terjesztők) szavainak bizonyítása után nyelvváltságban marasztaltattak el. 1584-ben például Gergely porkoláb azért perelte Kezes Andrást, a szalónaki uradalomhoz tartozó jobbágyot, mivel az a feleségét az utcán szidalmazta. Az úriszék döntése szerint utóbbi harmadmagával tegyen esküt, hogy nem követte el, amivel vádolják. Ha ezt nem teszi le, akkor „nyelwen maradoth”. András végül az eskütétellel tisztázta magát.⁷² A 17. századból több olyan eset is ismert, amikor a felperes egyenesen a *Tripartitum* 2. részének 72. címe alapján kért ítéletet.⁷³ Találunk arra is példát, hogy a nyelvváltságot nem válthatta meg pénzzel az elítélt, hanem hat botütést kellett elszenvednie és a sértettől harmadmagával bocsánatot kellett kérnie.⁷⁴ Városi jegyzőkönyvekben is rendre megjelenik az *emenda lingue*, mint a gyalázkodók büntetése. A 16. század második felében több olyan forrásunk is van Debrecenből, miszerint a gyalázkodó büntetése az volt, hogy a hóhér fogót vetett a nyelvére, kivitte a pellengérhez, ahol az elítéltnak ki kellett kiáltania, hogy így jár, aki gyalázkodik. A 17. századtól már csak akkor találkozunk ezzel a móddal, ha a pénzbüntetést, vagyis a száz forintot a bűnös nem tudta lefizetni.⁷⁵ A nyelvváltság ugyanakkor a bíróság színe előtt elkövetett gyalázkodások, sértegetések büntetéseként is megmaradt, de az 1635. évi 89. törvénycikk értelmében a széksértéssel együtt kezelve. Vagyis ha valaki a bíróságon a szemben álló felet rágalmazza, sértegeti, azt a megsértett személlyel szemben nyelvváltságban, viszont a bírósággal szemben széksértésben marasztalják el, mivel szavaival egyúttal megsértette a bíróság méltóságát is.⁷⁶ Ekkortájt került bele a fogalom értelmezési körébe a fogadatlan prókato-

⁷⁰ MNL OL DL 62047.

⁷¹ 1412. november 23. MNL OL DL 50202., ZsO III. 2988. sz.

⁷² Varga: *Úriszék*, 72–73. További példák, amikor nem bíróságon történt szidalmazásért marasztalnak el nyelvváltságban: uo. 90., 166–167., 221., 348., 403., 643–644. (ebben az „in emenda linguae” fordulatot olvashatjuk), 746–747., 759., 909.

⁷³ Dominkovits Péter: *Győr város tanácsülései és törvénykezései jegyzőkönyveinek regesztái*. I–III. Győr, 2001–2003. (Városi Levéltári Füzetek 4–6) I. (1600–1605) 64., 94. sz. 1651: „Keuanya azért, hogy az I iuxta titulum 72. partis 2^{dae} Operis Tripartiti conuincaltassek.” Az úriszék döntése szerint „conuincaltaté nyelue valczagan, ugy mint 40 magyar forinton, mellynek két része az törüeny szolgaltato urak, harmada penigh cedal az sirelmes actornak...” Varga: *Úriszék*, 166–167.

⁷⁴ Uo. 918–919. Debrecen városában 1693 és 1703 között elkövetett gyalázkodásokra lásd Papp Rita: „Perellyenek az ördögök véle!” Mocskolódás, rágalmazás, becsületsértés Debrecenben 1693 és 1703 között. *Új nézőpont* 4 (2017) 21–34.

⁷⁵ Széll Farkas: A becstelenítés a Debrecen városi régi jogban. *Jogtudományi Közlöny* 29 (1894) 404–405.

⁷⁶ *Corpus Juris Hungarici/Magyar Törvénytar 1000–1895*. I–XXI. Szerk. Márkus Dezső et al. Bp., 1896–1901. (Milleniumi emlékkiadás) V. (1608–1657. évi törvénycikkek) 348. 89. cikk. A széksértés vétségének büntetési tétele ugyancsak 25 márká volt, ráadásul kirovásának indoka is igen hasonló volt a nyelvváltsághoz, azért vetették ki, ha valaki megsértette a törvényszéket. Így nem meglepő, ha a nyelvváltság és a széksértés értelme némileg összemosódott. 1435: *Decreta regni Hungariae*, I. (1301–1457.) (= DRH 1301–1457.) 265., DRH 1458–1490. 298.; Werbőczy: *The Customary Law*, 334–336.

rok esete is, vagyis ha valaki írásbeli vagy szóbeli megbízás nélkül lépett fel valaki más nevében a bíróságon, tulajdonképpen hazudott megbízásáról.⁷⁷

Még egy fogalomról kell szólnunk a nyelvváltáság kapcsán, ami szintén egy, a pereskedés során elkövetett vétséget jelölt, de nem volt azonos tárgyunkkal, ez pedig a *iudicium lingue*. Mivel az oklevelek néhány esetben a „birsagium” szóval helyettesítették a formula első elemét, ezért magyarra nyelvbírságnak fordíthatjuk.⁷⁸ A kifejezéssel az Árpádok korából ránk maradt oklevelekben egyáltalán nem találkozunk, első adatunk 1324-ből való, amikor Druget Fülöp nádor Rátót nembeli Lóránt volt nádor⁷⁹ fiait, Dezsőt és Lórántot marasztalta el ebben a büntetésben Rátót nembeli Olivér fia Miklós fia Lászlóval szemben.⁸⁰ Sűrűbben az Anjouk korának első felében bukkan fel, a törvények szövegeiben pedig egyáltalán nem szerepel.⁸¹ A források igen ritkán őrizték meg kirovásának indokát, például első említésekor sem értesülünk róla. Egy 1336-ból ismert ügyben a felperes nem tudta megmondani előterjesztése napját, ezért kellett nyelvbírságot fizetnie.⁸² 1342-ben Fényeslitke tiszttartója („officialis”) „assumptor termini”-ként lépett fel Szabolcs megye hatósága előtt a falu nevében és annak a rakamazi Pállal szembeni perében „prioritas termini”⁸³ miatt szeretett volna halasztást kapni. Mivel a megye úgy ítélte meg, hogy ennek nem volt indoka („absque aliqua ratione”), ezért a falunagyot egy márka *iudicium lingue*-ben marasztalta el.⁸⁴ 1350-ben szintén az „assumptor termini” kapta a büntetést,

⁷⁷ 1628. május 3. Varga: *Úriszék*, 640–641. A 19. században készült különböző jogi összefoglaló munkákban nincs teljes egyetértés a nyelvváltással kapcsolatban. Gózon György a nyelvváltást a törvényes meghatalmazás nélkül fellépő ügyvédekre, illetve a bíróságon kívül elhangzott sértésekre vonatkoztatja, míg az 1526 előtt nyelvváltásként értelmezett, bíróság előtt mondott káromlásokat, szidalmazásokat a széksértés körébe utalja, függetlenül attól, hogy a vétkes magát a bíróságot vagy perbeli ellenfelét szidalmazta-e. Véleménye szerint *emenda lingue* esetén a pert minden további nélkül folytathatták a felek, míg széksértés esetén csak akkor, ha azt lerótták. Vagyis az 1526 előtt nyelvváltással sújtandó cselekedetet egyértelműen a széksértési ügyekhez sorolta. Lásd Gózon György: *Egyházi törvénykezés Magyarországon. Papok, ügyvédek, 's perlekedők' használatára*. Pest, 1844. 247. Zsoldos Ignác szerint a bíróságon való szidalmazás egyszerre meríti ki a széksértés és az *emenda lingue* fogalmát, hiszen a vétkes valóban elkövette mind a kettőt. Véleménye megegyezik az 1635. évi 89. törvénycikkkel. Zsoldos Ignác: *A szolgabírói hivatal. Törvénykezési rész*. Bp., 1844. 130–131. Madarassy János szintén a megbízólevél nélkül fellépő ügyvédekre vonatkoztatja a nyelvváltást, csak másodlagosan említi a bíróságot vagy a szemben álló felet szidalmazókat. *A magyar polgári törvénytudomány' vázlata*. Kelemen Imre, Markovics János, 's többek után, és a' legújabb törvények szerint köz használatra rajzolva Gojzesti Madarassy János által. Eger, 1845. 97–98. Ugyancsak az előbbi két értelmét hozza a fogalomnak Fogarasi János is. *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei*. Kövy Sándor után írta alsóviszti Fogarasi János. Pest, 1845. [Ötödik javított kiadás. Egy pótlékkal az 1844-iki törvénycikkelyek szerint] 344.

⁷⁸ 1332-ben a „birsagium lingue” fordulatot olvashatjuk egy oklevélben (AO. II. 585.), majd 1448-ban is így említik (1448. december 18., MNL OL DL 83728.).

⁷⁹ Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11) Bp., 2011. 25.

⁸⁰ 1324. március 15. MNL OL DL 89266., Anjou-oklt. VIII. 109. sz.

⁸¹ 1350 után az első adatunk 1448-ból bukkan fel. 1448. december 18., MNL OL DL 83728. Úgy vélem, hogy 1350 után is szankcionálták mindazokat a kisebb vétségeket, melyekért nyelvbírságot szabtak ki azt megelőzően, azonban innentől kezdve feltehetően pusztán *iudiciumként* utaltak rá.

⁸² 1336. november 9. MNL OL DL 76543., Anjou-oklt. XX. 422. sz.

⁸³ Az „assumptor termini” és a „prioritas termini” kifejezésekre bővebben lásd B. Halász Éva: „Ratione prioritatis termini”. Egy középkori jogi kifejezésről. *Acta historica* 88 (2015) 81–93.

⁸⁴ 1342. december 20. MNL OL DL 51203., Anjou-oklt. XXVI. 659. sz.

miel nem adott arra magyarázatot, hogy megbízója miért nem teljesítette annak a két embernek és két ökörnek az előállítását, amire korábban kötelezték.⁸⁵ A *iudicium lingue* esetében egy, két és három márka büntetési tételekről egyaránt értesülünk. 1324-ben összesen 48 *pondust*, azaz egy márkát kellett egy főnek fizetnie ilyen címen.⁸⁶ Szintén egymarkás bírságról olvasunk 1342-ben⁸⁷ és 1350-ben kelt oklevelekben.⁸⁸ Hont megye 1332-es kiadványa arról tájékoztat, hogy két márkát kellett megfizetnie az elmarasztalt félnek,⁸⁹ 1335-ben pedig hárommárkás nyelvbírságot említenek.⁹⁰ A *iudicium linguet* személyenként szabták ki, ha többen voltak az elmarasztaltak, akkor többszörözték az összeget.⁹¹ Az ismert esetekben kisebb vétségek miatt, illetve az „assumptor termini”-re szabták ki a *iudicium linguet*. Annyiban rokonítható a nyelvváltsággal, hogy mind a kettő szóban elkövetett vétség volt (erre utal a *lingue* szó), de a nyelvbírságot inkább az eljárás rendjének formai megsértése miatt szabták ki, míg a nyelvváltságot az erkölcsileg is támadható-elítélhető hazugságok esetén. Ezért is különbözött olyan nagyon a büntetés mértéke. A *iudicium linguet* vélhetően sokszor egyszerűen „iudicium”-ként tüntették fel az oklevelek, így előfordulásának gyakoriságára az ismert esetekből nem lehet következtetni.

Vizsgálódásunk végére értünk. Mi is tehát a felelet a bevezető után feltett kérdésre, vagyis mit tudunk a nyelvváltságról? Az *emenda linguet*, azaz a nyelvváltságot az ítélőszéken, illetve azon kívül elkövetett morálisan is elítélhető tettért, azaz bizonyos hazugságokért vetették ki. A fogalom maga csak a 14. században jelenik meg a magyar jogban, de az adatok arra utalnak, hogy már I. (Szent) István törvényeitől szankcionáltak hasonló vétségeket. Az ország egész területén, Szlavóniában és Erdélyben is kivetették, nemesi és városi–mezővárosi környezetből egyaránt ismerjük. Azonban míg a nemesek körében inkább a bíró színe előtt elkövetett vétségekért, addig a polgárok között inkább a bíróságon kívül mondott sértő-becsmérő kijelentések miatt szabták ki. Nemesi környezetben a 16. századtól kezdve szaporodnak meg a becsületsértésért kiszabott nyelvváltságok. Mértéke a nemesek körében a vétkes fél vérdíjával volt egyenlő. A későbbiekben a nyelvváltságot esetében a bíróságon való szidalmazás vétsége háttérbe szorult, szinte beleolvadt a széksértésbe, és nagyobb hangsúlyt kaptak az ítélőszéken kívül elkövetett sértő, becsmérő, mai fogalmainkkal becsületsértő kijelentések.

⁸⁵ 1350. január 23. MNL OL DL 76960., Anjou-oklt. XXXIV. 65. sz.

⁸⁶ 1324. március 15. MNL OL DL 89266., Anjou-oklt. VIII. 109. sz.

⁸⁷ 1342. december 20. MNL OL DL 51203., Anjou-oklt. XXVI. 659. sz.

⁸⁸ 1350. január 23. MNL OL DL 76960., Anjou-oklt. XXXIV. 65. sz.

⁸⁹ Mivel a bírságot kiszabó megye oklevelében bukkanunk erre az adatra, feltehető, hogy ez a bíróság számára megfizetendő kétharmadot jelentheti, tehát a teljes összeg három márka volt. AO. II. 585.

⁹⁰ 1335. július 16. MNL OL DL 2941., Anjou-oklt. XIX. 440. sz.

⁹¹ 1324. március 15. MNL OL DL 89266., Anjou-oklt. VIII. 109. sz.; 1335. július 16. MNL OL DL 2941., Anjou-oklt. XIX. 440. sz.

CORVIN JÁNOS OKLEVELEI CSEH LEVÉLTÁRAKBAN

PETR KOZÁK

THE CHARTERS OF JOHN CORVINUS IN CZECH ARCHIVES

The paper presents the charters of Prince John Corvinus, illegitimate son of king Matthias Corvinus of Hungary and Bohemia, which relate to his government in the Duchy of Troppau [Opava]. The edited collection of documents numbers a total of 29 charters and writs, only some of which have survived to this day in their original form. On the other hand, some documents exist in copies of various ages and in two cases they are not real charters, but only records of them from the now missing Troppau Chronicle (*Chronicon Oppaviense*), which was written by the town scribe Henry Polan of Polansdorf from materials stored in the old Troppau city archives. The edited set of documents include all known charters of John Corvinus, either preserved in extenso or at least in the form of excerpts and mentions, and of his officials (provincial governors/*Landeshauptmänner*) relating to the Hunyadi ducal government in the Duchy of Troppau. It should be kept in mind, however, that John Corvinus's "Opavian" documents represent only a small part of a considerable number of charters that were created in an office operating at his princely court.

Keywords: Matthias Corvinus, John Corvinus, Duchy of Troppau, Silesia, Hungarian–Czech relations, 15th century

Mátyás király törvénytelen fia, Corvin János herceg a legismertebb magyar bárók közé tartozott. Egy sor tisztség és hivatal mellett, amelyeket a magyar korona országában töltött be, a 15. század utolsó évtizedében a cseh korona elitjének is tagja volt, hiszen a troppai [opavai] hercegi címet is viselte.¹ Mátyás élete végén igyekezett Felső-Szilézia jelentős részét a Hunyadiak családi birtokává tenni azzal a szándékkal, hogy a jövőt illetően megerősítse János pozícióit a cseh korona országában.² Tervei az eseménydús időkben hamar köddé váltak, a Troppau központú hercegség azonban ténylegesen Corvin János kezére került.³ Más sziléziai területektől eltérően, amelyek átvétele Mátyás részéről nem

Petr Kozák, docens, Slezská univerzita v Opavě, Ústav historických věd [Sziléziai Egyetem, Történettudományi Intézet], levéltáros, Zemský archiv v Opavě [Opavai Tartományi Levéltár].

- ¹ A továbbiakban Opava 15–16. századi említései esetében a magyar történeti kutatásban megszokott német Troppau névalakot használjuk. A szerk.
- ² Mátyás király sziléziai politikájára újabban: Martin Čapský – David Radek: Paralela ke zhořeleckému vévodství? K rodové politice Matyáše Korvína v Horním Slezsku. *Historie – otázky – problémy* 7 (2015) 172–179.
- ³ Corvin János troppai uralkodására lásd mindenekelőtt Schönherr Gyula: *Hunyadi Corvin János 1473–1504*. Bp., 1894. 253–264.; Gottlieb Biermann: *Geschichte der Herzogthümer Troppau und Jägerndorf*. Teschen, 1874. 239–243.

nélkülözte az önkényes és erőszakos elemeket, a Hunyadi-uralom troppai kezdetei nem voltak törvénytelenek. Habár arról, hogy Podjebrád Viktorin 1485-ben valóban önként cserélte el a hercegséget Mátyással szlavóniai birtokokra,⁴ lehetnek bizonyos kétségeink, János jogait a hercegségre ugyanakkor még az új Jagelló-hatalom sem vonta kétségbe.

A tényleges uralkodást Troppauban Corvin János mindjárt apja halála után kezdte meg. Mátyás király 1490. április 6-án hunyt el Bécsben, míg János herceg első, troppai vonatkozású oklevelén az ugyanezen év június 15-i keltezés szerepel.⁵ A hercegségben a Hunyadi-hatalommal kapcsolatos egyfajta kezdeti bizonytalanságot jelezhet az a tény, hogy János – az elődei által követett szokástól eltérően – csak némi késlekedéssel, 1494. február közepén erősítette meg az troppai rendek privilégiumait és előjogait.⁶ Elképzelhető persze, hogy erre a lépésre csak a magyarországi viharos belpolitikai helyzet elcsendesedése után szánta rá magát.⁷ Troppauba Corvin János soha nem látogatott el, a hatalmát csak közvetetten gyakorolta. Az uralkodását nem terhelték konfliktusok vagy nehézségek, a hercegség határain belül nyugalom volt. Éppen a távollétéből fakadóan viszonylag gyenge hatalomgyakorlást figyelhetünk meg, a hatalmi struktúrában pedig a rendi elem jelentős megerősödését. A hercegség belső működésére alapvető befolyással bírtak a helyi rendi előjárók, élükön a tartományi hivatalok betöltőivel. Az intézmények személyi állománya – mindenekelőtt a tartományi kamarásé (*komorník*) és bírójé (*sudí*) – a hercegi dinasztia-váltások ellenére rendkívül stabilnak tekinthető. A troppai rendek vezetője Podjebrád Viktorin uralmának utolsó szakaszától kezdve, Mátyás király és fia, János idején át egészen II. Ulászló magyar és cseh király öccse, Jagelló Zsigmond uralkodásának végéig Jindřich Donát z Velké Polomi tartományi kamarás volt. Ugyanebben az időszakban a troppai tartományi bíró hivatalában a Jan és Petr Stož z Kounic na Petříkovech testvérpár váltotta egymást. Viszonylagos folytonosság figyelhető meg a herceg helytartójának tekinthető tartományi kapitány (*hejtman*) posztján is, ahol Mátyás király és Corvin János uralma nem jelentett nagyobb megrázkódtatást, és annak ellenére, hogy a tisztséget szokás szerint az uralkodó herceghez közel álló külföldi töltötte be, ezek távollétében helyettesként a korábbi herceg, Viktorin már bevált embere, a troppai rendek által honosított cseh Albrecht Kavan z Dědibab is feltűnik.⁸

Corvin János megalégedett a Troppauból hozzá befolyó jövedelmekkel, a hercegség életébe nem avatkozott bele. Kis túlzással úgy fogalmazhatunk, hogy kormányzata a nemes és közrendű tisztségviselők, illetve alkalmazottak rutinszerű kifizetésére szorítkozott.

⁴ Viktorin troppai uralkodásának végére lásd Martin Čapský: Konstruování (ne)spravedlivého zeměpána. Viktorin z Poděbrad v roli rozhodčího sroťích sporů. In: *Rituál smíření. Konflikt a jeho řešení ve středověku*. Ed. Martin Nodl – Martin Wihoda. Brno, 2008. 147–158.

⁵ *Forrásközlés* 1. sz.

⁶ *Forrásközlés* 9. és 11. sz.

⁷ A Mátyás király halálát követő első évek történéseire lásd Neumann Tibor: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492). [I–II. közlemény.] *Századok* 144 (2010) 335–372., 145 (2011) 293–347.; Fedeles Tamás: *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)*. Szeged, 2012. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 27.)

⁸ Jelen publikáció magyarázó jegyzetei mellett lásd még Vlastimil Chromečka: *Archontologie Opavského knížectví. Zemští a zeměpanští úředníci na Opavsku od roku 1318 do smrti krále Ferdinanda I. (1564)*. Opava, 2017. [Kiadatlan diplomamunka, melyet szerzője az opavai Sziléziai Egyetemen védett meg.]

1498 után, amikor Ulászló király a Jagellók legidősebb tagjaként magára vállalta öccse, Zsigmond helyzetének rendezését, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a troppai Hunyadi-uralom órái meg vannak számlálva. Mindjárt 1499 őszén bátyja akaratából Zsigmond birtokba vette az alsó-sziléziai Glogau hercegségét. A Troppauról folytatott tárgyalások 1501 elején a végükhöz közeledtek. Június 29-én Jagelló Zsigmond nyolcvan aranyat fizettetett ki „ad constituendum capitaneum in Opawa” Rafael Leszczyńskinek, akinek az ő nevében kellett átvennie az uralmat a hercegségben. Ulászló király már június 1-jén meghagyta a troppai rendeknek, hogy hódoljanak meg Zsigmond hercegnek, majd 1501. július 4-én maga Corvin János mentette fel troppai alattvalóit hűségesküjük alól. Ezzel troppai uralkodása véget ért. Mit sem változtatott ezen az a tény, hogy Ulászló udvari kancelláriája a János Albert király halála után zajló lengyelországi királyválasztás bonyodalmai miatt az erről szóló hűbéri oklevelet csak december 8-án állította ki Zsigmond részére.⁹ A troppai hercegség történetében a Hunyadi-epizód emlékét olyan források – többnyire oklevelek – őrzik, amelyek ma a Cseh Köztársaság levéltáraiban találhatóak. Ezek szövegét tesszük most közzé.

A kiadott forrásgyűjtemény összesen 29 oklevelet tartalmaz, de ezeknek csak egy része maradt fent napjainkig eredeti formában. A többi különböző korú másolatokban hozzáférhető, és közülük kettő nem is valódi oklevélszöveg, hanem csupán az azokról szóló feljegyzés a mára elveszett Opavai Krónikából (*Chronicon Oppaviense*), amelyet a troppai városi levéltárban elhelyezett anyagokból a 16. század közepén Jindřich Polan z Polansdorfu írnok szerkesztett egybe.¹⁰ Az oklevelek többségét teljes terjedelmükben bemásolták két értékes kéziratos kötetbe, amelyeket a 17. század első, illetve később a 18. század első felében állíttatott össze a troppai városi tanács a legfontosabb privilégiumokról és a városi közösség birtokjogaira vonatkozó iratokról. Az 1224–1575 közötti évek troppai kiváltságleveleinek, Kylešovice falu 1450–1581 közötti,¹¹ illetve Troppau város 1224–1746 közötti¹² privilégiumainak másolatairól van szó. Némelyik mára eltűnt oklevél szövege azokban a megbízható másolatokban maradt fenn, amelyeket saját céljaira rendelt meg a 19. század első felében Franz Tiller történész.¹³ A fennmaradt oklevelek áttekintő listája a következő:

⁹ Zsigmond glogauai és troppai uralomra kerüléséről lásd újabban Petr Kozák: Princ Zikmund Jagellonský hlohovským a opavským knížetem. Příspěvek k dějinám politické komunikace na přelomu středověku a raného novověku. *Średniowiecze Polskie i Powszechnie* 2 (2010) 215–233.

¹⁰ Az úgynevezett *Chronicon Oppaviense*-t a II. világháború elején a sziléziai Fürstenstein kastélyban (ma Książ Wałbrzych város mellett, Lengyelország) helyezték el. A kastély náci elkobzása után a könyvtár más darabjaival együtt ismeretlen helyre vitték, ma a krónikát elveszettként tartják nyilván. Lásd Martin Čapský: Marné hledání paměti. Opavští Přemyslovci ve stínu zájmu nejstaršího dějepisectví moravsko-slezského pomezí. *Časopis Matice moravské* 123 (2004) 431–441. Azokat a részeket adjuk közre, amelyeket Josef Zukal opavai történész másolt belőle, és amelyek most a hagyatékában találhatóak.

¹¹ Státní okresní archiv (= SOKA) Opava. AMO. Inv. č. 218.

¹² SOKA Opava. AMO. Inv. č. 219.

¹³ Tillerhez és a hagyatékához legújabbán lásd Karel Müller: Franz Tiller. Opisy a regesta listin k dějinám Opavska z let 1031–1729. In: *Paměť Slezska. Památky a pamětové instituce českého Slezska v 16. až 19. století*. Ed. Pavel Šopák et al. Opava, 2011. 318.

Fennmaradási forma	Darab	Megjegyzés
eredeti példányok	12	ideértve a troppai országos táblák két korabeli tételét
másolatok a 16. sz. második feléből	1	táblai bejegyzés 1578-ból.
másolatok a 17. sz. első feléből	10	Troppau városi privilégiumainak másolatát tartalmazó könyv 1224–1574-ből ¹⁴
másolatok a 18. sz. első feléből	2	Troppau városi privilégiumainak másolatát tartalmazó könyv 1224–1746-ból
másolatok a 19. sz. első feléből	2	Franz Tiller
másolatok a 20. sz. első feléből	2	Josef Zukal a <i>Chronicon Oppavienséből</i>

Számos irat szövege nem csupán egyetlen példányban áll rendelkezésre, hanem például eredetiben és több másolatban is, vagy több, különböző korból származó másolatban. Ilyen esetekben a közreadott szöveg alapjául – gondos vizsgálatot követően – a legrégebbi változatot választottuk ki, azaz az eredetit vagy a legrégebbi fennmaradt másolatot. Az összes újabb másolatot az oklevél szövege után a „további fennmaradás” rubrikában tüntettük fel, a kiadás alapjául szolgáló példány adatai alatt.

Ami a közzétett oklevelek kibocsátóját illeti, az a legtöbb esetben maga Corvin János, olykor viszont a hercegségben őt képviselő helyettese, a tartományi kapitány. A János herceg uralkodása alatt működő kapitányok által kibocsátott iratok viszont csak akkor kerültek a közzétett forrásszövegek közé, ha azok mintegy a hercegi akarat közvetlen megnyilatkozásaként értelmezhetők. Például a troppai hercegség tartományi bíróságán vezetett kötetekben számtalan olyan bejegyzés található, amelyekben tiszttségükből adódóan a troppai helytartókat is megemlíti a bírósági eljárás során, például részt vesznek a bírósági ügyek elindításában vagy lebonyolításában, az érvényes jogi szokásokkal összhangban megerősítik a bírósági döntéseket, követeket neveznek ki az országos táblákba.¹⁵ Ezek a tevékenységek azonban nem a hercegi akarat egyszeri megnyilatkozásai (mint amikor a herceg adományoz, elad, hozzájárulását adja egy-egy jogügyletnek stb.), hanem a hétköznapi értelemben vett államigazgatással függenek össze. Jóllehet az eljáró kapitány természetesen ilyen alkalmakkor és minden más pillanatban is a távol lévő herceg képviselője, a kiadásra kerülő oklevelek közé nem soroltuk be ezeket. Ezzel szemben közreadjuk azokat a táblai bejegyzéseket, amelyekben a kapitány birtokról vagy jogokról rendelkezett más személyek javára, hiszen ezek a megelőzőleg kiállított, ám fenn nem maradt hercegi oklevelek rendelkezéseinek végrehajtásáról tanúskodnak. A közreadott oklevelek közé bekerültek azok az 1494-ből, 1503-ból, 1507-ből és 1515-ből származó, más kibocsátók

¹⁴ Egy esetben nem hiteles másolatról van szó, hanem 17. századi fordításról, csehről németre (lásd a 16. sz. oklevelet), amely ma Franz Tiller hagyatékában van.

¹⁵ Az országos tábla (*tabulae terrae, desky zemské*) a cseh korona országaiban a 13. század második felétől kezdve vezetett tealkönyvek neve. A jogügyleteknek e könyvekbe való bejegyzését betáblázásnak nevezzük. A szerk.

– Martin Šíp z Branice, Oneš Štáblovský z Kovalovic, II. Ulászló magyar és cseh király, I. Zsigmond lengyel–litván uralkodó – nevéhez fűződő oklevelek is, amelyekbe beillesztették vagy szövegükben említették Corvin János korábbi, ma már nem elérhető okleveleit. Különleges esetet képez Ulászló király 1501. július 27-i oklevele, amellyel az uralkodó lezárta a troppai hercegség saját kézbe vételének folyamatát.

A közzétett forrásgyűjtemény nyelvi szempontból – a fenti jelenségekkel összhangban – igen összetett. Az okleveleket túlnyomó részben csehül állították ki, azonban konkrét nyelvi megformálásuk minden esetben a kornak megfelelő. A késő középkori ócseh nyelven írt eredeti oklevelek mellett így találkozunk olyan szövegekkel is, amelyek vonásai, de különösen a fonológiai rendszer változásai a középcseh nyelv mindkét fejlődési fázisának – azaz a humanizmus-kori és a barokk cseh nyelvnek – megfelelnek.¹⁶ Az átírási szabályoknak természetesen alkalmazkodniuk kellett az adott helyzethez. A latin esetében szintúgy találkozunk középkori latin nyelvvel (amely a 15. század végi és a 16. század eleji regionális nyelvhasználatnak felel meg), de 17. és 18. századi latinnal is, habár ezek esetében a nyelvi különbségek nem markánsak. A német nyelvből alapvetően két változat jelenik meg: a régebbi a 17. századból való, míg az újabb (modern) fejlődési fázist a *Chronicon Oppaviense* Josef Zukal által másolt részletei képviselik.

A szövegkiadás során a szöveget a jelenleg használatos betűk grafikai alakjában írtuk át, de figyelembe vettük a nyelv(ek) fonetikai és morfológiai sajátosságait, hiszen a közreadott korpuszt három nyelv alkotja, ráadásul több történeti fázisban. Természetes, hogy ez a helyzet szükségessé tette, hogy néhány önálló átírási eljárást határozzunk meg, amelyeket részletesen a következőkben fogunk ismertetni.¹⁷ Most néhány általános jellegű megjegyzést teszünk csupán, amely a szövegközlésre vonatkozik, ideértve a jegyzetapparátust és néhány helyesírási megfontolást, amely az adott nyelv használatától független.

Mindenyik oklevélszöveg élén sorszám áll, amelyet a kiadás ideje és helye követ félkövérrel szedve. Ezt a részletes regeszta követi dőlt szedéssel, végül pedig maga az átírat. Az oklevél szövege alatt mindig rövid leírás található, amely az adott irat állapotára, anyagára, méretére és az esetleges pecsétekre vonatkozik. A levéltári jelzetet követően utalunk az esetleges átírásokra és másolatokra. Ha az irat korábban már megjelent nyomtatásban, megadjuk a vonatkozó kiadások bibliográfiai adatait. A szövegek kritikai apparátusa két-

¹⁶ Vö. Pavel Kosek: Periodizace vývoje češtiny. In: *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Ed. Petr Karlík – Marek Nekula – Jana Pleskalová. H. n., 2017. Online: https://www.czechency.org/slovník/PERIODIZACE_VÝVOJE_CHEŠTINY. (Legutóbbi megtekintés: 2020. november 11.)

¹⁷ A középkori ócseh szókészlet megismeréséhez nélkülözhetetlen ez az internetes alkalmazás: *Vokabulár webový: webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny*. Praha, 2006–2020. Adatverzió: 1.1.15. [Legutóbbi megtekintés: 2020. november 12.]. Online elérése: <https://vokabular.ujc.cas.cz>. Továbbá fel kell hívni a figyelmet a *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [A humanista és a barokk cseh nyelv lexikális adatbázisa] című projektre, amelyet a Cseh Tudományos Akadémia Cseh Nyelvi Intézetének honlapján Petr Nejedlý és munkatársai kezelnek. (<http://madla.ujc.cas.cz/>). Legutóbbi megtekintés: 2020. november 12.). Az újkori német nyelvre: Libuše Spáčilová – Vladimír Spáčil – Václav Bok: *Glosář starší němčiny k českým pramenům. Glossar des älteren Deutsch zu böhmischen Quellen*. Olomouc, 2014. A középkori és újkori neolatin szókészlethez: *Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum. Slovník středověké latiny v českých zemích: elektronická verze 2.0*. Praha, 2019. Online: <http://lb.ics.cas.cz>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. november 12.)

féle, és megfelel a szövegkiadás jelenlegi trendjeinek, illetve az érthetőséggel szemben támasztott követelményeknek egyaránt. A nyelvi jegyzetek érintik az átírás hibáit, és röviden utalunk a nehezen olvasható szakaszokra vagy például az írnoiki hibákra. Minden olyan szó esetében, amelynél a hangzás szerinti átírás az adott nyelv jelenleg érvényes helyesírásához mérten kételyt ébresztene, az előbbieken túl betű szerinti átírást is alkalmazunk, ami lehetővé teszi az alkalmazott átírási elvek ellenőrzését. A nyelvi jegyzeteket római számokkal jelöljük, mégpedig a számozást minden egyes tételnél újratekintve. Ezek elhelyezése közvetlenül az irat utánra egyértelműen elkülöníti azt a következő tételtől. A magyarázó jegyzeteket ellenben folyamatos arab számozással közöljük, és minden esetben a lapalji jegyzetbe kerülnek. Ezek célja a forrásban feltűnő személyek alapvető azonosítása és rövid bemutatása, a települések és más objektumok (templomok, kolostorok, malmok, gazdaságok, elővárosok, erődítmények stb.) meghatározása. Az oklevelek írnoikai által áthúzással javított vagy érvénytelenített helyeket a szövegkiadásban áthúzással jelöljük. Ha az írnoik a sorok fölé vagy a margóra illesztett be szöveget, azt dőlt betűvel és nyílak segítségével tesszük láthatóvá: ↑*neboli*↑, illetve →*inopia*←. A szögletes zárójelk olyan szövegrészeket jelölnek, amelyeket a szöveg kiadója szűrt be – jellemzően a források sérüléseiről van szó, amelyek tartalma azonban a kontextusból minden kétséget kizáróan kiderül. Ellenkező esetben az olvashatatlan helyeket szögletes zárójellel és három ponttal különítjük el: [...]. A figyelemfelhívó [sic] jelzés olyan típusú írnoiki hibákra mutat, mint például a tévedésből kétszer írt szó, a helytelen keresztnév (a másoló téves olvasata), a betűk összekeverése.

Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a szakirodalmi hivatkozások, amelyek a rövid életrajzi jegyzeteket kísérik, nem tartalmazzák és nem is szándékoznak tartalmazni a témához kapcsolódó valamennyi munkát. A szöveg kiadójának az volt a célja, hogy legalább egy alapvető művet kínáljon, amely segítségével az érdeklődő további információt, forrásokra utaló hivatkozásokat találhat. Kivételeket csupán egyes kevésbé ismert személyek életrajza képez – itt valamivel részletesebb leírásokat közlünk. Minden személynél feltüntettük rendi hovatartozásának jellemzőit. Ezen a helyen kell felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy a nemesség heterogén csoportjának képviselőit a jegyzetapparátusban az egyszerűség kedvéért a „lovag” fogalommal tüntettük fel, habár a 15. és a 16. század fordulóját követően ez némileg félrevezető lehet. A helységek azonosítása esetében alapul mindig a jelenlegi hivatalos nevet használtuk, de különösen az egykori troppai hercegség határain belül található települések esetében ezt kiegészítettük a hagyományos cseh névvel. Minden esetben feltüntettük a település közigazgatási besorolását (város vagy falu) és a történelmi ország nevét, amelyet a jelenlegi név és országnév követ, végül az, hogy az adott államon belül melyik közigazgatási egységhez, járáshoz, megyéhez (*okres, powiat*) tartozik.

A rövidítéseket feloldottuk (*gt* → *jest*: 'van', *mile*^o → *milého*: 'kedves'). Ha szükségesnek tűnt (például a rövidítés mértékére való tekintettel vagy a rövidített szó bonyolultsága miatt), a nyelvi megjegyzések közé beillesztettük a betű szerinti átírást, amely a rövidített rész pontos grafikai megjelenítését tartalmazza. A közreadott szövegek központozását a mai szokások szerint végeztük, azaz gondosan alkalmaztuk a mondatrészek tagolásában

a szokásos szintaktikai-logikai megközelítést. Mindhárom nyelvben javítottuk a szóhatárokat (*na klonieny* → *nakloněni*; *swrchupsanny* → *svrchu psany*) a mai helyesírási szabályok szerint, azaz külön írtuk az előjárókat és a szavakat. A nagy- és kisbetűk írásakor a cseh nyelvű szövegek esetében javítottuk az eredeti váltakozó írásmódot az újcseh helyesírás alapján – nagybetűket a szövegekben csak a mondat elején, a kereszt- és vezetéknevek, a helységnevek, Isten neve stb. esetében alkalmaztunk. Hasonlóképpen jártunk el a latin és a német szövegek esetében is. A főnevek kezdőbetűinek nagybetűs írását, amely a modern irodalmi német nyelv sajátossága, a középkori és kora újkori német szövegek kiadási gyakorlatának megfelelően nem alkalmaztuk. A latin oklevelek esetében a népevekből és a topográfiai-földrajzi kifejezésekből képzett melléknevek és határozószók kezdőbetűit nagybetűvel írtuk.

Az alkalmazott átírási szabályok tekintetében lássuk elsőként a cseh nyelvű okleveleket, hiszen a különböző fejlődési stádiumokból származó cseh nyelv (ó- és középcseh) a gyűjteményben egyértelműen többségben van. Az úgynevezett ócseh nyelven lejegyzett szövegek átírását a következők alapelve szerint végeztük:¹⁸ a mássalhangzócsoportokban a geminátákat, amennyiben tisztán grafikai és nem morfológiai funkcióval rendelkeznek (azaz nem a kiejtésre reflektálnak), egyszerűsítjük: *psanny* → *psany*; *dally* → *dali*. Egyes esetekben a szöveg bizonyos mássalhangzócsoportok egyszerűsített kiejtését tükrözi (*svatojiřký* és nem *svatojiřský*, *slezké* és nem *slezské*), más esetekben pedig több betű kerül a szóba, mint amit a kiejtés indokolna (a *nic* szót *nitc*-nek írják) – mindkettőt tiszteletben tartottuk. Némi mérlegelés után úgy döntöttünk, hogy meghagyjuk a kettős *gk*-t is, amely a *margkrabě* és a *purgmistr* szavakban tűnik fel, hiszen ez az eljárás jobban megfelelt a fogalmak eredeti, német előzményének. Szintúgy meghagytuk a nem megállapodott kiejtés miatt bekövetkező váltakozásokat a *t/d*, illetve a *g/k* hangok esetében (*ktož*, *kderáz*, *něgdy*, *purgmistr* stb.). Ugyanígy tiszteletben tartottuk a *t* és a *c*, illetve a *ř* és a *č* váltakozását (például *měščan* a *měšťan* helyett).

A *g*, *y*, *i* betűket *j*-nek írtuk át azokban az esetekben, amikor ezt a fonetikai minőséget képviselték: *gistotu* → *jistotu*; *yakoz* → *jakož*; *iakoz* → *jakož*. Az *ie* digráfot a korabeli kiejtéstől függően alapvetően háromféleképpen írtuk át. A 15. század közepétől kezdve az *e* magánhangzó váltotta fel a kiejtésben az *ě* kettőshangzót szinte mindegyik esetben, és csupán a *b*, *p*, *m*, *v*, *f* ajakhangok után maradt meg. Az *ie* digráfot ezért a fenti szabály alapján *ě*-nek vagy *e*-nek írjuk át (*prosbie* → *prosbě*; *wssiemi* → *všemi*). Amennyiben azonban az *ie* digráf az *i* fonetikai értékét hordozza, akkor a késő középkori cseh szövegek átírásának általánosan elfogadott alapelvei szerint változatlanul hagyjuk, hiszen a 15. és a 16. század fordulóján még nem ért véget a monoftongizáció folyamata (*buozie* → *buože*).

A kettős betűket a valós kiejtésnek megfelelően írtuk át, azaz az *ss*-t *š*-nek (*Hanuss* → *Hanuš*), a *rz*-t *ř*-nek (*przedka* → *předka*), a *cz*-t *č*-nek (*cziniti* → *činiti*). A *cz* betűkapcsolat azonban a közzétett oklevelekben gyakran *c* fonetikai értékkel jelent meg (*gsucze* → *jsúce*).

¹⁸ Az átírási szabályok megállapításakor különösen ezeket a műveket használtuk: Jiří Daňhelka: *Směrnice pro vydávání starších českých textů. Husitský Tábor. Sborník Muzea husitského revolučního hnutí* 8 (1985) 285–301.; Alena M. Černá – Boris Lehečka: *Metodika přípravy a zpracování elektronických edic starších českých textů*. Praha, 2015. 68–75.

Kellő körültekintést alkalmazva változatlanul meghagytuk az időről időre előforduló cs digráfot (*diedicstwie* → *dēdicstvi*). A 15. és a 16. század fordulóján írt oklevelek bizonyoságot adnak arról, hogy akkor még nem zárult le a diftongizáció folyamata (ú-ból *ou*, ó-ból *ou*), illetve ezt követően az *ou* diftongus monoftongizációja *ú*-vá. Ezt az állapotot az eredeti irat átírása során nem javítottuk: *buduczy* → *budúci*; *potomkom* → *potomkóm*; *pozuostawugeme* → *pozuostavujeme*. Ami pedig a *w*, *v* és az *u* grafémák átírását illeti, aszerint jártunk el a gyakorlatban, hogy a kontextusban az adott jel mit jelentett, azaz a fonetikai érvényessége alapján: *opawske* → *opavské*; *vczinil* → *učinil*; *zvplna* → *zúplna*.

Az *i/y* és a *s/z* váltakozó betűk írását következetesen javítottuk az aktuálisan érvényes helyesírási normának megfelelően. Nem tartottuk meg a *th* csoportban a *h* spiránst (*letha* → *léta*), hacsak nem idegen eredetű családnevekről volt szó (például *Thomory*), ezekben az esetekben az átírás során a *th* csoportot változatlanul hagytuk.

Az oklevelek későbbi másolatai esetében, amelyek középkori eredetük ellenére egyértelműen a középcseh (humanizmus-kori és barokk) nyelv jegyeit hordozzák, az átírási szabályokat a megfelelő módon módosítottuk.¹⁹ Különös figyelmet fordítottunk az *ou* diftongus *ú* hanggá való alakulására, hiszen a monoftongizáció folyamata ebben az időben már lezártnak tekinthető. Gondosan jártunk el például a rövidítések feloldása esetében (*potomkům*). Másfelől nem lehetett figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a régebbi oklevelek másolatai éppen ezen alapvető vonásuk okán a nyelv két fejlődési fázisának – a középkori cseh, illetve a másolat készítője által használt cseh nyelvnek – a hírmondói. Óvatosnak kellett tehát lenni, és egy rugalmas eljárást alkalmazni, amely tiszteletben tartja a korábbi fejlődés lenyomatát, ha ezek a közreadott iratban egyértelműek voltak (például a *duom* szó, amely többször előfordult egy 1578-as táblai bejegyzésben). További megfontolást igényelt az *au* kettőshangzó, amelyet *ou*-nak írtunk át, hiszen az adott időszakban pusztán grafikai jellemzőről volt szó (*kaupilj* → *koupili*). A 17. és 18. századi oklevelekben – szemben az ócseh nyelven írt szövegekkel – gyakorta előfordult az *i* fonetikai értéket jelentő *j* betű (*dalj* → *dali*). A *j* jel hasonlóképp feltűnik a *se* visszaható névmás esetében is, ahol *i* fonetikai értékkel rendelkezik (*jse* alakban) – itt is tisztán grafikai jelenségről van szó, amelyet az átírás során nem vettünk figyelembe.

A latin nyelv a kiadott gyűjteményben két variánsban jelenik meg. Az oklevelek fennmaradásának módjától függően késő középkori vagy humanizmus-kori, illetve barokk vagy újkori latin nyelvről beszélhetünk. Mindkét változat esetében az átírásnál az eredeti forrást vettük figyelembe. Általánosságban elmondható, hogy a latin szövegek átirta változata jóval kevésbé különbözik a betűhív változattól, mint az a cseh vagy a német nyelvű szövegek esetében tapasztalható.²⁰ Ennek megfelelően a beavatkozások száma is kevesebb. A közép-

¹⁹ *Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti. Příprava vědeckých edic dokumentů ze 16.–20. století pro potřeby historiografie.* Ed. Ivan Štoviček et al. Praha, 2002. 53–57.; Josef Vintr: Zásady transkripce českých textů z barokní doby. *Listy filologické* 121 (1998) 341–346.; Karel Hádek: K transkripci česky psaných památek 16.–17. století. *Studia Comeniana et historica* 7 (1977) 28–37.; František Roubík: Pravidla pro vydávání pramenů k novějšímu dějinám (16.–20. století). *Archivní časopis* 7 (1957) 59–65.

²⁰ A latin szövegek átírásának alapelvei leginkább erre a klasszikus, ám sajnos nem publikált műre támaszkodnak: Bohumil Ryba: *Pravidla pro transkripci latinských literárních rukopisných textů.* (Online elérhető: <http://web.archive.org/web/20070610011744/http://www.sendme.cz/trestik/pramenydejncs.htm>). Legutóbbi

kori latin az újlatintól vizuális szempontból leginkább a *ci/ti* hangcsoportok kezelése terén, illetve a klasszikus *ae* diftongus helyett a monoftongus *e* használatában különbözött. A latin nyelvű szövegek közreadása során ezért azt a konzervatív megközelítést alkalmaztuk, amely a dokumentumok mindkét nyelvi rétegből származó sajátos vonásait igyekszik figyelembe venni. Az eredeti kéziratok helyesírását azonban nem javítottuk más esetekben sem. Nem illesztettük be például a magán- vagy a mássalhangzók kettőzését ott, ahol az írnok maga sem jelölte ezt, így például a *sabato*-t nem írtuk át az inkább elfogadott *sabbato*-ra. A további szerkesztői beavatkozások közül főleg a következőket emeljük ki: az eredetik alapján megőriztük a párhuzamosan vagy önállóan előforduló *y* és *i* betűket, így például találkozhatunk az *elemosyna* és az *elemosina* alakokkal egyaránt. A fonetikai érvényesség lett a döntő kritérium az *u* magánhangzó és a *v*, illetve a *w* mássalhangzók megkülönböztetése esetén. Számszerűleg ez volt a leggyakoribb módosítás, amely a szöveg érthetőségét szolgálta, lásd mindenekelőtt a *Coruinus* → *Corvinus* példát.

A legritkább nyelv a közzétett gyűjteményben a német volt. Tulajdonképpen az egyetlen *in extenso* megmaradt és ezen a nyelven írott oklevél Corvin János Aleš z Bítova na Hrabyni számára kiállított oklevele 1496. február 4-i dátummal. Egy 17. századi egyszerű másolatról van szó, amely egyúttal a cseh eredeti német fordítása (nem kizárt, hogy már a fordítás is másolat). A többi német nyelvű szöveg jóval szerényebb terjedelmű: azokról a kivonatokról van szó, amelyeket Josef Zukal készített a már eltűnt *Chronicon Oppavien-séből*. Az a tény, hogy *de facto* egyetlen régi német iratot adunk közzé, természetesen némileg könnyebbé tette az átírási szabályok megállapítását, hiszen a szerkesztői tevékenység során nem szembesültünk az eltérő nyelvjárások, a különféle kancelláriai szokások és a diktálók vagy írnokok egyedi szokásainak a kérdéskörével.²¹

A problémás *cz*, illetve *tz* digráfot a kiadásban következetesen *tz*-nek írtuk át (azaz például *merczen* → *mertzen*). Mássalhangzók esetében egyszerűsítettük a viszonylag gyakori és funkció nélküli betűkettőzéseket csakúgy, mint a magánhangzóknál (jellemzően *vndt* → *und*). Ugyanakkor meghagytuk azokat a megkettőzött hangokat, amelyek a valóságban a magánhangzók rövidegét jelölték: *brieff*. Hasonlóképp jártunk el a *h* esetében is, ha az a magánhangzó hosszúságát jelölte, azaz például a *rath* esetében, máshol elhagytuk. A *v* betűt a kiadásban mindenütt *u*-val helyettesítettük, ahol az írnok magánhangzó jelölésére használta (például *vnserm* → *unserm*). Más esetekben, azaz akkor, ha mássalhangzói fonetikai értékkel bírt, *v*-nek írtuk át. Nem változtattunk az *y* betű használatán (*befreyet*).

megtekintés: 2020. november 12.). Lásd még Martin Svatoš: Současná praxe ve vydávání raněnovověkých latinských pramenů a otázky z ní vyplývající. *Listy filologické* 122 (1999) 222–231.; Martin Steiner: Ediční pravidla pro vydávání latinských spisů J. A. Komenského. *Listy filologické* 122 (1999) 232–240.; Anežka Vidmanová: K vydávání latinských textů české proveniencie ze 14. a 15. století. *Husitský Tábor. Sborník Muzea husitského revolučního hnutí* 8 (1985) 271–283.

²¹ A német nyelvű szövegekre alkalmazandó átírási alapelvekhez lásd Šťovíček: *Zásady*, 61–62., továbbá *Richtlinien für die Edition landesgeschichtlicher Quellen* (Hrsg. Walter Heinemeyer. Marburg–Köln, 1978.), amelyben a 25–36. oldalakon újranyomták Schultze klasszikus eszmefuttatását (Johannes Schultze: *Richtlinien für die äußere Textgestaltung bei Herausgabe von Quellen zur neueren deutschen Geschichte*), amelyet a szerző először 1930-ban adott ki, majd 1962-ben átdolgozta.

FORRÁSKÖZLÉS

1.

1490. június 15. Buda

Corvin János troppai és liptói herceg emlékezetül adja, hogy eleget tett Martin Šíp z Branice kérésének és neki adta Babice zálogos falut, mivel Martin Šíp erről szóló záloglevéllel rendelkezett, amelyet egykor Vilmos troppai herceg bocsátott ki. Ezt követően a herceg az említett birtokról csupán a földadóra jogosult.

My Hanuš z buožie milosti vývoda slezké, opavské a liptovské knieže etc. t[ie]mto listem známo činíme všem, jakož slovný Martin Šíp z Branice,¹ věrný náš milý, jistotu má na naše v[rch]ní právo na vsi Babiciech² na zástavu na všech lidech a na všie vsi od kněze Viléma³ dobré paměti k[níže]te opavského, předka našeho milého, i prosil nás svrchu psaný Martin Šíp pokorně, abychom jemu takové naše v[rchn]ie právo aneboli berni ku dědicství dali. My jsúce naklonění k jeho slušné prosbě, a zvláště znavší jeho p[...]⁴ a snažnú službu, kterou nám učinil a na časy budúci tiem lépe aby nám činiti mohl, dali jsme a mocí listu tohoto d[áváme] [...] jisté naše všechno vrchnie právo aneboli berně na té vsi vsi Babiciech na všech lidech na [...] erbóm i budúcím potomkóm jeho tak, aby on již s erby i potomky svými toho užívati a požívati [...] obyčejem, jakož jsú předkové naši toho požívali a užívali beze vší překazy naše, erbuov, potomku[ov] [...], pánov opavských a úředníkuov a s tím učiniti i nechati, prodati, vyměnití vedle nejlepšího zdání svého [...], vyjímajíce berně zemskú, tu sobě a budúcím potomkóm našim pozuostavujeme. Tomu na svědomie [...] lepší jistotu pečet naši k k [sic] tomuto listu přivěsiti⁴ jsme dali. Jenž jest dán v Budíně⁴ den svatého V[íta] léta od narození buožieho tisícieho čtrstého deveddesátého.

Eredeti, cseh, hártya (395 × 205 + 85 mm).

A kibocsátó által hártyazsinórra függesztett pecsét hiányzik.

ZA Opava. KLO. inv. č. 31.

További előfordulás:

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 39^r–40^r (másolat, regeszta).

¹ Talán „pílnú”, ⁴ prziwieziti.

- ¹ Martin Šíp z Branice († 1510 körül), lovag, birtokos Troppau és Jägerndorf vidékén, 1491–1509 között jägerndorfi kamarás. Vö. Radek Fukala: Šíp z Bránice. In: *Biografický slovník Slezska a severní Moravy*. Nová řada. Sešit 1 (13). Ostrava, 2000. (= BSSSM) 95–96. č. 1.; Dalibor Píř: *Zemské desky krnovské*. Svazek I. 1403–1522. Opava, 2008. (= ZDK) 9., 11. j.
- ² Babice. Falu a troppai hercegségben. Ma Lengyelország, glubczycei járás.
- ³ Vilmos troppai és münsterbergi herceg († 1452) a Přemysl-dinasztia tagja, Arnošt nevű fivérével († 1464) uralkodott együtt. Lásd Jakub Mamula: Vilém Opavský v zápase o Minstrberské knížectví. Příspěvek k biografii opavsko-minstrberského zeměpána v polovině 15. věku. *Slezský sborník* 112 (2014) 5–22.
- ⁴ Buda. A Magyar Királyság fővárosa, ma Magyarország, Budapest része.

2.

1490. június 24. Buda

Corvin János troppai és lipthói herceg emlékeztül adja, hogy apja, néhai Mátyás magyar és cseh király – felső-sziléziai kapitánya, Jan Bělík z Kornic és troppai kapitánya, Tomori István közvetítésével – szerződést kötött Troppau városával, amelynek értelmében átadta a városnak mindazt, ami a várnagyi jogkörből megmaradt, ami 25 font garast (hřivna) ér, cserébe a várarak azon részéért, amelyet Pinkóci László a várostól korábban elvett. A herceg ígéri, hogy a szerződést betartja és kijelenti, hogy a troppai polgárok mindörökre és teljesen mentesek a várnagyi jogkör alól.

My Hanuš z boží milosti knieže liptovské a opavské etc. oznamujem tiemto našim listem všem, ktož jej uzříe nebo čtúcí slyšeti budú, jakož najjasnější knieže a pán, pan Matyáš,⁵ král uherský a český etc. slavné paměti, pán a otec náš milý, skrže urozeného Jana Bělíka z Kornic,⁶ hajtmána^{II} Horní Slezie, a slovutného Štefana Thomory,⁷ hajtmána^{III} na Opavě,

- ⁵ Mátyás († 1490), a Hunyadi-ház tagja, magyar (1458–1490) és cseh (1469/1471–1490) király. Legújabbán lásd Antonín Kalous: *Matyáš Korvín (1443–1490). Uherský a český král*. České Budějovice, 2009.; Kubinyi András: *Matthias Rex*. Bp., 2008.
- ⁶ Jan Bělík z Kornic († 1496 után), lovag, Mátyás király szolgálatában Felső-Szilézia kapitánya 1478–1490 között. Lásd Martin Čapský – David Radek: Paralela ke zhořeleckému vévodství? K rodové politice Matyáše Korvína v Horním Slezsku. *Historie – otázky – problémy* 7 (2015) 172–179.; *Historia Górnego Šlůska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu*. Ed. Joachim Bahlcke – Dan Gawrecki – Ryszard Kaczmarek. Gliwice, 2011. 520.; Kazimierz Orzechowski: *Historia ustroju Šlůska 1202–1740*. Wrocław, 2005. 90–91. A Kornic nemzetség, amely egyes felső-sziléziai hercegségekben volt jelen, nagyon szerteágazó volt (Bělík, Pientlat, Hunt, Hynal, Bludovský, Kloch, Kočenský, Rymultovský családok). Erről lásd Jiří Stibor: Sobkové z Kornic. In: BSSM, Sešit 7. [Ostrava, 1996.] 107–108. 1485 júniusa és 1486 decembere között rendszeresen elnökölt a troppai bíróság élén mint troppai kapitány. Vö. ZA Opava. AS. inv. č. 777. f. 35^v, 35^v, 36^v [a külön nem jelzett rövidítések feloldását lásd a *Forrásokzlés végén*]; MZA. NS. sign. 696. slož. 5d. f. 1.; Jan Kapras: *Pozůstatky knih zemského práva knížetství opavského*. Díl II. Desky zemské. Část 1. (1431–1536). Praha, 1908. (= ZDop II.) 113–114. 1–2. sz., 114. 3–4. sz., 115. 7. sz.
- ⁷ Tomori István († 1525 után), magyarországi nemes, aki később Szapolyai István és János szolgálatában állt, troppai kapitány 1487–1488-ban, 1489-ben és 1490-ben. Még 1486 decemberében a troppai bíróság élén Jan Bělík z Kornic elnökölt (ZDop II. s. 115. č. 7.), júniusban azonban az országos kapitány hivatalát bizonyíthatóan Pinkóci László töltötte be (ZA Opava. AS. inv. č. 777. f. 19^v). Ő a forrásokban 1489–1491 között folyamatosan mint troppai kapitány tűnik fel, lásd alább. Azonban egy 1490. július 31-i keltezésű pécsi oklevélben maga Corvin János nevezte Tomorit troppai kapitánynak („*egregius Stephanus de Thomor capitaneus ducatus nostri Oppaviensis*”, MNL OL DL 37669.). Éppen ezért kérdéses, hogy ki, mikor és kit váltott fel a kapitányi hivatalban, illetve hogy nem volt-e átfedés a „működési idők” között, például úgy, hogy a távol lévő (*de iure*) kapitányt helyettesítette egy másik személy, Pinkóci (azaz *de facto* kapitány, akit az adott időpontban *ad hoc* helyeztek hivatalba). Ez az eljárás Troppau környékén a középkor végén viszonylag megszokott volt. Amikor Cobor Imre országos kapitányt néhány évvel később Jiří Koberický z Tvorkova a z Kravař és Baltazar Vlček z Dobré Zemicet helyettesítette, a korabeli források mindkettőjüket következetesen országos kapitánynak nevezték, nem „csupán” a távol lévő országos kapitány helyettesének. Vö. Petr Kozák: Zápas o personální politiku v úřadě zemského hejtmana mezi stavy knížectví opavského a českými králi z rodu Jagellonců (1510–1528). *Časopis Slezského zemského muzea, Série B – vědy historické* 54 (2005) 193–210. Ezért valószínű, hogy Tomorit *de iure* Pinkóci helyettesítette valamikor 1490 folyamán – esetleg második felében. 1490-ben ugyanis Pinkóci Lászlót a forrásokban az országos bíróság decemberi ülésével kapcsolatban említik opavai országos kapitánynak. ZA Opava. AS. inv. č. 777. f. 7^v-8^v, illetve ZDop II. s. 120. č. 20. Tomori István ezt követően szeptemberi várnagy és alispán (1494–1498), abaúji alispán (1498), végül pedig erdélyi alvajda (1523–1525). Lásd *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók Szerk. C. Tóth Norbert et al. Bp., 2016.* (Magyar

smlúvu a frejmark o přiekop městckú, kerú slovutný Laclav Pingoci⁸ byl jest jim odjal, za ostatek fojtství, totiž za dvadecti a za pět hřiven, učinil s múdrymi a opatrnými purgmistrem a radú i vši obcí města našeho Opavy,⁹ věrnými našimi milými, tak že se jim dostatečná jistota od jeho milosti svrchu psaného pana otce našeho státi měla, keráž věc skrze vuoli boží jest proměněna, protož my již jmenované knieže slibujem jim jmenovaným purgmistrovi a radě i všie obci napřed jmenovaného města to zjednání a frejmark skrze již jmenovaného Jana Bělíka a Štefana Thomory na miestě krále a pana otce našeho milého slavné paměti učiněného tak zdržeti a jim beze vši překazy naši, erbuov našiech, potomkuov a pánuov opavských dopúščíme držeti požievati, tak aby oni již toho fojtství nynie i navěky prázdni a z toho propuštění byli a mocí listu tohoto z toho je prázdna propúščíme. Avšakž práv jiejech aby tak předse požievati, užievati a držieli, jakž jsú předkové jiech i s nimi až do toho času užievati, jakož pak práva jiech a nadání a potvrzení, keráž na to mají, šíře a světleji v sobě zavierají a ukazují, beze vši překazy naši, úředníkuov našiech a pánuov potomkuov opavských. Tomu na svědomie a pro lepší jistotu pečet naši k tomuto listu rozkázali jsme zavěsiti. Jenž jest dán na budínském hradě¹⁰ ve čtvrtek na den svatého Jana křtitele božieho léta od narození Syna božieho tisícieho čtyřstého devadesátého počítajíce.

Iohannes Corvinus dux manu propria etc.

Eredeti, cseh, hártya (425 × 190 + 40 mm).

A kibocsátó által hártyaoszínorra függesztett pecsét hiányzik.

SOKA Opava. AMO. inv. č. 28.

További előfordulások:

SOKA Opava. AMO. törzssz. 218. f. 14^r–14^v. 11. sz. (Máslati könyv.)

SOKA Opava. AMO. inv. č. 219. f. 37^r–38^v. č. 33.; f. 43^r–43^v (máslati könyv).

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 41^r–43^r (máslat, *in extenso*).

¹ Cornicz; ^{II} hait^a; ^{III} hait^a.

Történelmi Emlékek. Adattárak) (= Archont. I.) 21., 260., *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*. II. Megyék. Szerk. C. Tóth Norbert et al. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) (= Archont. II.) 88.

⁸ Pinkóci László († 1501 után), magyarországi nemes, 1479–1483 között a magyar királyi udvar allovászmesztereként említik (Archont. I. 119.). 1501-ben még élt, amikor egy oklevélben Ulászló király udvarának konyhamestereként szerepel (SOKA Opava. AMO. inv. č. 219. f. 50^r–50^v). 1489–1491 között a troppai országos kapitány hivatalát töltötte be (bizonyítottan 1489 júniusától 1491 év végéig: ZA Opava. AS. inv. č. 777. f. 7^v–8^r, 19^v; ZDOP II. 120. č. 20., 123. č. 28–29.), eleinte valószínűleg inkább mint a távol lévő Tomori István *ad hoc* helyettese, lásd fent. 1491 közepétől fennmaradt a Pinkóci mint troppai tartományi kapitány és Laurin z Křenovic ostravai kapitány közötti levelezés, amelynek tárgya egy per volt, amelyet az ostravai polgárok és a troppai hercegség nemesi közösségének egyik tagja, Jan Havranovský z Vysoké folytatott egy malomért. Pinkóci ebben a levélváltásban saját magát troppai kapitánynak nevezte és így szólította őt Laurin z Křenovic is. Lásd MZA. NS. sign. 696. slož. 8e. f. 1–4., slož. 8m. f. 1–4., slož. 8k (itt Pinkóci tartományi kapitányként az említett per kapcsán a morvaországi kapitányhoz, Ctibor Tovačovský z Cimburkához fordul).

⁹ Opava [németül Troppau]. A troppai hercegség fővárosa. Ma Cseh Köztársaság, opavai járás.

¹⁰ Budai vár, a magyar uralkodók rezidenciája. Buda. Lásd 4. j. Vö. Végh András: *Buda*. I. 1686-ig. Bp., 2015. (Magyar várostörténeti atlasz 4.)

3.

1491. május 24. Opava

Pinkóci László troppai tartományi kapitány emlékezetül adja, hogy Corvin János szlavóniai, liptói és troppai herceg engedélyével 110 aranyért eladta a troppai malomároknál álló Fortna [Várkapu]-malomnak a tulajdonában lévő egyharmadát Jannak, a křenovicei molnárnak. A Fortna-malmod Pinkóci korábban egy bizonyos Jiřík nevű molnártól és feleségétől, Hedvikától vásárolta meg. Tartozott hozzá egy mező is a malomároknál, a Dubový-malom melletti gát, továbbá a bevételek a tímároktól és a maláta őrléséből. A Fortna-malom harmadának új tulajdonosa köteles lesz a hercegnek évente 10 maldr zabot és 2 maldr búzát beszállítani és 14 sertést felhizlalni. A hercegi kamara viszont fizeti a malomkövek vásárlását, a malomgép kenéséhez szükséges fagyút, továbbá fizeti a malom javítási költségeit. A vasberendezések beszerzése során a költségeket a következőképp osztják meg: 2 garas a herceg számlájára, 1 garas a molnár számlájára.

Ve jméno buožie amen, poněvadž živnost lidská poddána jest pro rušení skrze smrt a věci, kteréž se za živností lidských dějí, nemohú zóplna pamatované býti, jedně listy a zápisy upevněny a utvrzeny budú, protož já Václav [sic] z Pingoci,¹¹ hajtman kniežetstvie opavského, oznamuji a k věčné památce přivodím nynějším i budúcím všem, kteří tento list uzřie, aneb čtúce slyšeti budú, že jakož sem v některý čas kúpil třetinu mlynářskú mlýna Fortenského¹² města Opavy¹³ u Jiříka,¹⁴ tehdy mlynáře téhož mlýna, a u Hedvige,¹⁵ ženy jeho, s lúkú, která leží vedlé strúhy¹⁶ výše mlýna Dubového,¹⁷ k tomu hráz' vedlé Dubového mlýna a hřiven z Dubového mlýna od koželuhuov, také od každého sladu osmnácte haléřů, který kup v kněhy miet měšcké na rathúzi města Opavy vepsán a vůplně¹¹ před pány měščany zaplacen i listy, hantfesty před nimi tu na rathúzi mně jsú položeny.

¹¹ Pinkóci László. Lásd 8. j.

¹² Fortenský-malom/Fortna-malom. Gabona őrlésére szolgáló malom, egyike a legjelentősebb és legnagyobb malmoknak, amelyek a malomárok mentén, közvetlenül a troppai városfalnál álltak. 1372-ben alapították hat malomkerékkel felszerelve. Lásd Petr Kozák – Michal Zezula: Mlýnský náhon a fortenský mlýn. In: *Opavské hradby*. Ed. František Kolář. Opava–Ostrava, 2013. 154–163.

¹³ Opava. Lásd 9. j.

¹⁴ Jiřík molnár személyéről nem rendelkezünk további információval.

¹⁵ Hedvika. Jiřík molnár felesége, személyéről nem rendelkezünk további információval.

¹⁶ Arról a malomárokról van szó, amely talán már a 13. század óta északi oldalról követte szorosan a troppai városfalat, és elsődleges vízgazdálkodási funkciója mellett a városi erődítés rendszerét is erősítette. Lásd Kozák – Zezula: Mlýnský náhon, 154–163.

¹⁷ A Dubový-malom Opava Jaktar nevű külvárosában, az irodalomban máig nem azonosított létesítmény. Minthogy a „Dubový mlýn”-t még Opava régi topográfiájának kiváló szakértője, Josef Zukal sem ismerte (vö. Josef Zukal: Das Stadtgebiet von Troppau am Ende des 17. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Geschichte und Kulturgeschichte Österreichisch-Schlesiens* 1 [1905–1906] 4–23., 51–66.), biztosra vehetjük, hogy ez a malom már valamikor a 16. században megszűnt. A helyi toponímiai hagyomány hiteles lenyomatát képviseli a máig is létező U Dubového mlýna utca neve, amelynek elhelyezkedése megfelel az oklevélben leírtaknak, mi több, ez az utca eredetileg valóban pontosan követte a malomárok egyik ágát (lásd pl. *Historický atlas měst České republiky. Svazek 20. Opava*. Ed. Eva Semotanová et al. Praha, 2009. Mapový list č. 13). A „Lohmühl-gasse” utca régi német neve ráadásul egész meggyőzően mutat rá arra, hogy a „Dubový mlýn”-t nagyjából azon a helyen kell keresni, ahol puskapor-, köszörű- és csertörő malom („Pulver-, Schleif- und Lohmühle”) állt, amelyet tulajdonképpen ugyanazon a helyen alapítottak 1550 körül. Lásd Zukal: Das Stadtgebiet, 53.

Tu já s vuolí osvievčeného kniežete a pána, pana Jana Corvina,^{III} slovenského, liptovského, opavského vojvodu a kniežete, prodal jsem a mocí lista tohoto prodávám tu třetinu mlynářskou i s tím všiem, což k tomu mlýnu příslušie, ješto nahoře psáno stojí, dědičně opatrnému Janovi,¹⁸ mlynáři z Chřenovic,¹⁹ za sto a za deset zlatých, kteréž jsem od něho zúplna zaplacené vzal a přijal a to takovým obyčejem, že jmenovan [sic] mlynář, erbové a potomci jeho kniežeti jeho milosti^{IV} pánu mému milostivému aneb mně na jeho milosti^V miestě, neboli pánóm úředníkuom potomným na každý rok deset maldrúov rži a dva maldry pšenice vydati má, vepřóv XXIII krmíti a to vydavše a spravivše, třetiny mlýna bude moci požívati, držeti i svými dětmi a potomky do svej libosti jakžto své vlastnie dědicství a s tím učiniti i nechati, prodati, zastaviti, zaměnití i s svú ženú, dětmi i potomky, jakož by se jim koli najlépe zdálo, beze vše překazy kniežete jeho milosti,^{VI} mé, pána^{VII} i pánóv a úředníkuov budúcích. Item co se kamenie mlýnského týče, knieže pán aneb úředník jednati má a kupovati. Item co se týče opravování mlýna a náčinie ku mlýnu, knieže pán aneb úředník má zjednati. Item co se týče želez ku mlýnu, pán daj dva groše a mlynář třetí a k tomu, aby železa nehořely, knieže pán aneb ↑neboli↑ úředník mlynářovi na každý rok pět kamenóv loje dáti má. Tej věci k jistotě svú vlastnú pečet k tomu listu dal jsem zavěsiti a pro lepší svědomie prosil jsem slovutné opatrnosti pánóv purgmistra a rady města Opavy, že také svú pečet městckú vedlé mé k tomu listu zavěsili. Dán a psán v Opavě v úterý před svatém Urbanem léta Páně tisícého štrstého devatdesátého prvého počítajíce.

Másolati könyvből, cseh.

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 49^r–51^r (*in extenso*).

^I Hrass; ^{II} wplnie; ^{III} Corvina; ^{IV} ge^{ti}; ^V mi^{ti}; ^{VI} ge^{oti}; ^{VII} Minden bizonyal Franz Tiller hibájáról van szó, amely az átiráskor keletkezhetett. A helyes alak valószínűleg így lehetett: „... kniežete jeho milosti, mého pána, i pánóv a úředníkuov...”

4.

1491. november 5. Buda

Corvin János szlavóniai, liptói és troppai herceg emlékeztül adja, hogy a troppai kamarásnak, Jindřich Donát z Velké Polomi na Nové Cerekvinek Troppau városában van egy háza, amelyet a münsterbergi és troppai herceg, Viktorin felmentett minden városi járadék és adó alól. Corvin János most engedélyezi a számára, hogy ezeket a mentességeket átvihesse egy másik házra is, függetlenül attól, hogy Troppau városában vásárlás vagy az eredeti ingatlan cseréje útján szerezte azt. Ilyen esetben a fent említett mentességek csakis az újonnan szerzett házra vonatkoznak. Ha azonban az eredeti ingatlant Jindřich Donát eladja és nem szerez helyette másikat Troppauban, akkor az ingatlan megmarad szabad háznak és az új tulajdonosa is mint ilyet szerzi meg. A herceg tovább-

¹⁸ Jan molnár személyéről nem rendelkezünk további információval.

¹⁹ Chřenovice avagy Křenovice. Város a troppai hercegségben. Ma Krzanowice, Lengyelország, racibori járás.

bá Donát úrnak egy telket ad kert kialakítása céljából. A telek a hercegi kis udvar területén volt Troppau városa előtt, a régi juhistálló helyén.

My Hanuš z boží milosti kníže slovenské, liptovské a opavské etc. tímto naším listem přede všemi nynějšími i budúcími činíme známo, že jakož slovutný panoše Jindřich Donát z Velké Polomé a na Novej Cerekvi,²⁰ komorník knížetství¹ našeho opavského, má duom²¹ v městě našim Opavě²² osvobozený od kšosův a všelikterakých podatek, kteréž by nám z toho domu příslušely, od osvíceného knížete Viktorina,²³ knížete minstenberského a opavského, předka našeho, jakož jeho milosti¹¹ list jemu na to daný v sobě to ukazuje a zavírá, že my již psaného Jindřicha Donáta tohoto sme jemu přáli a dali, jestliže by se jemu nebo erbóm a potomkóm jeho kdy zdálo a líbilo jiný který duom v Opavě kúpiti a nebo tímto domem jiný vyfrejmarčiti, aby ta svoboda tohoto nynějšího jeho domu převedena byla a listem tímto a mocí naší knížetskú převodíme, aby ten duom, který by sobě nyní neboli v času potomním svrchu psaný Jindřich Donát, erbové neb potomkové jeho koupili, aneb tímto nynějším domem vyfrejmarčili, aby kšosův a všeliakých podatek, kteréž by nám, erbóm a potomkóm budúcím našim, knížatům a pánóm opavským¹¹¹ příslušely, prázni byli a tento nynější duom aby zase tej svobody prázen byl a ten, kdož by jej od nich měl, aby povinen byl zase kšosy dávati a všecko činiti podlé starodávnyho toho domu vysazení. A pakliž by již svrchu psaný Jindřich nebo erbové a potomci jeho tento duom prodali a jiného domu sobě nekoupili, neb nevyfrejmarčili. Tehdá tento nynější duom svojoj prodati mohú v tej svobodě tak, aby ten, kdož by jej od nich koupil, i potomci jeho ten duom jmíti a držeti mohli svobodný bez dávání kšosů a všeliakých podatek našich i potomkův našich nyní i věčně a pakliž by jiný duom sobě koupil, aneb tímto frejmarčil on, erbové neb potomci jeho, tehdá ten duom mohú a mají míti svobodný od všeliakých našich neb potomků našich podatek a kšosův nyní i věčně a v tej svobodě budú jej mocí prodávati jedni druhým nyní i věčně. Také sme jemu již psanému Jindřichovi Donátovi a jeho erbóm a budúcím potomkóm dali a listu tohoto mocí dáváme místo k zahradě v našem Malém dvoře²⁴ před

²⁰ Jindřich Donát z Velké Polomi na Nové Cerekvi († 1509 után), lovag, a Troppau környéki rendi politika egyik legjelentősebb alakja a 15. és a 16. század fordulóján. 1475–1483 között troppai bíró, majd 1484–1509 között troppai kamarás és a rendi közösség elismert vezetője. Lásd Josef Pilnáček: *Genealogie der schlesischen uradeligen Familie von Donat*. Wien, 1939. 19–20.

²¹ Jindřich Donát opavai házának történetéhez lásd Josef Zukal: Beiträge zur Häuser- und Bürgerchronik der Stadt Troppau (Zwischenmärkten und Niederring). *Zeitschrift für Geschichte und Kulturgeschichte Schlesiens* 16 (1921) 102–103.

²² Opava. Lásd 9. j.

²³ Viktorin troppai és münsterbergi herceg, glatzi gróf, kunštáti és Poděbrady-i úr († 1500), a Münsterberg (Podjebrád)-ház tagja, Podjebrád György cseh király fia. 1472-től (azt követően, hogy felosztották a vagyont György király fiai között) a troppai hercegség egyedüli uralkodója, amelyet aztán 1485-ben (minden bizonnyal nem önszántából) elcsereált Mátyás királlyal annak szlavóniai birtokaira. 1487-ben azonban ezeket a birtokokat is elkobozta tőle, így a herceg ezt követően a politikától elvonultan, földbirtok nélkül élt. Lásd *Poděbradové. Rod českomoravských pánů, kladských hrabat a slezských knížat*. Ed. Ondřej Felcman et al. Praha, 2008. 86–99.

²⁴ Az úgynevezett kis udvar – egyútt az úgynevezett nagy udvarral – egyike annak a két teleknek, ahonnan a Troppau környéki hercegi uradalmat kezelték. A kis udvar a mai Opava-Kateřinky városrész területén helyezkedett el, 1511-ben Ulászló király adományozta Václav Olšanský z Olšannak. Lásd Petr Kozák: *Inventář knížecího zámku v Opavě z roku 1544*. In: *Sborník Zemského archivu v Opavě 2017*. Opava, 2017. 182–201.;

Opavú, tu kdež stará ovčirně byla, na čternácti prutích zděli a na šest prutů šíři, tak aby již psaný Jindřich, erbové a potomkové jeho mohli sobě tu udělati zahradu, neb co se jim líbiti bude a toho požívati, jakž nejlépe se jim líbiti bude bez všeliakých uplacoání nám i potomkóm našim. Také to budú moci prodati, zaměnití a jakž se jim najužitečněji zdáti bude, jakožto svým vlastním a dědičným učiniti bez překazy všeliaký naši, našich potomků, kteréžto všecky svrchu psané věci v tomto listu osazené jemu svrchu psanému Jindřichovi, jeho erbóm a budúcím potomkóm dali sme a mocí listu tohoto dáváme sami od sebe, od erbů a potomků našich, budúcích knížat a pánů opavských. Tomu na svědomí pečť naši knížetskú k tomuto listu přivěsiti rozkázali sme. Data Bude²⁵ sabato ante festum beati Martini episcopi, anno salutoris [sic] nostre milesymo quadregesimo nonagesymo primo.

Iohannes Corvinus datum [sic] manu propria etc.

Hártya másolati könyvből, cseh.

ZA Opava. AS. inv. č. 854. f. 39^v–40^r (másolat táblabejegyzésben).²⁶

További előfordulás:

ZA Opava. KLO. inv. č. 31a (egyszerű kivonat a troppai táblákból, 16. és 17. századok fordulója körül).

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 55^r–57^r (*in extenso*).

Kiadás: Miloslav Rohlík: *Opavské zemské desky. Knihy zadní 1537–1613*. Ostrava, 1961. 270–272. 93c.

¹ Knyzi; ² geho^{ti}; ³ oppaws^m.

5.

1492. január 10. Buda

Corvin János szlavóniai, lipői és troppai herceg a troppai tartományi kapitány, Jan Trnka z Ratibořan kérésére megerősíti és megújítja Troppau város minden jogát és kiváltságát.

Nos Iohannes Corvinus Sclavoniae, Lypthoviae & Oppaviae dux etc. memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus incumbit universis, quod magnificus Iohannes Trenka,²⁷ capitaneus ducatus nostri Oppaviensis, nostrum adiens

Viktor Pohanka: Proměny zeměpanské domény v prostoru středověkého Ratibořského předměstí Opavy. *Slezský sborník* 109 (2011) 5–32. (A hercegi udvarokról különösen lásd 19–21., 24., 26–27.)

²⁵ Buda. Lásd 4. j.

²⁶ Az iratot a troppai tartományi bíróság 1578. június 3-i ülésén jegyzőkönyvezték. ZA Opava. AS. inv. č. 854. f. 38^r.

²⁷ Jan Trnka z Ratibořan (Raciborzany falu, ma Lengyelország, limanowai járás, † 1499/1500), kislengyelországi származású lovag, 1492–1493-ban troppai tartományi kapitány (lásd SOKA Opava. AMO. inv. č. 219. f. 38^r–38^v, č. 34.; ZDOP II. 121–122. č. 24., 124. č. 32–33.; ZA Opava. ZJ. inv. č. 208a. f. 62^r; ZA Opava. AS. inv. č. 777. f. 11^v). Mátyás magyar és cseh király szolgálatában állt katonaként, később János Albert lengyel

conspectum pro parte & in personis prudentum & circumspectorum magistri civium caeterorumque iuratorum civium ac totius communitatis civitatis nostrae Oppaviensis²⁸ nobis supplicari curavit in hunc modum, quo eosdem in antiquis eorum libertatibus, praerogativis a divis regibus & ducibus Oppaviensibus nostris scilicet praedecessoribus, concessis conservare universas literas & literalia instrumenta atque privilegia ipsorum dictis civibus & toti communitati in hac parte emannatas & emannata, ad omnes earundem continentes clausulas, punctos & articulos & omnia in eisdem contenta approbare, eisdem civibus & toti communitati civitatis nostrae praenotatae perpetuo valitura confirmare dignemur. Unde nos supplicatione praefati Iohannis Trenka nobis, modo quo supra porrecta benigne exaudita & clementer admissa, dictos cives & totam communitatem praescriptae civitatis nostrae Oppaviensis in omnibus ipsorum antiquis libertatibus, praerogativis conservantes, literasque eorundem universas super praescriptis libertatibus suis concessas, quas sufficientes pro insertis, quo ad omnes earundem continentes clausulas, punctos & articulos, in quantum eadem ritae & legitimae sunt & existunt, emannatae approbavimus, ratificavimus & roboravimus, pro praenotatis civibus ac toti communitati innovamus, perpetuo esse valituras confirmamus praesentis scripti nostri patrocínio mediante, quocirca vobis capitaneis dicti ducatus nostri Oppaviensis, tam praesentibus, quam futuris praesentium notitiam habituris serie pronunciamus committimus strictissime, quemvis cives nostros ac totam communitatem dictae civitatis nostrae Oppaviensis iuxta vim & formam privilegiorum civitatis nostrae praescriptae in omnibus eorum libertatibus, praerogativis conservare & [...] teneamini harum nostrarum vigore & testimonio literarum mediante praesentibus perlectis exhibentibus semper restitutus. Datum Budae²⁹ in festo beati Pauli primi heremitaie anno millesimo quadringentesimo nonagesimo secundo.

Másolati könyvből, latin.

SOKA Opava. AMO. inv. č. 219. f. 38^r–38^v. č. 34.

További előfordulás:

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 58^r–59^v (*in extenso*).

6.

1492. június 13–16. [Opava]

Ifjabb Konrád Stoš z Kounic a z Branice és Štěpán Střela z Chechla na Třebovicích mint a Jan Trnka troppai kapitány által kijelölt küldöttek az országos táblába bejelentik, hogy Corvin János szlavóniai, líptói és troppai herceg átengedte Jan Reniček z Čerminiknek és feleségének, Kateřinának a

király mellett tevékenykedett. Lengyelországban, Magyarországon és a cseh korona országaiban egyaránt szerzett birtokokat. Lásd Radek Fukala: Trnka z Ratibořan Jan. In: BSSSM, Nová řada. Sešit 2 (14). [Ostrava, 2001.] 131–133.

²⁸ Opava. Lásd 9. j.

²⁹ Buda. Lásd 4. j.

Jaktař falu közelében lévő Malé Hradčance majorságot a saját hűbéréből. Az említett birtok ily módon allodiális birtokká vált. Ezzel egyidejűleg a herceg Jan Reničeknek adományozta a Zlatníky falu feletti tulajdonjogot is. Mindez a troppai kamarás, Jindřich Donát z Velké Polomi na Nové Cerekvi és a troppai bíró, Jan Stoš z Kounic na Petříkovech közbenjárásával történt. A herceg a döntését elsőként a két tisztségviselővel és a kapitánnyal közölte szóban, majd elkészítette az betáblázásról szóló oklevelet a troppai rendek számára, amelyet saját kézjegyével is ellátott.

Dvuor Malé Hradčance³⁰

Anno et die ut supra³¹ vystúpili jsú před úřad Kunrát! Stoš mladší z Chúnice a z Branice³² a Štěpán Střela z Třebovice,³³ jsúce poslové od pana Jana Trnky³⁴ hajtmána podlé řádu a práva, že jakož osvícené knieže a pán, pan Hanuš, knieže slovenské, liptovské a opavské etc., jeho milost,³⁵ z milosti své a štědroty kniežecí a k prosbě pana Jindřicha³⁵ komorníka³⁶ a pana Jana Stoše³⁶ sudieho ráčil jest dvou, jenž slove Malé Hradčance, s jeho se vším příslušenstviem blíž Jaktaře³⁷ ^{IV} příležití z manství vypustiti a v pozemské aby Janovi Reničkovi,³⁸ paní

³⁰ Malé Hradčance. Majorság a troppai hercegségben. A majorság Jaktař és Zlatníky települések között helyezkedett el (ma mindkettő Cseh Köztársaság, opavai járás). 1840-ben megszünt és felparcellázták. Lásd Ladislav Hosák: *Historický místopis země moravskoslezské*. Praha, 1938. 782.

³¹ A keltezés: „Anno etc. LXXXII° v Suché dny po svatém Duše”. ZA Opava. AS. inv. č. 850. f. 12^r.

³² Ifjabb Konrád Stoš z Kounic a z Branice († 1498–1500), lovag, a sziléziai eredetű, szerteágazó Stoš nemzetségből, amely számos ága révén – branicei, posucicei, albrechticei stb. – a nemzetség a morva-sziléziai határvidéken is megtalálható. A családtagok Troppauban az 1470-es évek első felében a Mátyás-ellenes párt magját alkották. Lásd Josef Pilnáček: *Rody starého Slezska*. I–V. Brno, 1991–1998. (= Rody) IV. 1188–1193. č. 1703.; Hosák: *Historický místopis*, 813–814.; ZDOP II. 140. č. 75. (Konrád Stoš 1498-ban még élt) 143. č. 81. (Branice fölött 1500-ban Václav Hřivnáč z Heraldic rendelkezik); August Sedláček: Stoš z Kounic. In: *Ottův slovník naučný*. XXIV. Praha, 1906. 174–177. (A branicei ág a 175. oldalon.); Pavel Kouřil – Dalibor Prix – Martin Wihoda: *Hrady českého Slezska*. Brno–Opava, 2000. 502–505., 522–525.

³³ Štěpán Střela z Chechla na Třebovicích († 1503 után), lovag, a Střela z Chechla (Chechlo falu, ma Lengyelország, gliwicei járás) felső-sziléziai nemzetség Troppau vidékén megtelepedett ágának megalapítója. Lásd Rody IV. 1199–1206. č. 1716. (Különösen 1201.)

³⁴ Jan Trnka z Ratibořan. Lásd 27. j.

³⁵ Jindřich Donát z Velké Polomi na Nové Cerekvi. Lásd 20. j.

³⁶ Jan Stoš z Kounic na Petříkovech († 1492–1494 körül), lovag, a szerteágazó, sziléziai eredetű Stoš nemzetség azon ágának tagja, amely az Opava környékén lévő Štítina faluról és erősségről nevezte el magát. Az 1484–1492/1494-es években tartományi bíró (először említve 1484 júniusában, utoljára pedig 1492 júniusában, lásd erről Jan Kapras: *Pozůstatky knih zemského práva knížetství opavského*. Díl I. Knihy přední. část 1. (1413–1484). Praha, 1906. (= ZDOP I.) 123. 51. sz.; ZDOP II. 105. č. 147–149., 106. č. 150–152;). 1494-től, fivére Petr Stoš z Kounic a ze Štítiny lett a troppai bíró (lásd 66. j.).

³⁷ Jaktař. Falu Morvaországban, az olmützi püspökök hűbértoka (az úgynevezett morva enklávés része Sziléziában). Ma Cseh Köztársaság, Opava város része, opavai járás.

³⁸ Jan Renička z Čermník († 1502), troppai polgár (troppai esküdt polgárként említik Jagelló Zsigmond [lásd 169. j.] 1501-ből való oklevelében, lásd SOkA Opava. AMO. inv. č. 218. f. 11^r–12^r), később talán nemesiséget kapott, legalábbis rendelkezett családi címeres pecséttel. 1484–1501 között troppai írnok volt (ebben a hivatalban először 1484 decemberében, utoljára pedig 1501 decemberében említették, vö. ZDOP II. s. 105–106. č. 153., 143–144. č. 84.). Josef Pilnáček arra jutott, hogy a jelentős troppai Rejnčko polgárcsalád képviselőjéről lehetett szó. Lásd Rody I. 187. č. 225. Rejnčko textilkereskedő, aki a troppai plébániatemplomban a Szent Ágnes kápolna építését támogatta, a 14. század második felében a troppai polgárság elitjéhez tartozott. Vö. Opava. Ed. Karel Müller et al. Praha, 2006. 91., 95., 360–362., 372–373., 379.

Kateřině³⁹ manželce jeho a jiech erbóm a budúcím potomkóm bylo v pozemské uvedeno, zapsáno a zavázáno a k tomu také vrchní právo na vsi Zlatníciech⁴⁰ ku pravému a zpupnému jiech dědicství, neb jeho milost^v tu věc ústně rozkázal jemu panu Janovi Trnkovi hajtmanu a panu komorníkovi^{vi} a panu sudiemu a list svú rukú podepsaný všem pánóm zemanóm psáti ráčil.

Eredeti, cseh, hártyakönyv.

ZA Opava. AS. inv. č. 850. f. 15^r.

További előfordulás:

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 60^r–61^r (*in extenso*).

Kiadás:

ZDop II. s. 124. č. 32.

ⁱ Cunrath; ⁱⁱ mi^t; ⁱⁱⁱ comornika; ^{iv} Jactarze; ^v mi^t; ^{vi} comornikowi.

7.

1492. június 13–16. [Opava]

Ifjabb Konrád Stoš z Kounic a z Branice és Štěpán Střela z Chechla na Třebovicích mint a Jan Trnka troppai kapitány által kijelölt küldöttek az országos táblába bejelentik, hogy Corvin János szlavóniai, liptói és troppai herceg átengedte Jan Stoš z Kounic na Petříkovechnek a saját hűbéréből Lysotice falut, amelyet illetően Jan Stoš zálogjoggal rendelkezett. Az említett birtok ily módon alldiális birtokká vált. Mindez a troppai kamarás, Jindřich Donát z Velké Polomi na Nové Cerekvi közbenjárásával történik. A herceg a döntését elsőként a kamarással és a kapitánnyal közölte szóban, majd elkészíttette a betáblázásról szóló oklevelet a troppai rendek számára, amelyet saját kézzel ellátott.

Lysotice⁴¹

Anno et die ut supra⁴² vystúpili jsú před úřad Kunrátⁱ Stoš mladší z Chúnic a z Štítiny z Branice,⁴³ Štěpán Střela z Třebovice,⁴⁴ jsúce poslové od pana Jana Trnky⁴⁵ hajtmanaⁱⁱ podlé řádu a práva, jakož pan Jan Stoš⁴⁶ sudí měl jest vrchní právo na vsi Lysoticiech v zástavě, ale že osviečené knieže a pán, pan Hanuš, knieže slovenské, liptovské a opavské etc., z milosti své a z štědroty kniežecí a k prosbě pana Jindřicha Donáta⁴⁷ komorníkaⁱⁱⁱ

³⁹ Kateřina. Jan Remička z Čermník (lásd 38. j.) felesége, a származásáról nincsenek további ismereteink.

⁴⁰ Zlatníky. Falu a troppai hercegségben. Ma Cseh Köztársaság, Opava város része, opavai járás.

⁴¹ Lisičice [Lysotice], falu az opavai hercegségben. Ma Lengyelország, głubczycei járás.

⁴² A dátum: „Anno etc. LXXXII° v Suché dny po svatém Duše”. ZA Opava. AS. inv. č. 850. f. 12^r.

⁴³ Ifjabb Konrád Stoš z Kounic a z Branice. Lásd 32. j.

⁴⁴ Štěpán Střela z Chechla na Třebovicích. Lásd 33. j.

⁴⁵ Jan Trnka z Ratibořan. Lásd 27. j.

⁴⁶ Jan Stoš z Kounic na Petříkovech. Lásd 36. j.

⁴⁷ Jindřich Donát z Velké Polomi na Nové Cerekvi. Lásd 20. j.

všecko své právo kniežecí a pravé dědicství na jmenované vsi Lysoticiech ráčil jest dáti svrchu dotčenému panu Janovi Stošovi z Chúnicz a z Štítiny sudiemu a jeho erbóm a potomkóm ku pravému zpupnému dědicství, neb jeho milost^{IV} tu věc ústně rozkázal jemu panu Janovi Trnkovi hajtmanu a panu komorníku^V a list svůj rukú svú podepsaný všem pánóm zemanóm psáti ráčil, aby to jemu panu Janovi ve dcky bylo vloženo, zapsáno a zavázáno.

Eredeti, cseh, hártýakönyv.

ZA Opava. AS. inv. č. 850. f. 15^r–15^v.

Kiadás:

ZDop II. 124. č. 33.

^I Cunrath; ^{II} hait^a; ^{III} comornika; ^{IV} ge^{ot}; ^V comorniku.

8.

1492. október 1. Siklós

Corvin János troppai herceg Troppau városának adományoz 600 aranyat, mivel a várost Viktorin herceg ideje óta adósságok és az azokért vállalt kezességek terhelték. Az összeget a hercegnek járó városi adóból kell félretenni addig, míg a teljes összeg ki nem telik. Mindez Jan Trnka z Ratibořan troppai kapitány közbenjárására történt.

Anno 1492 hat der durchl[auchtigste] Fürst Herzog Joannes Corvinus auf Bericht des etc. Herrn Jan Trnka von Ratibořan,⁴⁸ des Fürstentums Troppau Hauptmann, gemeiner Stadt wegen ihrer vielfältigen Schulden und Bürgschaften, so sie der Herzog Viktorinen⁴⁹ getan, 600 fl. geschenkt, die sollte sie von dem Münzgelde der stadt Troppau⁵⁰ nehmen, bis zur völligen Ausnehmung der 600 fl. etc. Datum na Sokolussy⁵¹ Montag nach Michaelis Anno ut supra.

ZA Opava. ZJ. inv. č. 208a. f. 62^r (*Chronicon Oppaviense*).

⁴⁸ Jan Trnka z Ratibořan. Lásd 27. j.

⁴⁹ Viktorin troppai és münsterbergi herceg, glatzi gróf kunštáti és Poděbrady-i úr. Lásd 23. j.

⁵⁰ Opava. Lásd 9. j.

⁵¹ Siklós. Város Magyarországon. Ma Magyarország, Baranya megye.

9.

1494. február 12. Buda

Corvin János szlavóniai, liptói és troppai herceg megerősíti a troppai hercegség rendjei számára ugyanazokat a jogokat és kiváltságokat, amelyeket Morvaország rendjei élveznek. Ha a morva rendek a jövőben uruktól új kiváltságokat kapnának, azok Troppauban is érvényesek lesznek.

My Hanuš z buoží milosti knieže slovenské, liptovské a opavské etc. známo činíme tiemto naším listem všem vuobec nynějším i budúciem, že jsú nás prosili urození, stateční a slovutní páni a rytieřstvo kniežetství opavského, věrní naši milí, že jakož mají svobody od králův a kniežat, pánův opavských, předkuov našich, nadané a potvrzené, aby všech práv a svobod užívali a užívati mohli, kterýchž páni moravščí a rytieřstvo užívají, ale že potom najjasnějšími králi a pány, panem Matyášem,⁵² uherským a českým etc. králem, pánem a rodičem naším milým slavné paměti, i také králem Vladislavem⁵³ uherským a českým etc., jeho milostí, pánem naším milostivým, pánóm a rytieřstvu moravským více a výše nad prvnější svobody přičiněno a přidáno jest, prosiece pokorně, abychom jim týchž svobod přidati ráčili. My vzhlédše na pokornú prosbu jejiech a na věrnú službu, kerůž nám činie a v časiach budúcích aby tiem hotověji činiti byli, přičinili a přidali jsme a mocí tohoto našeho listu jakožto knieže a pán opavský přičinujem a přidáváme, tak aby již psaní páni a rytieřstvo kniežetství opavského nynější i budoucí nynie i v časiach budúcích těch všech práv, svobod a milostí prvnějších i také již psanými králi jejich milosti přidanych pánóm a rytieřstvu moravským cele a úplně užívali a užívati mohli ve všech punktiech, artikulech,¹ jakuožto páni a rytieřstvo margrabství moravského užívají a jako by v tomto našem listě slovo od slova vepsány byly a to beze všie příkazy naše, erbuov a potomkuov našich, kniežat a pánův opavských. Toto také z milosti naší zvláštne již psaným pánóm a rytieřstvu a potomkóm jejiech přidáváme, jestliže by král jeho milost nynější, pán náš milostivý, nebli který budoucí král český neb margrabie moravský pánóm a rytieřstvu margrabství moravského co vejše svobod nad nynější, kerěž mají, kerýmkoli obyčejem přidali a přičinili, aby těch všech již psané rytieřstvo kniežetství opavského tak cele jako oni páni a rytieřstvo margrabství moravského v časiach budúcích a na věky užívali. A tomu na potvrzení a pro lepší jistotu pečet naši kniežecí s našim jistým vědomím k tomuto listu dali jsme zavěsit. Dán v Budiny⁵⁴ v středu první v puost vstupší léta Páně tisiesieho čtrstého devaddesátého čtvrtého počítajíce.

Eredeti, cseh, hártya (420 × 230 + 65 mm).

A kibocsátó pecsétje fekete-fehér zsinóron függ.

ZA Opava. AS. inv. č. 75.

⁵² Mátyás király. Lásd 5. j.

⁵³ II. Ulászló († 1516), a Jagelló-uralkodóház tagja, magyar (1490–1516) és cseh (1471–1516) király. Lásd Josef Macek: *Tři ženy krále Vladislava*. Praha, 1991.

⁵⁴ Buda. Lásd 4. j.

További előfordulás:

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 75^r–77^r (másolat, *in extenso*).

Kiadás:

Jan Kapras: Staatsrechtliche Verhältnisse des Troppauer Landes im Mittelalter. *Zeitschrift für Geschichte und Kulturgeschichte Österreichisch-Schlesiens* 12 (1917) 53–54. Pozn. č. 3.

¹ Articlech.

10.

1494. február 12. Buda

Corvin János szlavóniai, liptói és troppai herceg Jan Reniček z Čermniknek adja élete végéig tartó használatra Lipina falut, amely a Štáblovice fölötti hegyekben fekszik. Saját maga csupán a helyi kaszálók szénájára tart igényt, amelyet Hradec nad Moravicí vár szükségleteire a kylešovicei hercegi népek takarítanak be. Reniček halála után Lipina visszatér a herceg birtokába, aki azonban köteles lesz Reniček feleségének vagy az örökösének 200 magyar aranyat fizetni.

My Hanuš Corvinus boží milostí knieže slovenské, liptovské a opavské etc. známo činíme tiemto našim listem všem vuobec, ktož jej uzří, nebo čtúci slyšeti budú, že k žádosti a k prosbě některých pánov z rytieřstva kniežetství našeho opavského dali sme a mocí tohoto našeho listu z milosti naši kniežecí s radú věrných našiech milých dáváme slovutnému panoši Janovi Reničkovi z Čermnik,⁵⁵ poddanému našemu věrnému milému, shlédše také na jeho věrnú službu, kterúž nám činil, činí a napotom aby tiem lépe činiti mohl, Lipinu⁵⁶ tak řečenú nad Štáblovicemi⁵⁷ v horách ležieci k jnění,¹ [sic] držení, požievání se všiem právem a příslušenstviem, s háji, chrastinami, s fleky rolí a s hony, s pustinami, pastvami a se všemi užitky, kerýmikoli jmény mohou jmenovány býti, a jakž od staradávná vysazena a vymezena sama v sobě jest, nic sobě, erbóm, ani potomkóm našim tam nepozuostavujíc, toliko ty lúky, keréz lidé naši z Kylešovic⁵⁸ tam sekú, na každý rok to sobě ku potřebě zámku našeho Hradce⁵⁹ pozuostavujem a jestli by co mohl kde vyklučiti, aneb kerých pláněv a flekuov trávu užiti, že toho všeho bude moci požievati, užievati, jakž se jemu najlépe zdáti a líbiti bude podlé jeho vuole svobodné beze všeho útisku, odpornosti a zmatkuov všelijakých a přiekazy naší, erbuov a potomkuov našich i od úředníkuov až do jeho živnosti a kdyžby koli pán Buoh smrti téhož Jana neuchoval,

⁵⁵ Jan Renička z Čermnik. Lásd 38. j.

⁵⁶ Lipina. Falu a troppai hercegségben. Ma Cseh Köztársaság, Štáblovice falu része, opavai járás.

⁵⁷ Štáblovice. Falu Morvaországban, az olmützi püspökök hűbértok (az úgynevezett morva enklávé része Sziléziában). Ma Cseh Köztársaság, opavai járás.

⁵⁸ Kylešovice. Falu a troppai hercegségben. Ma Cseh Köztársaság, Opava város része, opavai járás.

⁵⁹ Hradec vára a troppai hercegségben. Hosszú ideig a troppai hercegek rezidenciája. Ma Hradec nad Moravicí község területén lévő kastély, Cseh Köztársaság, opavai járás. Az épület középkori történetére lásd Kouřil–Prix–Wihoda: *Hradý českého Slezska*, 166–198.

tehďa my nahoře psané knieže, erbové neboli potomkové naši, ač bychom túž Lipinu zase chtěli mieti, dadúce paní Kateřině,⁶⁰ manželce téhož Jana, dvě stě zlatých uherských, anebo tomu, komuž by týž Jan neboli manželka to také dále dali, poručili a s jich dobrú a svobodnú vuolí jejich zavázali, buďto za zdravého života anebo na smrtdelnej posteli, a v témž právě drželi, budú povinni nám túž Lipinu zase postúpiti, protož my nahoře psané knieže mocí tohoto našeho listu slibujeme, že často psaný Jan Renička a manželka jeho i také ti, komuž by od něch bylo zavázáno a poručeno, při tom našem milostivém nadání a obdarování ve všem v celosti nepohnutě a neporušitedlně od nás, erbuov a potomkuov našiech kniežat a pánuov opavských i od úředníkuov mají bez útisku zachování býti podlé našeho zapsání svobodného. Tomu na potvrzení pečet naši kniežecí k tomuto listu dali jsme zavěsiti. Dán v Budíně⁶¹ první středu postní léta Páně tisiecieho čtyřstého devadesátého čtvrtého počítajíc.

Iohannes Corvinus dux manu propria etc.

Eredeti, cseh, hártya (310 × 270 – 45 mm).

A kibocsátó által hártyszínórra függesztett pecsét hiányzik.

ZA Opava. AS. inv. č. 75a.

További előfordulás:

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 73^r–74^r (regeszta).

¹ Kétségtelenül inkább „jmění“.

11.

1494. február 12. Buda

Corvin János szlavóniai, liptói és troppai herceg megerősíti Troppau város minden jogát és kiváltságát, különösképpen az elhunyt Mátyás király által kibocsátott okleveleket és a bírói tisztségre és a külvárosban letelepedett lakosok jogaira vonatkozókat, azaz azokat a rendelkezéseket, amelyek alapján a külváros lakosai a városi bíróság joghatósága alá tartoznak.

My Hanuš z boží milosti kníže slovenské, liptovské a opavské etc. známo činíme tímto našim listem všem vůbec, ktož jej uzří, nebo čtúcí slyšeti budú, že slovné opatrnosti purgmistr, rada i všecka obec města našeho Opavy,⁶² poddaní věrní naši milí, nás jakožto pána svého pokorně jsú prosili, aby chom jim a jejich budúcím potomkóm jejich svobody, nadání, práva, jarmarky, mýta, keréhož od starodávna požívali, a zvláště což se fojství [sic] týče a lidí všech z předměstí, keří k tomu fojstství také příslušeli a příslušejí, i všech starozvyklých obyčejí a zvyklostí i také vína šenkování podlé starodávného obyčeje a

⁶⁰ Kateřina. Jan Reniček felesége. Lásd 38. j.

⁶¹ Buda. Lásd 4. j.

⁶² Opava. Lásd 9. j.

domův vysazení, jakož toho od králův, knížat, předkův našich pánův opavských a zvláště od najjasnějšího knížete a pána, pana Matyáše,⁶³ uherského a českého etc. krále etc., jeho milosti slavné paměti, pána a rodiče našeho milého, potvrzení mají, potvrditi ráčili. I vzhledli jsme na jejich pokornú prosbu a věrnost i také povolnost, kterúž nám po smrti jmenovaného krále a rodiče našeho milého činili a zachovávali a v budúcích časích činiti budú, prosbám jejich jakožto slušným a spravedlivým milostivě naklonění jsúce, ne skrze omylnost ale úmyslem, rozmyšlením a z jistého vědomí našeho i s dospělú pánův našich radú, mocí naší knížetcí a jakožto pán opavský všecky jmenovaných měšťan svobodnosti, svobodenství, obdarování, nadání, handtfešty, listy, ustanovení a dopuštění i všecka práva jim od slavných pamětí králův, knížat, předkův našich pánův opavských daných a půjčených ve všech jejich artykulech, rozdílech, punktech, klausulích, jakož by slovo od slova v tomto našem listě vepsány byly, ujistili jsme, potvrdili jsme a mocí tohoto našeho listu potvrzujeme a mieti chceme, aby ty všecky věci u věčné pevnosti moc měly a zvláště aby všeci lidé z předměstí k jich právu vedlé starodávného obyčeje bez překazy naší, erbův, potomkův i úředníkův našich nynějších i budúcích příslušeli. Také nadávájíce z milosti naší knížetcí, ačby které napřed jmenovaných věcí ukrácení, slov zatmělostí, neb kterýmkoli jiným obyčejem byl obmeškán, nechcme, že by skrze toto naše potvrzení právu obyčejnému kterakkolivěk umenšeno bylo, protož aby jmenovaní měšťané a obyvatelé města našeho milostí naší čili rozmnožení žádnému člověku tohoto listu našeho dojištění, upevnění, nové obdarování, potvrzení, ustanovení lze bude zrušiti, neb kterýkoli smělostí neboli zpurností protiviti se. Tomu na potvrzení a pro lepší jistotu pečet naši knížetcí s naším jistým vědomím k tomuto listu dali jsme zavěsiti. Jenž jest dán v Budíně⁶⁴ první středu postní léta Páně tisícého čtyřstého devadesátého čtvrtého počítajíce.

Másolati könyvből, cseh.

SOkA Opava. AMO. inv. č. 218. f. 17^r–17^v. č. 14.

További előfordulások:

SOkA Opava. AMO. inv. č. 219. f. 38^v–39^v. č. 35. 43^v–44^v (másolat, *in extenso*).

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 78^r–80^v (másolat, *in extenso*).

12.

1494. február 12. Buda

Corvin János szlavóniai, liptói és troppai herceg emlékezetül adja, hogy felkereste őt idősebb Jan z Fulštejna a z Vladěňína, Petr Stoš z Kounic a ze Štítiny és Troppau város képviselői és tudtára adták, hogy a troppai Szűz Mária-plébániatemplom kápolnájában Szent Lőrinc, Szent Margit és Szent Ágnes oltárához bizonyos jövedelmek tartoznak, részint örökös, részint visszavételi joggal, mégpedig évi 240 garas a troppai kallózóműhely után, évi 120 garas a csertörő malomból ugyanott és a hercegi bevételék Jaktarovice falu után. Kérték a herceget, hogy utóbbi jövedelmeket írja a

⁶³ Mátyás király. Lásd 5. j.

⁶⁴ Buda. Lásd 4. j.

nevezett oltárra örökre, aminek ő eleget tett. Emellett a herceg megerősíti a Přemek egykori troppai herceg által történt adományozást egy kertre vonatkozóan, amely egyfelől Troppau város falánál lévő torony, másfelől pedig az oltárigazgatók háza mellett fekszik. Engedélye megszégése esetén a jelenlegi oltárigazgató, Mikuláš Vašků és utódai a jogaikat bírói úton érvényesíthetik.

In nomine Domini amen. Nos Iohannes Dei gracia Slavonie, Liptovie, Oppavieque dux etc. Ad cunctorum tam presencium quam futurorum claram deducimus noticiam et memoriam, quod generosi domini dominus Johannes senior de Ffulsstejn et de Bladen⁶⁵ et dominus Petrus de Sstiten⁶⁶ ac circumspecti providique viri consules civitatis Oppaviensis,⁶⁷ fideles nostri dilecti, in nostra presencia constituti proposuerunt de quodam altari Laurencii, Margarethe, Agnetisque martyrum in capella, choro ecclesie beatissime Marie Virginis in Oppavia a sinistra parte annexa, quomodo ab antecessoribus nostris quidam census legittime, heriditarie ac nomine veri testamenti, quidam vero sub titulo reempcionis, videlicet quatuor marce in molendino dicto Wolkmoel,⁶⁸ due marce in molendino Lomoel,⁶⁹ ubi cerdones cortices eorum artificio necessarias contundere solent, totaque berna unacum robotis in villa dicta Eckersdorff⁷⁰ venditi sunt, prout in litteris dominorum ducum lacius continetur, supplicantes, quatenus nos prenomatos census, reempcione ablata, heriditarie perpetueque nomine veri testamenti ad altare prefatum ascribere perpetuareque dignemur. Nos volentes ubicunque divinum augere honorem, attendentes hanc eorum petitionem honestam, in Dei veneracionem ac sanctorum martyrum ordinatam unaque benemerita dictorum consulum, fidelium nostrorum, quorum predicti altaris extat collacio, assentimus et consentimus penitus in omnia eorum petitioni predictae, promittentes pro nobis, heredibus successoribusque nostris ac vice omnium et singulorum, quorum ad presens interest vel successu temporis quovismodo vel quesito colore interesse poterit, sub nostra bona sinceraque fide, sine fraude et dolo, hanc nostram condonacionem ratam et gratam habere. Similiter ortum domui iam per ducem

⁶⁵ Jan starší z Fulštejna a z Vladěnána († 1495), úr, a régi Fulštejn család vladěnáni (Włodzienin, Władzienin, ma Lengyelország, glubczycei járás) ágának tagja. Lásd Jiří Stibor: Z Fulštejna. In: BSSSM, Nová řada, Seši 5. (17.) [Ostrava, 2004.] 34–65.

⁶⁶ Petr Stoš z Kounic a ze Štítiny († 1503), lovag, Jan Stoš z Kounic na Petříkovech (lásd 36. j.) fivére, 1494–1503 között troppai tartományi bíró. Lásd František Šigut: *Opavský listinář. Litterae foundationum, dotationum, erectionum, confirmationum, praesentationum, collationum, resignationum altarium Oppavie*. V. Opava, 1996. (= OL V.) 14. pozn. č. 3.

⁶⁷ Opava. Lásd 9. j.

⁶⁸ Valcha [Walckmüel, Valkmlyn stb.], azaz kallózó, régi kőmalom, amelyet már 1368-ban említenek a forrásokban. A kallózót a troppai posztókészítők és takácsok használták, akik a hercegnek meghatározott fizetéssel tartoztak. Lásd František Šigut: *Opavský listinář. Litterae foundationum, dotationum, erectionum, confirmationum, praesentationum, collationum, resignationum altarium Oppavie*. IV. Opava, 1969. 53. pozn. č. 2.

⁶⁹ Csertőő malom [Lohenmühle, Lohenmil, Loemol stb.], első említése 1436-ból ismert, a Troppau melletti úgynevezett nagy hercegi malom közelében, a malomároknál állt, és a troppai tímárok céhe használta. Lásd František Šigut: *Opavský listinář. Litterae foundationum, dotationum, erectionum, confirmationum, praesentationum, collationum, resignationum altarium Oppavie*. III. Opava, 1967. 43. pozn. č. 2.; Zukal: *Das Stadtgebiet*, 54–55.

⁷⁰ Jakartovice. Falu a troppai hercegségben. Ma Cseh Köztársaság, opavai járás.

Przemkonem⁷¹ libertate annexum, cuius ex una parte terminus est turris in muro civitatis sita, ex altera domus communis altaristarum, ad pacifice quieteque possidendum, ut ab antiquo possidetur, confirmamus, aprobamus et libertamus in omne tempus. Si autem nos, heredes, successoresque nostri contra aliquod predictorum, quod Deus avertat, fecerimus, extunc prout exnunc et exnunc prout extunc concedimus plenariam omnimodamque potestatem altariste presenti domino Nicolao Wasskoni⁷² suisque successoribus omnibus civilis vel canonici iuris reprimi auctoritatem et iusticiam. In cuius rei testimonium, robur ac firmitatem sigillum nostrum proprium de bona voluntate ac scitu nostro presentibus est appensum. Datum Bude⁷³ in die cinerum anno Domini M^o CCCC^o nonagesimo quarto.

Eredeti, latin, hártya (210 × 215 + 30 mm).

A kibocsátó pecsétje hártyaszalagon.

SOkA Opava. AMO. inv. č. 29.

További előfordulás:

ZA Opava. TF.inv. č. 6. f. 71^r–72^r (másolat, *in extenso*).

Kiadás: František Šigut: *Opavský listinář. Litterae fundationum, dotationum, erectionum, confirmationum, praesentationum, collationum, resignationum altarium Oppavie.*

V. Opava, 1996. (= OL V.) 13–15. 108. sz.

13.

1494. október 26. Jägerndorf

Martin Šíp z Branice jägerndorfi kamarás emlékezetül adja, hogy eladta Jan Neuhauser z Branticnak és a feleségének, Kristýnának Babice falut, amelyet Corvin János liptóí és troppai herceg oklevele és más iratok biztosítottak, amelyeket most átad az új birtokosoknak. Tanúk: idősebb Jan z Fulštejna na Vladěnině, Jan z Kralic na Zátoře, Jan z Voštic na Lichnově, Václav z Hradčan, Dětoch z Držkovic a Oldřich z Výčap na Sosnové.

Já Martin Šíp z Branice,⁷⁴ komorník desk kniežetstvie a práva krnovského, známo činím s týmto listem obecně přede všemi, ktož ji uzřie, aneb čtúci slyšeti budú, jakož sem jměl list osvíceného kniežete, kněze Hanuše liptovského a opavského, na dědicstvie své na vrchnie právo na vsi Babicích⁷⁵ s jeho příslustvím¹ i také jiné listy a dobré vuole na to i prodal sem to jistě právo vrchnie s jeho příslušenstvím všem a mocí tohoto listu prodávám

⁷¹ Přemek troppai herceg († 1433), a Přemysl-uralkodóház tagja. Lásd Martin Čapský: *Vévoda Přemek Opavský (1366–1433). Ve službách posledních Lucemburků.* Brno–Opava, 2005.

⁷² Mikuláš Vašků († 1522), polgár, pap. Troppai oltárigazgató és olműtzi kanonok, Václav Vašek troppai polgármester fia, a krakkói egyetemen szerzett diplomát. Lásd OL V. 15. 8. sz.

⁷³ Buda. Lásd 4. j.

⁷⁴ Martin Šíp z Branice. Lásd 1. j.

⁷⁵ Babice. Lásd 2. j.

slovutnému panoši Janovi Navehausarovi z Brantic⁷⁶ a slovutné u potcivosti^{II} [sic] panie Kristýně z Hradtca,⁷⁷ vlastnie manželce jeho, erbuom a potom i tomu každému, ktož by tento list s jejich dobrú vuoli jměl, protož já Martin svrchu psaný dal sem a mocí tohoto lista dávám svú úplnú mocnú a dobrovuolnú dobrú vuoli na ty všechny listy, kteréž sem kolivěk jměl na to jisté vrchnie právo, nitc sobě tu nepozuostavujíc, ani svým erbuom, jemu Janovi svrchu psanému, manželce jeho, jejich erbóm a potomkóm, aby oni toho muohli užívati a požívati, s tiem učiniti i nechati vedlé znění listuov tak a tiem všiem ob[yč]ejem a právem, jakuož sem toho sám požíval. Tomu na svědomie a pro lepší jistotu a těch všech věcí nahuore psaných potvrzenie a budúci pamět já Martin svrchu psaný svú sem [v]lastní pečet k tomuto listu přivěsil a k tomu také pro lepší svědomie připrosil sem urozených pánuov a slovutných panoší pana Jana staršieho z Fulštajna a na Vladěnině,⁷⁸

⁷⁶ Jan Neuhauser na Branticích († 1506–1507 után), lovag, származási helye nem tisztázott. 1491-ben királyi fizetőmester Magyarországon. Sopronban és a sziléziai Jägerndorfban [Krnov] voltak házai. 1495 júniusában 300 aranyat utaltak ki neki a soproni adóból korábbi, a magyar korona érdekében tett szolgálatai ellenértékéért. Az ebből az időből fennmaradt magyar királyi számadáskönyvek Jan Neuhauser z Krnova néven említik. Lásd Neumann Tibor: *Registrum proventuum regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)*. Budapest, 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) 319. (Különösképpen az 1906. sz. jegyzet kiegészítő információi.) Vö. továbbá Petr Kozák: *Účty budínského dvora krále Vladislava II. Jagellonského (1494–1495)*. Praha, 2019. 201. Jägerndorf vidékén Jan Neuhauser legkésőbb 1492-ben telepedett le, ahol a nevére az országos táblákba Jiří és Martin Šíp jegyezte be Brantice birtokot. Ezt követően rögtön hozományt biztosított Branticeben a felesége, Kristýna z Hradce számára, ekkortól a birtok után nevezte magát. 1495-ben azonban Brantice Jan z Fulštejna a z Vladěniná birtokába adta, és eladta Radim birtokot is Bartoltovy udvarral együtt (Krnov mellett, elpusztult, ma Radímek területe). Minden bizonnyal csak Jägerndorf városában maradtak meg ingatlanjai – ezért említik az 1495. évi magyar számadáskönyvben jägerndorfi (krnovi) előnévvel. 1502-ig Jägerndorfban a legkülönbélebb oklevelekben tűnik fel. Lásd ZDK 165. 263. sz., 166. 264. sz., 172–173. 274. sz., 177. 283. sz., 179. 286. sz., 180–181. 289. sz., 181–182. 291. sz., 182. 292. sz., 186–187. 300. sz., 197–198. 319. sz. A morva-sziléziai határvidéken lévő érdekeltégeit nem csupán a közreadott oklevél támasztja alá, hanem az a tény, hogy rendelkezett az olmtüzi püspökök hűbértokot, Dívčí Hrad felett, amelyet Beneš Černohorský z Boskovicától szerzett meg – azonban ezt a birtokot is eladta 1495-ben (ZA Opava – PO. LDK. inv. č. 319.). 1498-ban II. János oppelni herceg tanácsosaként lép fel (Wilhelm Wattenbach – Colmar Grünhagen: *Registrum st. Wenceslai. Urkunden vorzüglich zur Geschichte Oberschlesiens nach einem Copialbuch Herzog Johanns von Oppeln und Ratibor in Auszügen mitgeteilt. Codex diplomaticus Silesiae*. VI. Breslau, 1865. 147. 443. sz.), majd ugyanezen herceg udvarában tűnik fel 1506-ban és 1507-ben, amikor a nevéét az oppelni hercegségben lévő Kórnica („von Kurnitz”) falu (ma Lengyelország, krapkowicei járás) után írja. Lásd Colmar Grünhaen – Hermann Markgraf: *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter* I. Leipzig, 1881. 474–476. 181. sz., Rody III. 826. č. 1250.

⁷⁷ Kristýna z Hradce. Jan Neuhauser felesége (lásd 76. j.), származása nem ismert.

⁷⁸ Idősebb Jan z Fulštejna a z Vladěniná. Lásd 65. j.

pana [Jana] [z] Kralic a na Zátóře,⁷⁹ Jana z Voštic a na Lichtnově,⁸⁰ Václava z Hradčan,⁸¹ Dětocha z Držkovic,⁸² Oldřicha z Výčap a z Sosnové,⁸³ že jsou oni také své pečeti vedlé mejk tomuto listu přivěšeli beze škod jim a jejich erbuom. Jenž jest dán a psán v Krnově⁸⁴ v neděli před svatým Šimonem a Judú apoštoli buožimi léta buožieho tisícieho čtyřstého devadesátého čtvrtého počítajíc po narození jeho.

Eredeti, cseh, hártya (305 × 220 – 65 mm).

A kibocsátó és a tanúk hét függőpecsétje, egy hiányzik.

ZA Opava. KLO. inv. č. 32.

¹ Prziislustwim; ¹¹ potcziwosti.

⁷⁹ Jan z Kralic na Zátóře († 1503 után), lovag, a morvaországi kralicei kisnemesi család tagja. Dalibor Prix álláspontra szerint Jan Kralický Mátyás király szolgálatában érkezett Jägerndorf vidékére. Itt a zátori uraktól birtokot kapott, amelynek központja Zátor vára volt (ma Cseh Köztársaság, Bruntáli járás, Zátor-Loučky területe). Lásd ZDK 268., 270. (jegyzetek a 408. és 411. sz. oklevelek alatt). A Jägerndorf vidéki zátori uradalmat Jan Kralický 1503-ban eladta Jan z Voštic na Lichnově-nek (lásd ZDK 200–201. 324. sz.). Zátor várával kapcsolatos birtokjogi viszonyokról lásd Kouřil–Prix–Wihoda: *Hradý českého Slezska*, 393–394. Első feleségével, Zuzana z Vartnovával kötött házasságához hozományként kapta a morvaországi Cimburk u Koryčan várát (ekkoriban Jan Kralický z Cimburka néven említik), a második felesége a felső-sziléziai Machna z Zbrosławic volt Beuthenből, akinek származási helyére – František Dvorský vélekedése szerint – Jan Kralický is áttelepült azután, hogy 1501-ben eladta a morva birtokait unokatestvérének, Vít z Kralicnek. Lásd František Dvorský: *Vlastivěda moravská II. Místopis. Náměšťský okres*. Brno, 1908. 220–221.; Josef Pilnáček: *Staromoravští rodové*. Vídeň, 1930. 308. č. 1065. (Részletes családfával.); Rody I. 57–58. č. 50.

⁸⁰ Jan z Voštic na Lichnově († 1520 előtt), felső-sziléziai származású lovag (Voštica falu, ma Lengyelország, Woszczyce, pszczynai járás), 1498–1507 között Jägerndorf bíró. Jägerndorf vidékére, ahol Lichnov és Zátor birtokokat szerezte meg, IV. János auschwitzi herceg és felesége, az utolsó Jägerndorf Přemysl, IV. Opavai-Ratibořský János nővére szolgálatában érkezett. Lásd Jiří Stibor – Milan Myška: *Lichnovští z Voštic (též z Voštic)*. In: BSSM, Sešit 6. [Ostrava, 1996.] 78–87. (Különösen 78. č. 1.)

⁸¹ Václav z Hradčan († 1498. március 8. előtt), lovag, a Troppau és Jägerndorf vidékén letelepedett Pivec z Hradčan (ma Gródzczy, Lengyelország, głubczycei járás) és Klemštein család tagja (ma Jablonka, Lengyelország, głubczycei járás). 1498. március 8-án néhaiként említik (ZDK 183. 294. sz.). Lásd Rody I. 45–46. č. 36.

⁸² Dětoch z Držkovic († 1512 után), lovag, Držkovice falu egy részének birtokosa (ma a községet államhatár választja ketté: Držkovice Opava város része, Dzierżkowice pedig Lengyelország, głubczycei járás). A forrásokban legutoljára 1512-ben említik, amikor Jiří és Dětoch z Čochendorfu na Dobroslavicích fivérek oklevelében tűnnek fel a kezesek között, amikor ezek eladják Držkovice falu rájuk eső részét (ZDK 291–293. 436. sz.). Lásd még OL V. 30–31. 1. j.

⁸³ Oldřich z Výčap na Sosnové († 1506–1510), lovag, eredetileg morvaországi, Jägerndorf vidékén letelepedett család tagja. A Jägerndorf hercegnő, Barbora uralkodása alatt gyakran volt követ az országos táblánál. 1506-ban említik utoljára, 1510-ben a forrásokban feltűnik a fia (?), Ondřej Sosnovský z Výčap. Lásd ZDK 209. passim. (Különösen 338. sz.); Rody IV. 1154–1155. 1650. sz.

⁸⁴ Krnov [németül Jägerndorf]. A Jägerndorf hercegség fővárosa. Ma Cseh Köztársaság, bruntáli járás.

14.

1495. március 18. Bihács

Corvin János troppai és lipői herceg, dalmát-horvát-szlavón bán felmenti a troppai várban szolgáló Hanzl és feleségét, Kateřinát a Kylešovská utcában, a troppai vár mögött lévő Zalcar kert és a troppai külvárosban, a Szent Katalin-templom mögött fekvő fél lán szántóföld utáni valamennyi fizetési kötelezettség, földadó és robot alól. Mindez a troppai kapitány, Nagypalugyai Trenka György közbenjárására történt.

My Hanuš Corvinus z boží milosti opavské, lipovské kníže etc., dalmatské, charvátské a slovenské země bán etc. vyznáváme tímto listem obecně přede všemi, kdož jej uží, anebo čtúce slyšeti budú, že k žádosti a prosbě urozeného Jiříka z Palice,⁸⁵ na ten čas hejtmana knížetství našeho opavského, věrného milého, dali jsme a osvobodili a mocí tohoto listu dáváme a osvobozujem opatrnému Hanzlovi,⁸⁶ na ten čas hradeckému na zámku našem opavském, a Kateřině,⁸⁷ manželce jeho vlastní, erbóm a budícím potomkóm jeho zahradu, jenž slove Zalcarova, ležící v Kylešovské ulici za zámkem⁸⁸ naším opavským a k tomu půl lánu roli, kderúz sobě k tej zahradě přikúpil, ležící za svatú Kateřinú⁸⁹ na předměstí, tu jsme

⁸⁵ Nagypalugyai Trenka György († 1521), magyarországi nemes (a Plathy család tagja, amelynek birtokai a mai Szlovákia területén voltak), zsoldoskapitány, a magyar forrásokban rendszerint „Trnka/Trenka” név alatt tűnik fel, míg a csehekben nem. II. Ulászló magyar és cseh király familiárisa (1509 után), de Sándor lengyel király és litván nagyfejedelem szolgálatában is feltűnik (1501 után). 1494–1500 között troppai kapitány, teljes hivatali időszaka alatt rendszeresen tagja volt a troppai bíróságnak és általában részt vett a hercegség politikai életében. Habár Corvin János herceg felesége, Frangepán Beatrix 1499. július 27-i oklevelében szó esik György kapitányi pozícióból való (kikényszerített?) lemondásáról („super resignatione officii ducatus Opaviensis per Georgium Trnka”, kiad. Neumann Tibor alább idézett tanulmányában, 33. II/38. sz.), 1500 júniusában még bizonyíthatóan ő irányította a herceg nevében a troppai bíróság működését (ZDop II. 143. č. 83). Azt, hogy a külföldi kapitány és a troppai rendek közötti kapcsolatok rendkívül korrektek, talán még barátiak is voltak, egy 1507. évi adat is alátámasztja: az akkor már nem kapitányi pozícióban lévő György habozás nélkül pénzbeli segítséget nyújtott a troppai rendeknek, amikor 1507 őszén ezek nem kis nehézségek árán pénzt gyűjtöttek arra, hogy a hercegség II. Ulászló cseh és magyar király közvetlen birtokába kerüljön. György ekkoriban az oklevelén a „na Čistějově” nevet használta (eredetiben „na czystiegowie”), az alsó-ausztriai Zistersdorf alapján, amely nagyjából félúton található az osztrák Mistelbach és a ma Szlovákia területén található Morvaszentjános [Svätý Ján] között. Lásd ZA Opava, HÚ-OK, inv. č. 41, kart. č. 1, slož. 8, f. 29. Trenka György életrajzára lásd Neumann Tibor: Két levéltárjegyzék 1588-ból (Ismeretlen középkori oklevelek újkori forrásokban). In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 2020. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2020. 15–19., 29–36. Trenka opavai kapitányi tisztségben való fellépéséről lásd ZA Opava. AS. inv. č. 80a., inv. č. 81., inv. č. 776. s. 98., inv. č. 777. f. 7–8. 32^v–33^v, 33^v, 62^v–63^v, 64^v–69^v, 70^v–71^v; ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 98^r–98^v; ZA Opava. ZJ. inv. č. 208a. f. 63^v; ZDop II. s. 126. č. 38., s. 128. č. 45., s. 132. č. 55–56., s. 132–133. č. 57., s. 135–136. č. 63., s. 136. č. 64., s. 138–139. č. 70., s. 143. č. 83.; SOKA Opava. AMO. inv. č. 30., inv. č. 218. f. 95^r–96^v, f. 96^v–97^v, f. 124^v–125^v, inv. č. 219. f. 40^v–41^v.

⁸⁶ Hanzl. Polgár, hercegi alkalmazott a troppai várban, máshonnan nem ismert.

⁸⁷ Kateřina. Hanzl felesége (lásd 86. j.), máshonnan nem ismert.

⁸⁸ Troppai vár, földesúri lakhely, amely a hercegség fővárosának városfalaiába épült. A várat az 1380-as években emelte Přemek herceg, 1892-ben lerombolták. Lásd *Opavský zámek*. Ed. Hana Míketová et al. Opava, 2012.; Stanislav Drkal: Historie opavského zámku. In: *Opava. Sborník k 10. výročí osvobození města*. Ed. Andělín Grobelný – Bohumil Sobotík. Ostrava, 1956. 134–164.

⁸⁹ Szent Katalin-templom, Troppau Racibórz felőli külvárosában, illetve Kateřinka faluban, az 1360-as években alapították (ma Opava városának része, Opava-Kateřinky területén). Lásd Dalibor Prix írását az alábbi kollektív kötetben: Müller–Žáček: *Opava*, 363–364.

jemu také osvo†bo†dili a mocí listu tohoto osvobozujem ode všech kšosův, poplatkův, berní, robot, povozuov a ode všelijakých daní a pomocí malých i velikých, kterýmiž se koli jmény jmenují, ješto by nám příslušely, z toho ze všeho svrchu jmenovaného Hanzle, manželku jeho, erby a budící potomky jeho vynímáme a vysvobozujeme sami od sebe, erbův našich, knížat a budících pánův opavských, beze vsí překážky hejtmanův a úředníkův našich i všelijaké osoby. Takže z tej zahrady a s rolí nám, erbům našim, knížatům a budícím pánům opavským, nebudú povinni dávatí, ani nic činiti nyní i na budoucí časy a že při tom našem obdarování a vysvobození mají a budú moci v celosti držáni a zachováni býti. K tomu také mají a budú moci tůž zahradu nebo tu roli v tůmž právé a svobodě dáti, prodati a zaměnití, jakž by se jim koli zdálo a líbilo, že to budú moci svobodně učiniti oni již psaní, erbové i budící potomci jich bez naší, erbův našich, knížat a budících pánův opavských, i všech lidí všelijaké překážky a kdož by tento list náš jměl s svrchu psaných Hanzle a Kateřiny manželky jeho, erbův a budících potomkův jejich dobrou vůlí, ten jmá a jmíti bude též plné právo a tůž spravedlnost v tomto listu psané jako on Hanzl, Katařina manželka jeho, erbové a budící potomci jejich. Tomu na svědomí a na potvrzení pečet naši knížetcí s naším jistým vědomím rozkázali sme přivěsiti k tomuto listu. Dán na Libiti⁹⁰ ¹ [sic] v středu po svatém Řehoři léta od narození Syna božího tisícého čtyřstého devadesátého pátého počítajíce.

Iohannes Corvinus manu propria

Másolati könyvből, cseh.

SOKA Opava. AMO. inv. č. 218. f. 96^v–97^v. č. 74.

További előfordulás:

SOKA Opava. AMO. inv. č. 219. f. 39^v–40^r. č. 36 (másolat, *in extenso*, itt a keltezésben „dan na Hbitj” szerepel).

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 89^r–90^v (másolat, *in extenso*).

¹ Libitj.

15.

[1495–1500]⁹¹ hely nélkül

Corvin János troppai és lipői herceg, dalmát–horvát–szlavón bán troppai várbéli szolgáloja, Toman Mandl és felesége, Barbora számára felmenti minden fizetési kötelezettség, földadó és robot alól azt a negyed mezőt, amely az elhunyt Maršálek fuvaros után maradt meg, és amelyet a fent

⁹⁰ Bihács. Város Horvátországban, ma Bihać, Bosznia-Hercegovina, Unsko-sanski kanton.

⁹¹ A hozzátvetőlegesen dátumot Nagypalugyai Trenka György troppai kapitányi tisztségviselése (1494–1500) adja meg, pontosan 1494 május végétől (ZA Opava. AS. inv. č. 777. f. 32^v–33^r; ZDOP II. 126. č. 38.) 1500 júniusának közepéig (ZDOP II. 143. č. 83.) töltötte be a posztot. 1493 decemberében még Jan Trnka z Ratibořan volt a kapitány (ZA Opava. AS. inv. č. 777. f. 11^v), utána pedig Rátkai Pál töltötte be a hivatalt (OL V. 17–18. 111. sz.). Corvin János 1495–1504 között volt dalmát–horvát–szlavón bán (Archont. I. 97.). A nem nemesi származású alkalmazott, Toman Mandl (és felesége Barbora) másutt nem szerepel a forrásokban.

nevezettek vásároltak meg a troppai külvárosban a kis udvar mögött. Mindez a troppai kapitány, Nagypalugyai Trenka György közbenjárására történt.

My Hanuš Corvinus z božie milosti knieže opavské, liptovské etc., dalmatskej, charvátskej a slovenské země bán etc. známo činime tiemto listem našim všem, jimž čten neboli ukázán bude, že prosil jest nás urozený Jiřík z Paluze,⁹² na ten čas hejtman kniežetstvie opavského, věrný náš nám zvláště milý, abychom hodnému Tomanovi Mandlovi,⁹³ služebníku našemu na zámku opavském, věrnému milému, čtvrt roli osvobodili. My znajíce slušnú prosbu a znamenavše jeho věrnú a ustavičnú službu, kterúž nám činil a činí, s dobrým rozmyslem, s radú věrných našich milých již psanému Tomanovi a poctivej paní Barboře,⁹⁴ manželce jeho vlastní, tu čtvrt roli, kterúž sobě kúpil, na předměstí za Malým dvorem⁹⁵ ležící, kteráž byla prvé neboštíka Maršálka⁹⁶ formana, osvobodili jsme a mocí listu tohoto našeho osvobozujeme ode všech kšosów, berní, robot, povozuov, daní a pomocí malých i velikých a všeliakých jiných platów, tak že z tej čtvrti roli nám, erbóm našim a budúciem kniežatóm a pánóm opavským nebudú povinni nic dávatí ani co činiti, než to svobodně aby drželi a užívali, jakž najlépe moci budú, k tomu také budú moci již psanú roli v tom právě a v tej svobodě dáti, prodati, zastaviti aneb poručiti za zdravého života aneb na smrtnéj posteli a s tím učiniti i nechati, jakž se jim najlépe zdáti bude, bez naší, erbów a potomków našich, kniežat a pánuov budúciem opavských, všeliaké překážky, slibující mocí listu tohoto našeho sami za se, erby a potomky naše, že to všeckno, což v tomto listu zapsáno jest, v celosti držáno a zachováno býti má nyní i na potomnie časy. A ktož by tento list jměl s již psaných Tomana Mandle a Barbory manželky jeho anebo dědiców a budúciem potomków jejich dobrú vuolí a svobodnú, ten má a jmieti bude též právo a tůž spravedlnost v tomto listu psanú jako oni Toman a Barbora svrchu psaní, erbové a potomci jejich. Tomu na svědomie a na potvrzení pečet naši vlastní s naším jistým vědomiem rozkázali jsme k tomuto listu přivěsiti. Jenž jest dán [...]⁹⁷

Eredeti, cseh, hártya (310 × 190 mm).

A kibocsátó pecsétje zsinóron függ.

ZA Opava. AS. inv. č. 81.

⁹² Nagypalugyai Trenka György. Lásd 85. j.

⁹³ Toman Mandl. Nem nemesi származású hercegi alkalmazott a troppai várban, máshonnan nem ismert.

⁹⁴ Barbora. Toman Mandl felesége (lásd 93. j.), máshonnan nem ismert.

⁹⁵ Kis udvar. Lásd 24. j.

⁹⁶ Maršálek. Fuvaros, nem nemesi származású, máshonnan nem ismert.

⁹⁷ A szöveg befejezetlen.

16.

1496. február 4. Bihács

Corvin János szlavón, lipitói és troppai herceg felmenti Aleš z Bítova na Hrabyni számára annak Troppau városában lévő házát, amely korábban az anyja tulajdonában volt, minden fizetési és természetbeni beszolgáltatás és adó kötelezettsége alól, ide értve az úgynevezett Münzgeldet is. A ház a bezárt kapu közelében, a Szentlélek minorita kolostor fölött található. Aleš úrnak joga lesz e házban sört főzni és kimérni, ezzel egyidejűleg a herceg a ház tulajdonosát kivonja a troppai városi bíróság joghatósága alól.

Wier Hanusch von Gottes gnaden fürst zu Slobenske, Libtowe und Troppau sambt unßern erben und nachkommenden fürsten und herrn zu Troppau⁹⁸ etc. bekennen mit dießem unserm brieff vor allem jetzigen und nachkommenden, die ihme sehen oder hören lesen werden, daß wir haben geben, auß unserer eigenen fürstlichen gnade und milde in krafft dießes unßeres briefes mit unßerer gutten wiessenschafft und mit unsern rath geben wir und befreyen und haben befreyet denn edlen ehr und vesten Alesch von Bittau und Rabin⁹⁹ ihme seinen erben und nachkommenden das hauß, welches geweßen ist der tugendsamben frauen Catharina¹⁰⁰ seiner mutter in unßer stadt Troppau welch gemeldtes hauß bey dem Verschlossenen thor¹⁰¹ obig dem closter beym heiligen Geist¹⁰² gelegen ist, erstlichen daß der Alesch wird macht haben ihme einen keller zu machen und darzu zwene mertzen macht haben zu breuen, darein zu legen, zu dießem auch obgemeldter Alesch soll und wird macht haben befreiet zu sein und von allem erlaßen wir und befreyen ihn von vnserm geschoß, metz, getraide, steuern, renten und andern allerley gebueren und aussatz, sie seindt groß oder klein, zu deme auch offt gedachter hauß befreyen wir und machens frey von müntzgelde, welches unß die ehrbahren wohlweißen burgermeister und rathmänne der stadt Troppau, unsere getreue sondere liebe, jeders jahr außgeben, waß auff dießes hauß gehörig ist und zu legen gewest, neben dem aussatz, der uns, unsern nachkommenden außgeben, was auff dießes hauß gehörig ist gewest, befreyen wir in krafft dießes unseres brieffs erlaßen und befreyen sie und sonderlichen quittiren wier jetzt obgenante unsere bürger jetzigen und künftigen rathe alßo, daß obgemeldte unsere bürger gar nicht obgenandter Alesch und seine nachkommenden durch kein mittel nicht sollen und nicht

⁹⁸ Opava. Lásd 9. j.

⁹⁹ Aleš z Bítova na Hrabyni († 1514 előtt), lovag, szerteágazó kismemesi család tagja, akik nevüket a Troppau közelében lévő Bítov falu (ma Cseh Köztársaság, Nový Jičín járás) után használták. Troppau mellett, a Hrabyně község közelében lévő erősségben lakott (ma Cseh Köztársaság, opavai járás), aktív volt Morvaországban is, ahol Markéta z Drahanovicet vette feleségül. Lásd Hosák: *Historický místopis*, 750.; Rody II. 454–458. č. 622 (különösen 455.).

¹⁰⁰ Kateřina z Žitné. Aleš z Bítova na Hrabyni (lásd 99. j.) anyja. Lásd Rody II. 455.

¹⁰¹ Az úgynevezett bezárt kapu, Troppau városi erődítményének része. A 15. század után már csak puszta torony a várfalon, közlekedési funkció nélkül. Lásd František Kolář: *Opevnění Opavy od přelomu 14. a 15. století do konce 15. století*. In: *Opavské hradby*, 62.

¹⁰² Minorita kolostor a Szentlélek-templommal Troppau városában, amelyet 1250 áprilisa előtt alapítottak, I. Vencel uralkodásának idején. Lásd Dalibor Prix írását a következő kollektív kötetben: [Müller–Žáček:] *Opava*, 344–345., 356–357., 382., 389–390.

werden macht haben ihne derowegen zu mahnen und zu besprechen. Derowegen wir dan obgemelter fürst sagen zu mit unserem fürstlichen worte vor uns und unßere nachkommende fürsten und herren zu Troppau, auch vor die ambleuthen, daß nuhnmehr offtgedachter Alesch Hrabinsky, seyne erben und nachkommenden bey unßer eigenen begabnuß und bey allem dießem wie obgemeldet sollen vollkommentlich und gantz unbeirret gehalten und beschützt werden. Und wehr dießen unsern brieff haben wird von dem obgemelten Alesch oder von seinen erben mit einem gutten willen, der hatt und soll mit seinen nachkommenden dieße vollkommene macht und vollkommentliches recht in allem, wie obgemeldet, haben und wie er obgeschriebener Alesch gehabt hat. Deßen zu uhrkund und beßerer haltung haben wir unßeres fürstliches pettschafft wissentlichen zu dießem brieff anhencken lassen, geben zu Biasch¹⁰³ anno 1496 den donnerstag vor sankt Dorothea tage.

Másolat, német, papírlap mindkét oldalán (196 × 321 mm).

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 93^r–94^v (egyszerű másolat a 17. századból, kétségtelenül – vö. a „fürst zu Slobenske“ fordulatot – cseh nyelvről fordítva).

17.

1497. április 24. Zágráb

Corvin János troppui és liptói herceg, dalmát-horvát-szlavón bán felmenti Jan z Chobřan na Bravantícíchet az Opavában, a minorita Szentlélek-kolostorral szemben fekvő házára tekintettel minden fizetés és kötelezettség alól, ide értve az úgynevezett Münzgeldet is. A házat Jan z Chobřan a néhai Jaroš Kaňka z Vřešovic után szerezte meg. Mindez a troppui kapitány, Nagypalugyai Trenka György közbenjárására történt.

My Hanuš Korvinus z boží milosti kníže opavské, liptovské a království slovenského, dalmatského, charvátského etc. [bán] tímto naším listem přede všemi, před kýmž čten nebo čtouce slyšán bude, činíme známo, že jakož urozený panoše Jan z Chobřan a z Bravantic,¹⁰⁴ zemanín náš věrný milý, maje dům v městě našem Opavě¹⁰⁵ ležící proti klášteru Duchy svatého,¹⁰⁶ kterýž se jemu dostal po smrti slovutného panoše neboštíka Jaroše Kaňky z Vřešovic,¹⁰⁷ i prosil jest nás týž Jan Bravanský s velkou prosbú a pokorú, abychom jemu,

¹⁰³ Bihács. Lásd 90. j.

¹⁰⁴ Jan z Chobřan na Bravanticích († 1542), a lengyel Sandomierzből származó lovag (ott volt a birtokában a névadó Chobrzany falu, ma Lengyelország, sandomierzi járás). Opava vidékére, ahol Branavtice birtokot kapta meg (ma Cseh Köztársaság, Nový Jičín járás), Viktorin herceg (lásd 23. j.) szolgálatában érkezett. A család troppui vonalának megalapítója. Lásd Jiří Stibor: Bravantský z Chobřan. In: BSSSM, Nová řada, Sešit 3. (15.). [Ostrava, 2007.] 36–46. (Különösen 36. 1. sz.)

¹⁰⁵ Opava. Lásd 9. j.

¹⁰⁶ Minorita kolostor a Szentlélek-templommal Troppau városában. Lásd 102. j.

¹⁰⁷ Jaroš Kaňka z Vřešovic († 1496. máj. 31. előtt), lovag, több Troppau környéki birtokkal rendelkezett, amelyeknek egy részét Mátyás király támogatásával szerezte meg. 1493-ban még életben volt, 1496. május 31-én már néhai, amikor fivére, Bernard Kaňka eladta a tőle megöröklött birtokok egy részét (ZDop II. 132–133. č. 57). Lásd Rody V. 1395–1396., 1955. sz.

erbům a potomkům jeho ten dům z milosti naší vysvoboditi ráčili, majíce přímluvu k sobě za ním urozeného pána Jiříka z Paluze,¹⁰⁸ haubtmána našeho knížetství opavského, i také znamenavše jeho věrné a pilné služby, kteréž nám činil, činí a potom aby tím pilněji a snadněji činiti a slúžiti mohl, nechtíce tohož pána Jiříka, haubtmána našeho, v tej věci oslyšeti a jsouce také k tomuž Janovi milostí naší a k prosbám jeho naklonění, s radou věrných našich milých svrchu dotčený dům dali sme svobodný a dáváme a ovšem osvobodili jsme a osvobozujeme z milosti naší knížetci a mocí listu tohoto našeho svobodně svrchu psanýmu Janovi, erbům a potomkům jeho k věčnosti sami od sebe, od erbův i od úředníkův našich a potomkův našich i od úředníkův jejich ode všech kšosuov, dávek, rentův, mierek, berní a jiných všelijakých podatek, kterými se koli jmény jmenují, co by nám, erbům a potomkům našim přicházeti mělo i také mincgeltu, což by na týž dům bylo ukázáno, že toho všeho mají prázdni¹ a svobodni býti, ani upomínání mají býti a na místo mocí tohoto našeho listu jenž prázdna a svobodna všeho činíme nyní i budoucí časy a také již psaný dům budú moci dáti, prodati, oddati, zastaviti poručiti za zdravého života neb na smrtedlné posteli i také zaměnití a s tím učiniti i nechati se vším tím právem a svobodú, jakž se jim nejlépe zdáti a líbiti bude, bez překážky naše, erbův a potomkův našich, knížat a pánův opavských, slibující mocí tohoto našeho listu sami za sebe, erby a potomky naše i úředníky, že to všecko, co svrchu osazeno a zapsáno jest, má řádně a neporušitedlně v celosti zadržáno a zachováno býti nyní i budoucí časy a kdož by tento list náš měl s nadepsaného Jana, erbův a potomkův jejich dobrou vůlí, ten má a jmíti bude též právo a tůž spravedlnost v tomto listu psané jako on Jan nadepsaný, erbové a potomkové jeho. Tomu na svědomí a potvrzení pečť naši knížetci s našim jistým vědomím k tomuto listu rozkázali sme přivěsiti. Dán a psán na Zagrabu¹⁰⁹ v pondělí po svatým Jíře léta Páně 1497.

Iohannes Corvinus dux manu propria

Másolati könyvből, cseh.

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 97^r–99^r (másolat, *in extenso*).

¹ Przdni.

18.

1498. szeptember 24. Bihács

Corvin János troppai és liptói herceg, dalmát-horvát-szlavón bán Albrecht Kavan z Dědidab na Raduninak adományozza a Moravice folyón, Kylešovice faluban lévő malmot, amely a Hradec nad Moraviciben lévő hercegi várhoz tartozott. Mindez a troppai kapitány, Nagypalugyai Trenka György közbenjárására történt.

¹⁰⁸ Nagypalugyai Trenka György. Lásd 85. j.

¹⁰⁹ Zágráb. Szlavóniai város, ma Horvátország fővárosa.

My Hanuš Corvinus z božie milosti opavské, liptovské knieže, kráľovstvie dalmatského, charvátskeho a slovenského bán etc. i s erby a potomky našimi, budúci kniežaty a pány opavskými, známo činíme tiemto listem naším všem, ktož jej uzří anebo čtúce slyšeti budú, že prístúpiv před nás urozený Jiřík z Paluze,¹¹⁰ na ten čas hejtman kniežetstvie opavského, věrný náš milý, zpravující nás, kterak by urozený vládyka Albrecht Kavan z Dědibab a na Raduni,¹¹¹ zeměnin náš věrný milý, mnohé a časté služby skutečně činil a okazoval, činí a činiti nepřestává, přitom týž Jiřík, hejtman náš, snažnú a velikú prosbú nás jest prosil za týmž Albrechtem, přimlúvaje se, abychom na jeho věrnú službu milostivě zpomenúti a mlýnem naším kylešovským,¹¹² kterýž prvé tak stál, vedlé vody Moravice¹¹³ ležící, jej obdařiti ráčili, kterýžto mlýn k Hradci¹¹⁴ zámku našemu byl obrácen. My jsúce nakloněni pilné a snažné prosbě nadepsaného Jiříka a také skutečně znamenavše a sobě váživše již psaného Albrechta Kavana jeho věrnú službu, kterouž nám činil a slúžil, s radú věrných našich milých již řečený mlýn kylešovský vedlé vody Moravice ležící se všemi puožitky a s jeho příslušenstvím a plným právem a panstvím, jakž od staradávna k němu příslušelo, nic sobě, erbóm a potomkóm našim tu kterého práva nepozuostávajíc, již psanému Albrechtovi, erbóm a potomkóm jeho dali jsme a mocí listu tohoto našeho z milosti naší kniežecí dáváme ku pravému dědicstvie, tak jakž předkové naši a my drželi jsme, tak že často psaný Albrecht, erbové a potomkové jeho mohú a budú moci a mají téhož mlýna s jeho se vším příslušenstviem držeti, užievati, zastavieti, zaměnití, prodati, oddati a s ním učiniti i nechati, tak jakž se jim najlépe zdáti a líbiti bude a k svému užitku obrátiti. A to beze všie překážky naší, erbów, úředníkóv a také potomkuov našich, kniežat a pánuov opavských, i jieh úředníkuov. A ktož by tento list jměl s jeho dobrú vuolí, ten má a bude jmieti túž moc a též plné právo k nadepsanému mlýnu jako on sám Albrecht nadepsaný. Tomu na zdrženie a pro lepšie jistotu pečet naši kniežecí k tomuto listu dali jsme přivěsiti s naším jistým vědomiem. Jenž jest dán na zámku našem na Hbity¹¹⁵ v pondělí po svatým Matěji apoštolu božiem léta od narozenie Syna božieho tisícieho čtyřstého devadesátého osmého počítajíce.

Iohannes Corvinus dux manu propria etc.

¹¹⁰ Nagypalugyai Trenka György. Lásd 85. j.

¹¹¹ Albrecht Kavan z Dědibab na Raduni († 1505 után), cseh származású lovag (Dědibaby falu, ma Vojkovice község része, mēlníki járás), aki Viktorin herceg szolgálatában érkezett Troppauba (lásd 23. j.), akitől a raduňi uradalmat kapta (ma opavai járás) a rajta lévő várral együtt. 1476-ban várnagyi tisztséget kapott Hradec (nad Moravicí) várban. Lásd ZA Opava. AS. inv. č. 51.; NA. MR. inv. č. 2022. 1477-ben, majd ismét 1484–1485 között troppai kapitány volt (lásd ZDop I. 102. č. 77.; SOkA Opava. AMO. inv. č. 218. f. 106^r–106^v; MZA. NS. sign. 696. slož. 5b; Adolf Turek: Prameny k poznání vývoje sociálních poměru na panství hradeckém do 16. století. *Slezský sborník* 50 (1952) 259. č. 18.), 1496-ban és 1497-ben a távollévő Nagypalugyai Trenka Györgyöt helyettesítette személyesen a bíróságon (ZA Opava. AS. inv. č. 777. f. 62^r–63^r, 63^v). A személyével kapcsolatban lásd még OL V. 13. 12. j.

¹¹² Az úgynevezett úri malom a Kylešovice (lásd 58. j.) község területén állt, nem messze Troppautól. Lásd Pohanka: Proměny zeměpanské domény, 19.; Pavel Solnický: *Vodní mlýny na Moravě a ve Slezsku. 1. díl. Bílovecko, Bruntálsko, Hlučínsko, Krnovsko, Novojičínsko, Odersko-Fulnecko, Opavsko a Vítkovsko*. Praha, 2007. 147–150.; Josef Zukal: O svobodných dvorech a mlýnech kylešovských. *VMO* 20 (1912) 12–15.

¹¹³ Moravice folyó. A Jeseníky-hegységben ered, Opava városa alatt ömlik az Opava folyóba.

¹¹⁴ Hradec vára. Lásd 59. j.

¹¹⁵ Bihács. Lásd 90. j.

Eredeti, cseh, hártya (375 × 185 + 60 mm).

A kibocsátó által a hártyaszínorra függesztett pecsét hiányzik.

ZA Opava. AS. inv. č. 80a.

További előfordulások:

SOKA Opava. AMO. inv. č. 21. f. 40^v–41^r. č. 37 (másolat, *in extenso*).

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 106^r–107^v (másolat, *in extenso*).

Kiadás: Antonín Kubíček: České listiny ve městské knize opavské. *Sborník historického kroužku 18* (1917) 176. 7. sz. (Regeszta.)

19.

1499. február 8. Varasd

Corvin János troppai és liptói herceg, dalmát–horvát–szlavón bán emlékezetül adja, hogy Nagypalugyai Trenka György troppai kapitány és Jindřich Donát z Velké Polomi na Nové Cerekvi troppai kamarás közbenjárására átadott a troppai Szent Vencel domonkos kolostornak fél lán szántóföldet, amely a Ratiboři kapu előtt, troppai külvárosában található és Alžbeta Menzelová hagyatékából származik. A nevezett telket a herceg egyidejűleg felmenti minden fizetési és egyéb kötelezettség alól.

In nomine Domini amen. Nos Iohannes Corvinus Dei gratia dux Oppaviae, Lÿptoviae, atque regnorum Sclavoniae, Dalmatiae, Charvatiae [banus] etc. palam ad cunctorum tam praesentium, quam futurorum claram deductus notitiam & memoriam generosi domini Georgius de Palude,¹¹⁶ capitaneus ducatus Oppaviensis, & dominus Heinricus de Nova Catholica,¹¹⁷ camerarius dicti ducatus, fideles nostri dilectique ad aures nostras deduxerunt, quod Elizabeth Menzelin¹¹⁸ in suburbio portae Ratiboriensis¹¹⁹ medium lanium tenuit, quem ipsam multis annis ante ob salutem suae animae praedecessorumque suorum animarum remedium fratribus sancti Dominici in ecclesia domini Wenceslai¹²⁰ pro elemosyna plenarie legavit. Cum vero ob retentos in medio lanii agro census iure mediante ad nos veluti dominum haereditarium legitima eiusdem agri devolutio pervenit, praedicti domini generosi Georgius de Palude capitaneus ac dominus Henricus camerarius humiliter nobis supplicaverunt, quatenus eundem agrum per devolutionem sic ad nos delatum prius tum praetactis fratribus pure propter Deum legatum, visa eorundem fratrum non parva →*inopia*← liberum, prorsus ab omni censu ac robotis iure dominii ad

¹¹⁶ Nagypalugyai Trenka György. Lásd 85. j.

¹¹⁷ Jindřich Donát z Velké Polomi na Nové Cerekvi. Lásd 20. j.

¹¹⁸ Alžběta Menzelová, feltehetőleg troppai polgár, a személyéről nem rendelkezünk további információval.

¹¹⁹ Troppau ratiboři külvárosa, azaz a ratiboři kapu előtt fekvő külváros. A késő középkor troppai külvárosairól lásd Martin Čapský fejezetét a következő kötetben: [Müller–Žáček:] *Opava*, 115–118. A Ratiboři kapu a három megerősített fő városkapu egyike volt. Lásd *Opavské hradby*, passim.

¹²⁰ Domonkos kolostor Szent Vencel templomával, Troppau városában. 1291-ben I. Miklós troppai herceg alapította. Lásd Dalibor Prix írását a következő kötetben: [Müller–Žáček:] *Opava*, 342–344., 351–354., 381–382., illetve főként Václav Štěpán: *Dějiny dominikánského kláštera a kostela svatého Václava v Opavě*. Opava, 2014.

nos legitime pertinentibus pro eorum paupertate relevanda perpetuae tribuere digneremus. Nos volentes ubivis divinum Dei ac suprascripta suorum ministrorum ordinamenta propagare, assentimus & consentimus penitus in omni eorum petitione, sicque praefatum medii lanii agrum fratres sancti Dominici ad ecclesiam domini Wenceslai perpetuis temporibus ad pacifice quieteque possidendum, absque quovis censu robotisque prout superius expressum est, nunc & in aevum tenere valeant, adytientes, quod praetactum agrum iam dicti fratres cuiuscunque personis spiritualibus aut secularibus proscribere, vel vendere possunt proutque eis utilius videbitur, ordinare, sic quod quicunque has nostras literas habuerit, aequae iuris & iustitiae in praedicto agro veluti praetacti fratres habebit. Quare singula pro nobis omnibusque haeredibus ac successoribus nostris promittimus sub bona sinceraque fide. In cuius rei testimonium sigillum nostrum de bona voluntate & scitu nostro praesentibus literis est appressum. Datae Waradzinae¹²¹ sexta die post festum sanctae Dorotheae anno salutis millesimo quadringentesimo nonagesimo nono.

Ioannes Corvinus dux manu propria

Másolati könyvből, latin.

SOKA Opava. AMO. inv. č. 218. f. 124^v–125^v.

További előfordulások:

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 115^r–116^r (német fordítás).

MZA. Bsb. inv. č. 5581 (másolat, *in extenso*, itt valószínűleg hibás a dátum: 1499. február 11.).

20.

1499. június 5. Varasd

Corvin János troppai és lipői herceg, dalmát-horvát-szlavón bán felmenti Jiřík z Lanšovicot, a troppai vár írnokát a Troppau ratiboři külvárosában, a Ganzov nevű helyen fekvő kert, illetve a hozzá tartozó negyed mező és fél lán föld után járó valamennyi fizetési és robot kötelezettség alól. Mindez Nagypalugyai Trenka György troppai kapitány közbenjárására történt. Jiřík írnok a kertet a negyed szántófölddel, amely egykor Pechnalé volt, megvásárolta, a fél lán földet, amely egykor Díbavský tulajdona volt, a kapitány közbenjárására adományozta neki.

My Hanuš Corvinus z boží milosti opavské, lipovské kníže etc., království dalmatského, charvátského a slovenského bán známo činíme tímto listem našim všem, jimž čten neboli ukázán bude, že přistúpil jest před nás urozený Jiřík z Palitze,¹²² na ten čas hejtman knížetství opavského, věrný náš milý, prosíce nás snažnú prosbú, abychom slovuťnému

¹²¹ Varasd. Város Szlavóniában, ma Varaždin, Horvátország, Varaždinska županija.

¹²² Nagypalugyai Trenka György. Lásd 85. j.

Jiříkovi,¹²³ písáři na zámku našem opavském, věrnému milému, zahradu, kderůž sobě kúpil s jednu čtvrtí roli na předměstí za Ratibořskou branú¹²⁴ města Opavy¹²⁵ naší ležící, jenž slove na Ganzově,¹²⁶ kteraž někdy byla Pechnalova,¹²⁷ svobodnú ji učiniti, přitom jsúce pokorně prošení od již psaného Jiříka z Palice, abychom jemu z milosti naší ještě puol lánu rolu pustého, kderáž někdy byla Díbavského,¹²⁸ za svatým Křížem¹²⁹ ležící k tej zahradě připojiti a jej tím obdařiti ráčil, aby tím lépe živnost svú vésti mohl. My znajíce slušnú prosbu i také skutečně znamenavše téhož Jiříka písáře jeho věrnú a ustavičnú službu, kderůž nám činil a činí, s dobrým úmyslem a s radú věrných našich milých již psanú zahradu s jednu čtvrtí roli a s půl lánu roli k tejj zahradě připojeném osvo↑bo↑dili sme a mocí tohoto listu všeho osvobozujem ode všech kšosuov, platuov, berní robot, povozov a ode všech daní a pomocí malých i velikých, kterýmiž se koli jmény jmenují, aneb jmenované býti mají, z toho ze všeho již psaného Jiříka písáře, erby a budúcí potomky jeho vynímáme a vysvobozujeme sami od sebe, erbův a potomkův našich, knížat a pánův budúcích opavských, hejtmanův a úředníkův našich beze vší překážky, tak že z tej zahrady a z těch rolí nám, erbům a potomkům našim, knížatům a pánům budúcím opavským, nebudú povinni nic dávatí ani co činiti, k tomu také mají a budú moci túž zahradu a role v témž právé ↑a v tejj svobodě dáti prodati a dáti zaměniti, zastaviti, poručiti za zdravého života aneb na smrtešné posteli a s tím učiniti i nechati, jakž se jim nejlépe zdáti a líbiti bude, bez naší, erbův a potomkův našich, knížat a pánův budúcích opavských, všelijaké překážky, slibující mocí tohoto našeho listu sami za se, erby a potomky naše i úředníky, že to všeco, což v tom↑to↑ listu svrchu i dole osazeno a zapsáno jest, řádně a neporušitedlně v celosti držáno a zachováno býti má nyní i na budúcí časy. A kdož by tento list náš jměl s již psaného Jiříka písáře, erbův a poto budúcích potomkův jeho dobrou vůlí a svobodnú, ten jmá a jmíti bude též právo a túž spravedlnost v tomto listu psané jako on Jiřík nadepsaný, erbové a potomci jeho. Tomu na svědomí a na potvrzení pečť naši vlastní s našim jistým vědomím rozkázali sme k tomuto listu přivěsiti. Jenž jest dán a psán v Varadíně¹³⁰ v středu po hodu slavném Božího těla léta božího tisícého čtyřstého devadesátého devátého čtúce.

Iohannes Corvinus manu propria

¹²³ Valószínűleg Jirí z Lanšovic († 1530 után), először írnok a troppai kapitányi hivatalban (a troppai várban), később, 1501–1525 között troppai „országos” írnok (ebben a funkciójában először 1501 novemberében említik [lásd erről ZA Opava. AS. inv. č. 85.], utóljára pedig 1525 novemberében [lásd erről ZDOP II. 212. č. 38.]). A személyéhez lásd még OL V. 41. 7. j.

¹²⁴ Troppau ratiboři külvárosa. Lásd 119. j.

¹²⁵ Opava. Lásd 9. j.

¹²⁶ Ganzov. Telkek Troppau ratiboři kapuja előtt, nyugatra a várost Felső-Sziléziával és Kis-Lengyelországgal összekötő úttól. Kerteken kívül városi legelők is voltak itt. Lásd Pohanka: Proměny zeměpanské domény, 9–10.

¹²⁷ Pechnal kilétét, aki nem volt nemesi származású, nem sikerült meghatározni.

¹²⁸ Díbavský kilétét, aki nem volt nemesi származású, nem sikerült meghatározni.

¹²⁹ Szent Kereszt-kápolna Troppau ratiboři külvárosában (ma Opava-Kateřinky területén), megalapítója Přemek troppai herceg volt 1390-ben. Lásd Dalibor Prix: Kaple sv. Kříže v Opavě-Kateřinkách a její vztah k slezské architektuře ve druhé polovině 14. století. *Časopis Slezského zemského muzea, Série B - vědy historické* 45 (1996) 193–213.

¹³⁰ Varasd. Lásd 121. j.

Másolati könyvből, cseh.

SOkA Opava. AMO. inv. č. 218. f. 95^r–96^v. č. 73.

További előfordulás:

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 119^r–120^r (német regeszta).

21.

1500. január 12. Zágráb

Corvin János troppai és líptói herceg, dalmát–horvát–szlavón bán emlékezetül adja, hogy az elődje, Viktorin münsterbergi és troppai herceg, glatzi gróf 300 arannyal adósa maradt Jan Rokycan z Gruščinának. A troppai polgárok, akik kezességet vállaltak az adósságért, a földesúr engedélyével megállapodtak Jan Rokycannal. A megállapodás értelmében ki kell fizetniük neki a herceg nevében 220 aranyat. A herceg ezért felmenti Troppau városát öt évre a teljes Szent György-napi adója alól.

My Hanuš Corvinus boží milostí knieže opavské, liptovské a království dalmacského, charvátského, slovenského etc. bán tiemto naším listem všem vóbec, před kýmž čten anebo čtící slyšán bude, činíme známo, jakož osvícené knieže kněz Viktorin¹,¹³¹ knieže minsterberské, opavské a hrabě kladský etc., ujec a předeek náš milý, dlužen zuostal opatrnému Janovi Rokycanovi z Gruščína¹³² tři sta zlatých, za kterýchžto tři sta zlatých opatrní purgmistr a rada města našeho Opavy,¹³³ věrní naši milí, témuž Rokycanovi rukojmie jsú, jakož pak list téhož Rokycana šíře v sobě ukazuje a zavírá, kterýžto dluh na nás přišel jest k zaplacení a o ten dluh svrchu psaní měšťané naši s naším povolením a vuolí a na našem místě s týmž Rokycanem smlúvu jsú učinili takovou, že témuž Rokycanovi měšťané naši mají dáti dvě stě a dvadeceti zlatých, za kterýchžto dvě stě a dvadeceti zlatých i také za ty úroky, které z těch peněz vydávati mají, jakož jsú jich na ten náš dluh vypuožili a sami za nás jsú se jistci udělali, my svrchu psané knieže měšťanom našim svrchu psaným dali sme a mocí tohoto našeho listu dáváme jim mincgelt náš celý svatojiřký za pět let takovým obyčejem, aby měšťané naši svrchu psaní nynější i budoucí na svatý Jiří najprv přišcí po datum listu tohoto ten mincgelt celý sobě vybrali a vzali a přes rok pořád zběhlý na ten čas také aby sobě vybrali a tak dlúho aby jej sobě vybírali, až by za pět let pořád zběhlých ten svrchu psaný mincgelt svatojiřký sobě celý vybrali bez překazy naší, erbuov a potomkuov našich, kniežat a pánuov opavských, i úředníkuov našich, slibující jim slovem naším kniežecím a mocí listu tohoto, že svrchu psaní měšťané naši při tom všem cele a neporušitedlně, jakož se svrchu píše, mají zachování býti ode všech bez všeliakých zmatkuov a kdyžby těch pět let pořád zběhlých sobě ten mincgelt celý svatojiřký, jakož se svrchu píše, vybrali, tehdy nám budú povinni tento náš list zase vrátiti. Tomu na svědomí počet naši kniežecí s naším vědomím k tomuto listu rozkázali

¹³¹ Viktorin troppai és münsterbergi herceg. Lásd 23. j.

¹³² Jan Rokycan z Gruščína († 1506. febr. 25. elótt), polgár, talán Olmützből, ahol az özvegye újból férjhez ment Jan z Olomouce-hez. Lásd ZDK 287. 432. sz.

¹³³ Opava. Lásd 9. j.

sme přivěsiti. Psán a dán v Zagraby¹³⁴ v neděli po svatých třech králiech léta od narození Syna božieho tisícého pětstého počítajíce.

Eredeti, cseh, hártya (275 × 155 + 45 mm).

A kibocsátó által hártyaoszínorra függesztett pecsét hiányzik.

SOKA Opava. AMO. inv. č. 31.

További előfordulások:

SOKA Opava. AMO. inv. č. 219. f. 44^v–45^v (másolat, *in extenso*, vidimus Jägerndorf város pecsétje alatt kiadva 1500. június 26-án).

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 123^r–124^v (másolat, *in extenso*).

Kiadás:

Antonín Kubíček: České listiny ve městské knize opavské. *Sborník historického kroužku* 18 (1917) 176. č. 8. (Regeszta.)

¹ Wictorin; ^{II} cladsky.

22.

1500. október 16. Krapina

Corvin János troppai és liptói herceg, dalmát–horvát–szlavón bán emlékezetül adja, hogy a troppai városi tanácsra ruházta át a város hercegi oltárainak kegyúri jogát, különösképp pedig a Szűz Mária-plébániatemplomban és a Szent Adalbert- és Szent János-templomokban lévőket. Ezeknek az oltároknak az anyagi támogatása az utóbbi években hanyatlott, ezért a herceg azt feltételezi, hogy a városi tanács lépni fog a javítások érdekében. Mindez a troppai kapitány, Rátkai Pál közbenjárására történt. A herceg egyúttal megígéri, hogy megkéri az olmiützi püspököt, Turzó Szaniszlót a végrehajtott változtatások megerősítésére. Továbbá a herceg eleget tesz annak a kérésnek, amelyet a troppai polgárok Varasdban terjesztettek elé, tudniillik, hogy Troppauban ne tőrjék el tovább a zsidókat és a római katolikus hitet nem vallókat. A kérésüket a polgárok a keresztények zsidók általi üldöztetésével indokolták, illetve azzal, hogy az ellopott dolgokat általában a zsidó kereskedőknél találják meg, amiben igazat adott nekik a sziléziai főkapitány, II. Kázmér tescheni herceg is.

Ve jméno boží amen. My Hanuš Corvinus boží milostí knieže opavské, liptovské a království charvátského, dalmackého, slovenského etc. bán k budící paměti tímto našim listem všem, kdož jej uzří nebo čtoucí slyšeti budú, oznamujem, že sme zpraveni častokrát od věrných našich milých knížetství našeho opavského hajtmanuov a také nyní dokonalejší od urozeného pána Pavla z Radkaje,¹³⁵ hajtmana našeho věrného milého téhož knížetství,

¹³⁴ Zagráb. Lásd 109. j.

¹³⁵ Rátkai Pál († 1503), magyarországi nemes, aki Corvin János szolgálatában állt, 1492–1493 között Pozsony megye alispánja (Archont. II. 190.). 1500 közepétől kezdve 1501 közepéig troppai kapitány (lásd SOKA Opava. AMO. inv. č. 218. f. 4^r–6^r, č. 3. f. 111^v–112^r). 1500 júniusában még bizonyosan Nagypalugyai Trenka György volt a kapitány (lásd 85. j.), 1501 decemberében pedig a troppai városi bíróságban már Albrecht Sobek járt el az új herceg, Jagelló Zsigmond helyetteseként (lásd 169. j.). Miután átvette a kapitányi tisztséget,

o oltáře v Opavě,¹³⁶ kteréž nám a předkóm našim příslušely, příslušejí a jieh najvyšší podací jsme, kterak by na platech pokaženy byly a velmi zahynuly skrze nedbalivost předkuov našich, knížat a pánův opavských, i ostatek, jestliže zvláštní k tomu pilností naší nepřičiníme se, zahynúti lechce může. My tej věci vyrozumivše a znajíce po znamenitém rozmyšlení s úplnú radú a přivolením věrných našich milých, sobě vážili jsme znamenitú sešlost těch oltářů a že kněží pro nevycházení platuov mší svatých vedlé vysazení nechtů a tak ani listóm i dušem milým dosti se stává a ti, kteří jsú k tomu statky své nadali, aby věčně jich i předkuov jejich památka se činila, toho zbaveni jsú, chtějíce my, aby ty oltáře nám příslušející vedlé slušnosti spravovány byly, aby jim raději přibývalo, než ubývalo a tudy aby se božská služba množiti mohla, protož my kníže svrchu psané, jsúce milostivě nakloněni k měščanóm našim opavským věrným milým, vážíce sobě napřed jich povolnost i věrnost, kteréž jsú k nejjasnějšímu knížeti a pánu panu Matyášovi,¹³⁷ uherskému a českému etc. králi slavnej paměti, pánu a rodiči našemu milému, měli a k nám vždycky mají jakožto k pánu svému, dali jsme a dáváme věčně tohoto našeho listu mocí purgkmistrovi a radě města Opavy nynějším i budúcím všecy oltáře v Opavě napřed u fary,¹³⁸ u svatého Vojtěcha¹³⁹ a u svatého Jana,¹⁴⁰ kteréž nám a pánóm opavským příslušely, a napotom kteříž by ještě na nás, erby a potomky naše přijíti a spadnúti ještě měly, aby oni, podlé své opatrnosti je spravujíc, nyní hned po datum listu tohoto věčnů podací a kolátorové byli a jim nyní i na věky příslušely a tak aby městské syny obdarovati mohli, slibujeme nadto sami za se, erby a potomky naše, knížata a pány opavské, naším knížetcím slovem jim v to nesahati, ani proti obdarování býti slovem ani skutkem nyní i budúcími časy věčnými, žádajíce s pilností duostojného otce a pána kněze biskupa olomouckého¹⁴¹ neb jeho v duochovenství správce, aby jim tohoto našeho obdarování, co

igyekezett Troppau környékén birtokokat vásárolni. 1500. március 4-én Jan z Bobolusk mint Kristýna unokahúga gyámja eladott neki egy sörfőzési részesedéssel rendelkező házat közel a troppai várhoz (Stibor: Bravantský z Chobřan, 36.). Corvin János átadta neki a szlavóniai Tabor várát (ma Veliki Tabor, Horvátország, Krapinsko-zagorska županija), 1503-ban temették el Lepoglava városában (ma Horvátország, Varaždinska županija). Lásd Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. IX. Pest, 1862. 655–658.

¹³⁶ Opava. Lásd 9. j.

¹³⁷ Mátyás király. Lásd 5. j.

¹³⁸ Szűz Mária-plébániatemplom. A 13. sz. elején alapították Troppau városában. A troppai plébános, aki hagyományosan a német lovagrend troppai várának parancsnoka is volt, Troppauban egyike volt a legjelentősebb egyházi személyeknek. Lásd [Müller-Žáček:] *Opava*, 340–342., 357–363., 371–375., 391–394.

¹³⁹ Szent Adalbert-templom Troppau városában. Első említése a forrásokban 1429-ből való, a jelentősége a kora újkorban nő majd meg, amikor a templom a troppai jezsuita kollégium központja lesz. Lásd [Müller-Žáček:] *Opava*, 345., 417–419.

¹⁴⁰ Keresztelő Szent János és Szent János evangélista temploma (a két Szent János-templom) Troppau városában. II. Miklós troppai herceg alapította a 14. század közepén. A herceg a johanniták kezelésébe adta a templomot, akik a közvetlen szomszédságában várat építettek. Lásd [Müller-Žáček:] *Opava*, 345., 364–366., 375–376., 388–389.

¹⁴¹ Az oklevél kiállításának idején az olomützi püspök Turzó Szaniszló (1497–1540) volt. Életére lásd elsősorban Tomáš Baletka monografikus tanulmányát: *Dvůr olomouckého biskupa Stanislava Thurza (1497–1540)*, jeho kancelář a správa biskupských statků. *Sborník archivních prací* 54 (2004) 3–236.; illetve uő: *Osobnost olomouckého biskupa Stanislava Thurza (1497–1540)*. In: *Historická Olomouc. Úsvit renesance na Moravě za vlády Matyáše Korvína a Vladislava Jagellonského (1479–1516) v širších souvislostech*. Ed. Ivo Hlobil – Marek Perůtka. Olomouc, 2009. 57–63.

se měščanóm opavským zdáti za slušné bude, v takové jich potřebě před se vzetí milostivě potvrditi ráčil. Též rozkazujeme a mieti chceme, aby všickni kněží těch něgdá našich a již měščan opavských oltářuov oltářníci listy a spravedlivosti v jednom měsíci zbžžení,¹ když napomenuti budú, v moc jejich na rathúze položili beze vsí odpornosti, máme toho úplné důfání, v tom nikoli nepochybující, že purgkmistr a rada města Opavy tu pilnost a zřenost^{II} mieti budou vedlé své opatrnosti a dobrého jejich svědomí jakožto dobří křesťané a milovníci služby boží. Také často jmenovaní purgkmistr a rada i všecka obec města našeho Opavy na nás jsú také vznesli, kterak by mnozí a částí krádežové v tomž městě i také na předměstí dáli se a dějí a že mnohé věci takové u Židuov zastaveny a najdeny bývaly a bývají a že poddaní naši k druhým věcem k vypláčení přicházeli a k druhým přijíti nemohúce, takže ti Židé jinam mnohé věci do jiných měst, kdež jsú Židé, podávali, přitom nás snažnými velikými a pokornými prosbami prosili jsú nadepsaní měščané naši, abychom, milosrdným okem a z milosti naší knížetci hnuti jsúce, je neráčili oslyšeti, kdež pak prosbu s pokorností jich širší podlé potřebnosti takové slyšeli jsme takovou, abychom ty jisté Židy, kteříž v témž městě našem Opavě jsú, pro jich neslušné věci a účinky více netrpěli a nedopustili jich trpěti a bydliti, než aby již dotčení Židé obydlí svého jinde, přeč táhnúce, hleděli, přitom nadepsaní měščané naši nám toto také prvé předložili jsou v městě našem Varaždíně,¹⁴² že lidé poddaní naši i odjinud veliké práce, nesnáze a sudy mívali i stavení, sázení u vězení bez viny skrze Židy bývali, dotýkající také, že osvíceným knížetem knížem^{III} Kazimírem, knížetem těšínském a Velikého Hlohova etc.,¹⁴³ hajtmanem zemským, některé věci, kteréž před jeho láskú byly jsú uznány, také že v některých okolních hlavních městech Židé nejsou trpeni, by jich Židův nebylo, lidé hned by se lépe měli. My jakožto kníže a pán jejich ne omylně, ale s předešlú radú věrných našich milých často psaných měščan našich, nechťice je v jejich slušné a pokorné prosbě oslyšeti, pro jejich upřímé,^{IV} věrné a povolné proti nám vždycky zachovávaní a také znající a rozumějící záhuby poddaných našich a vážice sobě více všecku obec nežli ten užitek malý již psaných Židův, nechťice také, aby se takové věci více dály, než aby přetrženy a zastaveny na místo byly. A protož my nadepsané kníže často psaným našim měščanóm z milosti naší a z ščedroty knížetci takové obdarování a nadání dali jsme a tímto našim listem všecko své právo, kteréž jsme koli k Židóm, kteříž v městě našem v Opavě bydlili, měli a nám příslušelo, sami od sebe, erbův, úředníkův a potomkův našich, knížat a pánův opavských, i úředníkův jejich dáváme, nic sobě, erbóm a potomkóm nepozůstavující, k žádnému navracení a přijetí Židův do tohož města často jmenovaného, tak aby Židé nyní i věčně a všickni nedóvěřící a u vieře křesťanské s nimi se nesrovnávající vedlé kostela římského v témž našem městě nadepsaným i také na předměstí více trpěni nebyli, ani dopůštění byli žádným vymyšleným obyčejem, slibující sami za se jako ctné kníže, erby úředníky a za potomky naše, knížata a pány opavské, i úředníky jich, že při tomto při všem našem obdarování a nadání často jmenovaní purgkmistr, rada a všecka obec města našeho Opavy

¹⁴² Varasd. Lásd 121. j.

¹⁴³ II. Kázmér tescheni herceg († 1528), a Piast-dinasztiából, 1497–1504 között és 1507–1517 között sziléziai főkapitány, 1517–1528 között Felső-Szilézia kapitánya. Lásd Orzechowski: *Historia ustroju Śląska*, 91. Személyére lásd David Pindur: *Ksiązę czasów przełomu. Kazimierz II Cieszyński (1450–1528) i jego władztwo*. Wrocław, 2010.

nynejší i budúci ve všem v celosti a nepohnutě mají držáni a zachováni býti nyní i na potomné a budúci časy. Těm všem věcem na svědomí a potvrzení pečet naši knížetcí s naším jistým vědomím a vůlí k tomuto listu kázali jsme přivěsiti. Dán na Krapyně¹⁴⁴ v pátek na den svatého Havla léta Páně tisícího pětistého.

Iohannes Corvinus dux manu propria etc.

Másolati könyvből, cseh.

SOKA Opava. AMO. inv. č. 218. f. 4^r–6^r. č. 3.

További előfordulások:

SOKA Opava. AMO. inv. č. 219. f. 147^r–150^r (másolat, *in extenso*).

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 125^r–128^v (másolat, *in extenso*).

Kiadás: OL V. 17–18. 111. sz. (Hiányos oklevél, hiányzik a zsidók városból való kiltásáról szóló rész.)

^I Zbieziený; ^{II} zrzenost; ^{III} knýžem; ^{IV} vprzime.

23.

1500.

Corvin János troppauai herceg oltáradományt tesz vagy betölti az oltárigazgató helyét.

(Ioh[annes] Corvinus schenkt das Altarlehen.)

ZA Opav. ZJ. inv. č. 208a. f. 63^v (*Chronicon Oppaviense*).

24.

1501. július 4. Opava

Rátkai Pál troppauai kapitány, eljárva Corvin János nevében, átad a troppauai várban hosszú éveken keresztül szolgálként tevékenykedő Křižeknek egy darab puszta szántóföldet 30 arany értékben. A föld a nagy gát alatt, Kylešovice irányában található. Az említett földek mentesek mindenféle fizetési és beszolgáltatási kötelezettség alól.

Já Pavel z Ratkaje,¹⁴⁵ ty časy hejtman knížetství opavského, známo činím tímto listem obecně přede všemi, kdož jej uzří neb čtúc slyšeti budú, a znajíce věrnú a pilnú i snažnú

¹⁴⁴ Krapina. Város Szlavóniában, ma Horvátország, Krapinsko-zagorska županija.

¹⁴⁵ Rátkai Pál. Lásd 135. j.

službu Křečka¹⁴⁶ služebníka svého, kterýž jest knížeti pánu mému milostivému jeho milosti za jiných pánův hejtmanuov i za mne knížetství opavského na zámku opavském¹⁴⁷ drahně let činil i tím lépe činiti mohl, já Pavel svrchu psaný z milosti i z rozkázání knížete pána svého jeho milosti za službu jeho věrnú svrchu psanému Křičkovi kus role pusté pod velikú hrází ležící k Kylešovicím¹⁴⁸ ve třidceti zlatých, kteréž jest věrně zaslúžil, dal sem, z kteréžto roli plat žádný nikdy knížeti jeho milosti^l ani jiným pánům hejtmanuom ani mne knížetství opavského dáváno není. A mocí listu tohoto dávám, na rozkázání a na místě knížete pána svého jeho milosti^{ll} potvrzují nadepsanému Křičkovi i jeho budúcím tu roli k držení, k požívání, ku prodání i k učinění jako svým vlastním, tak aby on mohl i jeho budúci tej roli požívati se všemi věcmi jako své vlastní, jakž nejlípe může a uměti bude, však právu a knížetství tomuto bez pohoršení a kdož by tento list měl svrchu psaného Křečka dobrou vůli ten má a míti bude tůž mocí plné právo ke všem věcem v tomto listu položeným. Tomu na svědomí a na potvrzení pečet svú k tomuto listu přivěsiti sem rozkázal. Jenž dán a psán v Opavě¹⁴⁹ v neděli den svatého Prokopa léta od narození Syna božího tisícého pětistého prvního.

Másolati könyvből, cseh.

SOKA Opava. AMO. inv. č. 218. f. 111^v–112^r.

^l mioti; ^{ll} mioti;

25.

1501. július 4. Varasd

Corvin János troppai és liptói herceg, dalmát-horvát-szlavón bán felmenti a troppai hercegség rendjeit a személye iránti hűségeskü alól és elrendeli számukra, hogy hódoljanak meg Ulászló magyar és cseh királynak, akinek kölcsönös megállapodásuk értelmében átengedte Troppaut. A hűségeskü alóli felmentést a rendek nevében, a hercegség nemességének képviselőitől személyesen Jan ze Štavna na Klimkovicích és Jan z Chobřan na Bravanticích, a troppai polgárok nevében pedig Jan Ficek és Jan Oříšek vette át.

My Hanuš Corvinus z boží milosti kníže opavské etc. a království dalmackého, charvátského, slovenského bán etc. vyznáváme tímto naším listem obecně přede všemi, kdož jej uzří, aneb čtouce slyšeti budou etc., jakož urození, stateční a slovoutní, moudří a opatrní páni, rytířstvo a měšťané knížetství opavského, věrní naši milí, holdem, slibem a poddaností

¹⁴⁶ Kryštof vagy Křížek, hercegi alkalmazott a troppai várban. Kétségtelenül nem nemesi származású, mást nem tudunk róla. Arról, hogy a neve Kryštof volt, Jagelló Zsigmond (lásd 169. j.) egy 1503. évi oklevele tanúskodik, amellyel a troppai herceg megerősítette az itt közölt, Rátkai által kibocsátott 1501. július 4-i oklevelet (lásd SOKA Opava. AMO. inv. č. 218. f. 112^r–113^v).

¹⁴⁷ Troppai vár. Lásd 88. j.

¹⁴⁸ Kylešovice. Lásd 58. j.

¹⁴⁹ Opava. Lásd 9. sz. j.

dědičnú byli jsú nám zavázáni jakožto pánu svému dědičnému a v tom se k nám ve všem věrně, právě a upřímně¹ až do tohoto času zachovali, jako na dobré lidi sluší. My učinivše o to knížetství opavské a o ty dobré lidi smlůvu dobrovolnú s najjasnějším králem a pánem, panem Vladislavem,¹⁵⁰ uherským a českým etc. králem, pánem naším milostivým, propustili jsme a mocí listu tohoto propůščíme i ústně rukou dáním skrze urozené panoše a opatrné muže Jana Klimkovského¹⁵¹ a Jana Bravantského¹⁵² a Jana Ficka¹⁵³ a Jana Oříška,¹⁵⁴ kteříž od nich k nám vysláni byli, propustili jsme ze všech holdův, slibův a poddaností již psané pány, rytířstvo a měščany sami od sebe i od erbův našich nyní i na věky. A ten slib a hold a poddanost dědičnú ukazujem a převodíme na jeho královskú milost, pána našeho milostivého, a prosíme jeho královské milosti, aby jeho královská milost na ty dobré lidi laskav a milostivým pánem jejich býti ráčil, neb jsou se k nám ve všej vieře zachovávali, jako na dobré lidi sluší. A k tomu na svědomí pečet naši k tomuto listu přivěsiti jsme rozkázali. Jenž jest dán a psán v Varaždíně¹⁵⁵ v neděli den svatého Prokopa léta od narození Syna božího tisícého pětistého prvního počítajíce etc.

Iohannes Corvinus dux manu propria etc.

Másolati könyvből, cseh.

SOKA Opava. AMO. inv. č. 219. f. 49^v–50^r. č. 42.

További előfordulás:

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 135^r–136^v (másolat, *in extenso*).

¹ Vprzymie.

¹⁵⁰ II. Ulászló magyar és cseh király. Lásd 53. j.

¹⁵¹ Jan ze Šťavna na Klimkovicích († 1512. júl. 13. előtt), lengyel származású lovag (Szcawno falu, ma Lengyelország, sieradzi járás), Troppau környéki birtokait – a Klimkovice kisvárost (Ostrava-město járás) is tartalmazó uradalmat – hozományként hozta a házasságba felesége, Johanka z Bítova, aki 1512. július 13-án már özvegy volt (vö. ZA Opava. AS. inv. č. 96.), majd nem sokkal később feleségül ment Hynek Bruntálský z Vrbnához. Lásd Rody I. 113–114. č. 138.

¹⁵² Jan z Chobřan na Bravanticích. Lásd 104. j.

¹⁵³ Jan Ficek (később a család a Fitzke nevet használta), polgár, troppai tanácstag. A családjára lásd ZA Opava. ZJ. inv. č. 225. f. 113^r–120^r (többnyire 17. és 18. századi adatok, amelyek Jan Ficeket említik 1501-ből a családjának első ismert tagjaként).

¹⁵⁴ Jan Oříšek, polgár, troppai tanácstag. Josef Zukal a források alapján visszavezette a családot a 15. század közepéig. Az Oříšek család a külvárosokban is rendelkezett telkekkel és néhány malommal, de pl. a Svinov betáblázott birtok egy részével is (ma Ostrava város része). Jan Oříšek 1502-ben egy erdőt is megvásárolt Svinov mellett Jan ze Šťavna na Klimkovicíchtől (lásd 151. j.). Vö. Stibor: Bravantský z Chobřan, 36. č. 1. A családról lásd ZA Opava. ZJ. inv. č. 234. f. 262^r–263^r.

¹⁵⁵ Varasd. Lásd 121. j.

26.

1501. július 27. Buda

Ulászló magyar és cseh király emlékezetül adja, hogy elcserélte Corvin János lipptói és szlavón herceggel annak troppai hercegségét a közelebbről meg nem nevezett magyarországi birtokokra. Corvin János ezt követően felmentette a troppai rendeket a neki tett hűségeskü alól és meghagyta nekik, hogy vessék alá magukat az új uralkodónak. A troppai polgárok ezt megtették, és a hűségeskü letételét követően kérték az uralkodót a privilégiumaik megerősítésére. Ulászló király most a jogaikat és kiváltságait megerősíti, egy oklevél kivételével, amelyben Corvin János egyetértett a zsidóknak a városból való kiutasításával. Mivel ezzel a intézkedéssel, amely közvetlenül a hercegség királyi kezekbe való átadása előtt történt, a hercegi jogok nyilvánvaló csorbulására került sor, és az érvényes szerződések értelmében Corvin Jánosnak át kellett adnia a troppai hercegséget minden tartozékával együtt Ulászlónak, az uralkodó a szóban forgó oklevelet érvénytelennek nyilvánítja. A zsidók ismét visszatérhetnek Troppaubá, és a városi tanács vissza kell, hogy szolgáltatassa nekik az összes elkobzott ingatlantulajdonukat.

My Vladislav¹⁵⁶ z boží milosti uherský, český, dalmatský, charvátský etc. král, margkrabě moravský, lucemburské a slezské kníže a lužický margkrabě oznamujem listem tímto všem, jakož jsme pravý, celý a dokonalý frejmark a směnu udělali s osvíceným Hanušem Corvinem, knížetem slovanským a lipptovským, bánem země charvátské, věrným našim milým, vo zámky a zbožie některá v království našem uherském ležící na knížetství a město opavské s jeho příslušenstvím, tak že jest nám tohož knížetství a města Opavy¹⁵⁷ jmenovaný Hanuš v mocnost za ty zámky a zbožie postúpil a rytířstvo a měšťany téhož knížetství a města opavského z slibu a poddanosti propustil, rozkázav jim, aby již k nám jakožto k pánu svému dědičnému hleděli a slib nám, a holdy, poddanost učinili, kteřížto, chtějíce vuoli a rozkázání pána svého dosti učiniti, tak jsú udělali a nám přísahu, slib a poddanost učinili a přitom nás s velikú prosbú nadepsaní měščané naši opavští prosili, abychme jim práv, svobod a výsad jejich, kteréž od předkův našich, králův českých a knížat opavských, mají, potvrditi a při nich je milostivě zůstaviti ráčili. Kdež my hledíce na jich věrnost a služby, v kterých jsú se k předkóm našim i k nám také hotově a povolně nacházeti dali, s dobrým rozmyslem a našim jistým viadomím¹ mocí královskú v Čechách a jakožto najvyšší kníže slezské a pán opavský potvrdili jsme všech práv, svobod a výsad jejich, kteréžkoli od předkův našich, králův českých a knížat opavských nadané a vysazené mají a jich v užívání byli, a tímto listem potvrzujem a při nich zůstavujem ve všem jejich znění, položení, slovích, punktích, klauzulech a artykulech, tak jako by tuto slovo od slova vepsány a položené byly, bez umenšení, kromě což se jednoho toho kusu dotýče o Židy, kdež jim svrchu psaný Hanuš byl poručil, aby tíž Židé z města vypověděni byli, poněvadž jsú jich na ten čas, jakož list znie a vokazuje, vodtud nevypověděni a neodbyli, než teprv před postúpením knížetství a města toho, když jsme s týmž Hanušem v smlúvě byli a přiřekl i s úředníkem svým, že nám města i knížetství toho beze vše újmy se vším jeho

¹⁵⁶ II. Ulászló magyar és cseh király. Lásd 53. j.

¹⁵⁷ Opava. Lásd 9. j.

příslušenstvím postúpiti má a v tom jsú Židé vypověděni, to pozůstavujem a vymieňujem, protože ta výpověď moci neměla, chtěje, aby tu Židé zase byli v těch domích, jako jsú prvé byli, dadúce a navrátice těm, kdož ty domy jejich nyní mají a drží, peníze jejich zase, které vod nich vzali, a dále také chtěje tomu, aby všech práv, svobod a výsad napřed dotčených svrchu psaní měšťané opavští nyníjší i budoucí užívali a užívati mohli nyní i na budoucí věčné časy a to bez naše a budoucích našich, králův českých a knížat opavských, i jiných všech lidí všelijaké překážky. Tomu na svědomí pečet naši královskú k listu tomuto přivěsiti jsme kázali. Dán na Budíně¹⁵⁸ ten úterý po svatém Jakubu apoštolem božím léta božího tisícého pětistého prvního a království našich uherského jedenáctého a českého třicátého.

Per Ioannem Šlechtam¹⁵⁹ maiestatis regie secretarium ex mandato proprio maiestatis

Másolati könyvből, cseh.

SOKA Opava. AMO. inv. č. 218. f. 12^r–13^r. č. 9.

További előfordulások:

SOKA Opava. AMO. inv. č. 219. f. 45^v–46^v. č. 39.; 78^v–79^r. č. 65 (másolat, *in extenso*).

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 140^r–141^r (másolat, *in extenso*).

¹ Wiadomim.

27.

1503. június 8. hely nélküli.

Oneš Štáblovský z Kovalovic na Branticích emlekezetiül adja, hogy annak a troppai adómentes háznak a privilégiumát, amelyet ő maga korábban Corvin Jánostól kapott meg, átruházza az ingatlan új tulajdonosára, Jiřík Tvorkovský z Kravař-ra. Tanúk: Štěpán Střela z Chechla, Jan Tlumok ze Slavíkova na Rohově, a jägerndorfi bíró Jan z Voštic na Lichnově, Matyáš Bystřický ze Studnic na Hněvošicích, Jan z Kovalovic a z Lukavce na Slavkově, Dětoch z Držkovic.

¹⁵⁸ Buda. Lásd 4. j.

¹⁵⁹ Jan Šlechta ze Všehrd († 1525), cseh származású lovag, tanulmányait a prágai egyetemen végezte, humanista és diplomata, egyebek között a Sodalitas Danubiana tudós társaság tagja. 1490-től állt II. Jagelló Ulászló cseh király szolgálatában mint írnok, 1498–1504 között mint királyi titkár a budai cseh királyi kancellária élén állt. 1500-tól a csehországi országos bíróság ülnökeinek egyike. Lásd Antonín Petr Šlechta: *Jan Šlechta ze Všehrd 1466–1525 a jeho rod. Pamětní spis k čtyřstému výročí jeho úmrtí*. Svazek 1. Praha, 1925. 84–107.

Já Oneš z Kovalovic a na Branticích¹⁶⁰ vyznávám tiemto listem všem vóbec, ktož jej uzřie, neb čtúce slyšeti budú, že jakož sem list měl na svobodu domu v Opavě¹⁶¹ od osvíceného kniežete a pána, pana Hanuše Corvina, kniežete slovenského, liptovského a opavského, v kerémž listu osazeno jest, ktož by ten list měl s mú dobrou vuolí aneb erbuov, budúcích mých, že ten plnú moc má a jmíti bude ke všem věciem a svobodám právo jako já sám svrchu psaný Oneš neb erbové moji a budúcí potomci, protož já svrchu jmenovaný Oneš dal sem a mocí listu tohoto dávám plnú, svobodnú a dobrovolnú dobrou vuolí sám od sebe i erbuov svých na ten list duomu a na tu svobodu a na ty vŕšky kusy a artykule v tom listu osazené urozenému pánu, panu Jiřkovi z Tvorkova,¹⁶² jeho erbóm a budúcím potomkóm, aby on svrchu psaný pan Jiřík s erby svými, budúcími potomky toho domu a tej svobody užíval a požíval tak a tiem všiem obyčejem jako já sám a jakož by jemu samému ten list svědčil a erbóm jeho. Tomu na svědomí a pro lepší jistotu svú vlastní sem pečet k tomuto listu přivěsil a připrosil sem urozených vládyk Ščepána Střela z Chechla,¹⁶³ Jana Tlumoka z Slavíkova,¹⁶⁴ Jana z Voštic,¹⁶⁵ sudieho kniežetství krnovského, Matyáše z Studnic,¹⁶⁶ Jana z Lukavce a na Slavkově¹⁶⁷ a Dětocha z Držkovic,¹⁶⁸ že jsú své pečeti podlé mej přěvěsili sobě a svým erbóm bez škody. Jenž jest dán ve čtvrtek před svatú Trojicí léta Páně tisícieho pětistého třetieho počítájice.

¹⁶⁰ Oneš Štáblovský z Kovalovic na Branticích († 1519 elótt), lovag. A morvaországí Kojetín (přerovi járás) melletti Kovalovicéből származó kismemesek az olműtzi püspökök hűbéreseinek számítottak. Az 1490-es években Oneš II. Ulászló magyar és cseh király udvarához tartozott, Jägerndorf környékén megvásárolta Brantice birtokot az ott lévő várral együtt (ma Cseh Köztársaság, bruntáli járás). Josef Zukalnak a nemesi családok történetéről szóló regesztáiban 1515-ban még fellelhető, 1519-ben Jan fivére (lásd 167. j.) már egyedül adja el Branticét Jindřich Kordule ze Sloupnának. Lásd ZA Opava. ZJ. inv. č. 199. (lapszámozás nélkül, kulcsszó: „z Kovalovic”), inv. č. 206. f. 116^r, 124^r; ZDK 201. 325. sz., 228. 362. sz.

¹⁶¹ Opava. Lásd 9. j.

¹⁶² Jiří Tvorkovský z Kravař na Raduni vagy Jiří Kobeřický z Tvorkova a z Kravař († 1518), úr, Troppau és Jägerndorf környékén rendelkezett birtokokkal. 1503–1506 között troppau tartományi bíró (először 1503 decemberében említve, lásd erről ZDop II. 148–149.; utoljára 1506 decemberében, lásd ZDop II. 152.), 1512-ben a távollévő troppau kapitányt, Cobor Imrét is helyettesítette (ZDop II. 163–165. č. 134.; ZA Opava. HÚ-OK. inv. č. 41. kart. č. 1. slož. 2. f. 29). Lásd Radek Fukala: Tvorkovští z Kravař. In: BSSM, Sešit 9. [Opava, 1997.] 110–119. (Különösen 111. č. 18.)

¹⁶³ Štěpán Střela z Chechla na Třebovicích. Lásd 33. j.

¹⁶⁴ Jan Tlumok ze Slavíkova na Rohově († 1519. márc. után), lovag, a rendkívül szerteágazó felső-sziléziai nemzetség – Sigrad, Tlumok, Maláč és Kolovrat családok – tagja, amely Slavíkovból (Ślawików, ma Lengyelország, racibori járás) származik. 1512–1516 között jägerndorfi kamarás. Lásd ZDK 9. 11. j. (1519 márciusában említik utoljára, amikor újból biztosította a hozományt felesége, Barbora z Rohova számára. Lásd erről ZDK 226–227. 360. sz.)

¹⁶⁵ Jan z Voštic na Lichnově. Lásd 80. j.

¹⁶⁶ Matyáš Bystřický ze Studnic na Hněvošicích († 1535/36), morvaországí származású lovag (Studnice falu, ma Nové Město na Moravě része, Žďár nad Sázavou járás), talán a bécsi egyetemen tanult, Troppau és Jägerndorf környékén kapott egyre több birtokot. Lásd OL V. 32. 7. j.

¹⁶⁷ Jan z Kovalovic a z Lukavce na Slavkově († 1523 elótt), lovag, Oneš Štáblovský z Kovalovic na Branticích testvére (lásd 160. j.; arról, hogy Jan és Oneš testvérek voltak, Jan z Bobolusk feleségének, Barborának a hozományára vonatkozó 1505. évi táblai bejegyzés tanúskodik, amelyben egyértelműen arról van szó, hogy Barbora asszony gyámnak „Jan z Lukavice a na Slavkově-t és Oneš z Štáblovic a na Branticích-et, a fivéreit” választotta – lásd ZDK 203. 328. sz.) A rendelkezésünkre álló szakirodalom a nemzetség átláthatatlan rokoni kapcsolatait nem tisztázza (pl. a Rody IV. 1169. oldalán Jant mint Oneš valószínűsíthető fiát tünteti fel). A halála dátumához lásd ZDK 341. (Kulcsszó: „Jan z Lukavce a ze Slavkova”).

¹⁶⁸ Dětoch z Držkovic. Lásd 82. j.

Eredeti, cseh, hártya (250 × 155 + 20 mm).
A kibocsátó és a tanúk hét függőpecsétje hiányzik.
SOka Opava. AMO. inv. č. 130.

¹ Woscicz.

28.

1507. március 5. Krakó

Zsigond lengyel király, litván nagyfejedelem és Sziléziában troppai és glogai herceg megerősíti Albrecht Sobek ze Sulówa na Wąsoszu troppai kapitány számára annak az adómentes háznak a birtoklását, amely a troppai vár előtt fekszik. Albrecht Sobek az ingatlant Vavřinec z Rohovától kapta. A kiváltságokat, amelyekkel a házat Corvin János herceg ruházta fel, Zsigmond kibővíti az építkezés, tüzelés és sörfőzés céljára történő fakitermelés jogával a Hradec nad Moravicí melletti hercegi erdőkből.

My Zigmund¹⁶⁹ z boží milosti král polský a veliké kníže litevské, ruský, pruský pán a dědic etc., kníže v Slezi opavské a Velikého Hlohova oznamujeme tímto listem všem vůbec, kdož jej uzří anebo čtúce slyšeti budú, že sme prošení od urozeného Albrechta Sobka z Sulova a na Vusoší,¹⁷⁰ hejtmana našeho knížetství opavského, věrného našeho nám zvláště milého, abychom jemu toho domu, který od statečného Vavřince Rochovského,¹⁷¹ věrného našeho milého, na se přivedl, před zámekem naším opavským¹⁷² záležící s svobodami na tenž duom

¹⁶⁹ I. (Öreg) Zsigmond († 1548), a Jagelló-ház tagja, lengyel király, litván nagyfejedelem (1506–1548), korábban a sziléziai Glogau (1499–1508) és Troppau (1501–1511) hercege, Szilézia és mindkét Lausitz (1504–1506/1507) főkapitánya. Lásd Zygmunt Wojciechowski: *Zygmunt Stary (1506–1548)*. Warszawa, 1979.; Petr Kozák: *Zrod stavovského Hlohovska. Mocenská uskupení ve slezském pozdním středověku*. Opava, 2008.; Stanisław Nowogrodzki: *Rzady Zygmunta Jagiellończyka na Śląsku i w Łużycach (1499–1506)*. Kraków, 1937.

¹⁷⁰ Albrecht Sobek ze Sulówa na Wąsoszu († 1523), lovag, az alsó-sziléziai oelsi hercegségből (birtokai: Sulów és Wąsosz, ma Lengyelország, Miliczi, illetve górai járás). 1490 előtt fivérével, Baltazarral X. (Fehér) Konrád oelsi herceg oldalán szembe helyezkedett Mátyás királlyal, a Jagelló-politika támogatója, a leendő lengyel király, I. Zsigmond (lásd 169. j.) udvarának tagja, akinek troppai uralkodása alatt, 1501–1511 között troppai kapitány is volt. 1503-ban feleségül vette Annát, Kryštof Szydłowiecki testvérét, aki Zsigmond udvarának legfontosabb személyisége volt és később lengyel kancellár lett. Albrecht Sobek nem állt rokonságban a felső-sziléziai Sobek z Kornic nemzetséggel. Troppai működése idején igyekezett kiépíteni egy birtokot közvetlenül a troppai vár szomszédságában, ami a troppai külvárosokban mezőkből és kertekből, Troppauban két szabad házból és négy mézszárszékből, egy sörgyárból és malátaházból, valamint egy papírmalomból állt. Lásd Kozák: *Zrod stavovského Hlohovska*, 47–48., 161–169., 188–190., 205., 209., 211., 259–260., 309., 317.; Bohumír Indra: *Opavská papírna*. In: *Opava. Sborník k 10. výročí osvobození města*. Ed. Andělín Grobelný – Bohumil Sobotík. Ostrava, 1956. 165–190. (különösen: 165–169.); Rody IV. 1226. č. 1739.

¹⁷¹ Vavřinec z Rohova († 1525 előtt), lovag, Rohovból (a jägerndorfi hercegség határán lévő falu, ma Cseh Köztársaság, Opavai járás) származó kismemesi család sarja, amely birtokokkal rendelkezett Troppau és Jägerndorf vidékén. Maga Vavřinec (már ha tényleg ugyanarról a személyről van szó) a 16. század első évtizedének második felében áttelepült Sziléziába, talán a münsterbergi-oelsi Podjebrádok szolgálatába került. A forrásokban utóljára 1517-ben említik, 1525-ben a személyével kapcsolatos vagyoni ügyeket már a rokoni intézték. Lásd ZA Opava. ZJ. inv. č. 204. f. 124^r–125^v.

¹⁷² Troppai vár. Lásd 88. j.

od kníže [sic] Hanuše Corvina neboštíka vyšlými z milosti našej královské milostivě potvrditi a dopustiti ráčili, kdež k jeho pokorně prosbě nakloněni jsúce pro jeho věrné, pracné služby nám jmenovaným hejtmanem naším učiněné, jemu, jeho erbům i vším bližším potomkóm jeho jsme takového domu se všemi svobodami na to znějícími z milosti naše královské jakožto kníže slezské a pán opavský ve všech jeho artykulích a znění potvrdili a dopustili jsme, potvrzujem a dopúštiemi mocí tohoto našeho listu. Tu jemu naši zvláštní milost, jeho erbuom a potom budúcím činíce, že on a oni ku všelijaké potřebě své v našich horách všech hradeckých¹⁷³ buďto k stavení, pálení, piva vaření vších domův a dvorův jeho a jich všelijaké dříví budú moci svobodně a volně rúbati a teho mocně užívati beze vší naší, erbův a potomkův našich, knížat a pánův opavských, i jiných všech lidí všelikterakej překážky. A kdož by tento list s nadepsaného Albrechta Sobka, jeho erbův a potom budúcích dobrú svobodnú vůli měl, ten jmíti bude úplnú moc a celé právo ke všem věcem nahoře psaným. Tomu na svědomí a pro lepší jistotu pečet naši královskú s naším jistým vědomím a vůlí kázali sme k tomuto listu přivěsiti. Jenž jest dán a psán v Krakově¹⁷⁴ v pátek před nedělí Oculi léta od narození Syna božího 1507 a království našeho prvního počítajíc.

Másolati könyvből, cseh.

SOKA Opava. AMO. inv. č. 218. f. 99^r–99^v. č. 76.

További előfordulás:

ZA Opava. TF. inv. č. 6. f. 195^r–196^r (német, regeszta).

29.

1515. április 15. Pozsony

Ulászló magyar és cseh király emlékeztetül adja, hogy bemutattak előtte egy oklevelet, amelyel Corvin János troppauai herceg örökösen felszabadította Gabriel troppauai polgár számára a Gamlichen-házát, amely Troppauban a Felső téren található, Magerle háza mellett, minden adó, járulék és beszolgáltatási kötelezettség alól. Ezzel egyidejűleg látott egy másik oklevelet is, amelyet ugyanannak a Gabrielnek adott ki Zsigmond lengyel király és litván nagyfejedelem, és amely a Corvin János oklevelében foglaltakat megerősítette. Így az uralkodó Gabriel polgár és felesége, Barbora számára megerősíti az oklevélben szereplő privilégiumokat. Ezen túl egyetértését fejezi ki, hogy Gabriel és felesége, Barbora birtokolhassák a házat, amely egykor Kovářkáé volt, és amely Troppau város ratiboři kapuja előtt áll, és amelyhez az uralkodó elhalálozás révén jutott. A házat a házaspárnak szentmihályi és holicsi Cobor Imre adta birtokba, aki abban az időben troppauai kapitány volt.

My Vladislav¹⁷⁵ z boží milosti uherský, český, dalmatský, charvátský etc. král, margkrabě moravské, lucemburské a slezské kníže a lužický margkrabě etc. oznamujem tímto listem všem, že jsou nám ukázáni dva listové celí a neporušení, jeden osvíceného někdy pána

¹⁷³ Hradec nad Moravicí környékén elterülő dombos vidékről van szó. Lásd 59. j.

¹⁷⁴ Krakó. A Lengyel Királyság fővárosa, ma Lengyelország, járási jogú város.

¹⁷⁵ II. Ulászló magyar és cseh király Lásd 53. j.

Hanuše Corvina, knížete opavského etc., kterýmžto opatrnému Gabrielovi¹⁷⁶ měštěnu opavskému¹⁷⁷ a jeho erbům duom jeho, kterýž Gamlichnův slul, ležící na Horním rynku vedlé domu Magorlova,¹⁷⁸ vysvobodil ode všeho kšosuov, dávek, rentův, mírek, berní a jiných všelijakých podatkův, kterýmž se koli jmény jmenují, činíce jemu, erbům a potomkům jeho při tom další milost, komuž by koli týž duom prodali, poručili, aby jej mohli s tím se všem, jakž nahoře psáno jest, odevzdati, druhý list sme viděli nejjasnějšího knížete a pána Zigmunda,¹⁷⁹ krále polského, velikého knížete litevského, ruského, pruského etc. pána a dědice, bratra našeho najmilejšího, kterýmžto listem potvrditi ráčil nahoře psané svobody a listu nahoře psaného knížete Corvina jakožto pána opavského tak, jakož ti listové to v sobě všecko šíře ukazují a zavírají i prošení sme od tohož Gabriele se vši pokorů, abychom jemu, manželce jeho Barboře,¹⁸⁰ erbům a potomkům jich těch svobod a listův milostivě potvrditi ráčili. Kteréžto prosbě pro služby jeho i také na přímluvu přátel jeho naklonění jsouce, s dobrým rozmyslem, naším jistým vědomím, mocí královskou v Čechách, jakožto margkrabě moravský a najvyšše kníže sleské potvrdili sme těch listův svrchu psaných ve všem jejich znění, položení, v punktích a artykulech tak, jako by v tento list náš vepsány byly, a tímto listem mocně potvrzujem, chtěce tomu, aby on Gabriel, manželka jeho, erbové, kteréž spolu mají, neb jmíti budou, a budoucí potomkové jeho ten duom svrchu psaný tak osvobozený, jakž nahoře položeno, jměli, drželi a jeho užívali a s tím učiniti aby moc jměli jako s svým vlastním dědictvím, pokudž by se jim zdálo a líbilo beze všech lidí všelijakých překážek a odporností. Jakož také nějaký domek s zahradú, kterýž držala někdy Kovářka¹⁸¹ před Ratiborskú branú¹⁸² na nás připadl, kterýžto domek s zahradú dal statečný Emrich Czobor od Svatého Michala a na Holíči,¹⁸³ tehdáž hejtman knížetství opavského, svrchu psanému Gabrielovi, aby jej stavil. I poněvadž jest v tom naše vůle, potvrzujem toho dání, aby on Gabriel s manželkú svú, erby a potomky svými ten domek a zahradu jměli, drželi tak, jako první držitelé bez umenšení toho moc jměli. A protož prikazujem všem poddaným našim a hejtmanům neboližto úředníkům knížetství opavského nynějším i budoucím, abyšte často psaného Gabriele, manželku jeho, erby, kteréž spolu mají, aneb jmíti budou, a potomky jich při těchto

¹⁷⁶ Gabriel troppai polgár, személyéről nem rendelkezünk további információval.

¹⁷⁷ Opava. Lásd 9. j.

¹⁷⁸ Magerle troppai polgárcsalád. 1496-ban Mikuláš Magerle egy udvart birtokolt Troppau jaktaři külvárosában. Lásd OL V. 16. 4. j.

¹⁷⁹ I. (Öreg) Zsigmond lengyel király és litván nagyfejedelem. Lásd 169. j.

¹⁸⁰ Barbora. Gabriel troppai polgár (lásd 176. j.) felesége, személyéről nem rendelkezünk további információval.

¹⁸¹ Kétségtelenül nem nemesi származású asszony, talán a troppai külvárosban működő kovács felesége vagy özvegye.

¹⁸² Troppau város ratiboři kapuja. Lásd 119. j.

¹⁸³ Szentmihályi és holics Cobor Imre († 1516), magyarországi előkelő nemes, 1487–1491 között pozsonyi ispán. Archont. I. 126., 155.; Archont. II. 77., 189. 1511–1514 között troppai kapitány. II. Ulászló király (lásd 53. j.) Cobort valamikor 1511 folyamán nevezte ki kapitánnyá, amikor felmentette az ugyanezen év tavaszától hivatalban lévő, a helyi nemesség soraiból származó Jan z Fulštejna na Bílovci. 1512-ben a távol lévő Cobort Jiřík Kobeřický z Tvorkova a z Kravař (lásd 162. j.), majd 1513–1514-ben Baltazar z Vlček z Dobré Zemice helyettesítette. Lásd Kozák: Zápás o personální politiku v úřadě zemského hejtmána, 195–197. Cobor Imre halálának évére lásd Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. Bp., 2003. [CD-ROM] Cobor (Czobor, coborszentmihályi) tábla.

všech milostech svrchu psaných neporušitelně zachovali, žádných jim v tom překážek a zmatkův nečiníce, ani komu činiti dopůštějíce pod uvarování hněvu a nemilosti naší a budoucích našich, králův českých a knížat slezských. A kdož by tento list svrchu psaného Gabriele, dědicův a budoucích jeho s dobrou vůlí jměl, chceme, tomu aby příslušelo plné právo všech věcí svrchu psaných. Tomu na svědomí pečet naši královská k listu tomuto rozkázali sme přivěsiti. Dán na Prešpurce¹⁸⁴ v oktáb velkonočních léta božího 1515 království našeho uherského pětmedcátého a českého čtyřicátého čtvrtého.

Másolati kõnyvbõl, cseh.

SOKA Opava. AMO. inv. č. 218. f. 101^v-102^v. č. 78.

(*Fordította Beke Márton*)

Levéltári rövidítések

AMO = Archiv města Opava

AS = Slezský stavovský archiv, Opava

Bsb = Bočkova sbírka

č. = číslo

DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár

f. = folio

HÚ-OK = Hejtmanský úřad knížectví opavsko-krnovského, Opava

inv. č. = inventární číslo

kart. = karton

KLO = Klarisky Opava

LDK = Lenní dvůr Kroměříž

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MR = Maltézští rytíři – české velkopřevorství Praha

MZA = Moravský zemský archiv v Brně

NA = Národní archiv

NS = Nová sbírka [G 2]

pozn. = **poznámka**

s. = strana

sign. = signatura

slož. = složka

SOKA Opava = Státní okresní archiv Opava

TF = Tiller František

VMO = Věstník Matice opavské

ZA Opava = Zemský archiv v Opavě

ZA Opava – PO = Zemský archiv v Opavě – pobočka Olomouc

ZJ = Zukal Josef

¹⁸⁴ Pozsony. Város Magyarországon, ma Szlovákia fővárosa.

SZÉCHENYI-LEVELEK NYOMÁBAN

CZINEGE SZILVIA

ON THE TRACE OF SZÉCHENYI LETTERS

The rich and diverse correspondence of count István Széchenyi is today located in a number of public collections, the mapping of which was indispensable for the preparation of a critical edition. The availability of almost 5000 letters written by Széchenyi today is to a great extent due to the fact that the count himself kept his papers in order, and the family also employed an archivist for the management of the archives. Today, the majority of the Széchenyi letters are preserved in the Hungarian National Archives and the Manuscript Collection of the Hungarian Academy of Sciences, but further letters are dispersed in various Hungarian and foreign archives and museums as well. The paper presents all the public collections where such letters are kept, and, if possible, also the circumstances in which these got there.

Keywords: István Széchenyi, correspondence, public collection, research

Széchenyi István leveleinek kritikai kiadásához elengedhetetlen feltétel a gróf ma fellelhető leveleinek számbavétele, összegyűjtése. Ez a kutatás jelenleg is tart, ezért pontos darabszámot még nem lehet meghatározni: 4800 és 5000 közé tehető a Széchenyi István által írt vagy íratott levelek és levélfogalmazványok, illetve ezek híján a másolataik száma, amelyek ma a különböző közgyűjteményekben a kutatás rendelkezésére állnak. A levelek összegyűjtéséhez nagy segítséget nyújtottak a korábban elkészült, a Széchenyi-iratok sorsával foglalkozó tanulmányok, illetve a levéltári és kéziratári segédletek bevezetői, amelyek segítségével alább azokat a Széchenyi-levéltárat érintő eseményeket veszem számba, amelyek a levelek útját meghatározták.¹ A leveleket ezek a munkák többnyire külön kiemelés nélkül együtt említik Széchenyi más írásaival, így amikor kéziratokról, iratokról van szó, azalatt levelek is értendők, mivel a Széchenyi-levéltár kezelői elsősorban

Czinege Szilvia, tudományos munkatárs, BTK TTI, Újkori osztály. A tanulmány az NKFI 125364 számú, Széchenyi István leveleinek kritikai kiadása című projekt támogatásával készült. A projekt vállalása, hogy teljességre törekedve publikálja a Széchenyi István által különböző címzettekhez írott leveleket szövegkritikai és tartalmi jegyzetekkel ellátva. Az első kötet az 1825-ig írott leveleket fogja tartalmazni.

¹ H. Boros Vilma: *Széchenyi István hátrahagyott iratainak története. Az Akadémiai Könyvtár gyűjteményének ismerettségével.* Bp., 1967.; Körmendy Kinga: *A Széchenyi-gyűjtemény.* Bp., 1976.; *A Magyar Vízügyi Múzeumban őrzött Széchenyi-iratok katalógusa.* Összeáll. Deák Antal András. Bp., 1990.; Kelemen István: *A Széchenyi család nagycenki levéltárának története.* In: *A Széchenyi család nagycenki levéltárának iratai 1678–1944.* S. a. r. Dominikovits Péter – Kelemen István. Sopron, 2017. 3–14.; Kiss Melinda: *A Storno család Széchenyi-gyűjteménye. Soproni Szemle 71 (2017) 478–488.*

tematikusan rendezték az iratokat, nem pedig műfajok szerint. Ez a magyarázata a levelek mai lelőhelyének is, amikor egy-egy levelet nem a „levelezés” címszó alatt találunk meg, hanem a gróf egyik működési területéhez kapcsolódóan valamely intézmény levéltárában.

A Széchenyi István által írt levelek túlnyomó része ma két budapesti közgyűjteményben található meg: a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (= MNL OL) és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK) Kézirattárában. Közel száz levelet őriznek az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában, majdnem ötvenet az esztergomi Duna Múzeumban, és jelentősebb gyűjtemény található a soproni Storno-házban, amely az utóbbi években gyarapodott is néhány saját kezű levéllel.² Az, hogy mindez ma is elérhető számunkra, főként annak köszönhető, hogy a Széchenyi család a 18. század óta rendszerezett levéltárt vezetett és külön alkalmazottai is voltak a levéltárosi feladatok ellátására.³ Ennek ellenére a Széchenyi-levelek egy része elég kalandos utat járt be, mire eljutott jelenlegi őrzőhelyére.

Széchenyi István maga is rendszerezve tartotta iratait: ezzel egyrészt a családi minitát követte, másrészt szükséges is volt, hogy a szerteágazó ügyei kapcsán keletkezett dokumentumokat (levelek mellett szerződések, nyugták, számlák stb.) úgy kezelje, hogy könnyedén elő vehessen egy-egy darabot, ha szükséges. A gróf archívumának kezelője 1833-tól titkára, Tasner Antal lett, és kettejükön kívül nem is akadt más, aki jól kiigazodott volna az iratok között.⁴

Az irategyüttes az első sérüléseket 1849 májusában szenvedte el, amikor Buda ostroma alatt ágyútűz érte Széchenyi felső-dunasori lakását, és az iratok összekeveredtek. Széchenyi döblingi éveiben, amikor újra bekapcsolódott a közéletbe, szerette volna iratait egy helyen magánál tudni, ezért levélben kérte Tasnert, hogy küldje utána azokat.⁵ Ezt követően az iratok fokozatosan érkeztek a grófhhoz, aki rendszerezte, válogatta őket, és 1858 őszén kilenc ládába rendezve elküldte egy részüket Sopronba, a Széchenyi család akkori levéltárosának, Paur Ivánnak.⁶ 1860. március 2-án és 3-án házkutatást tartottak Széchenyi döblingi lakosztályában, és lefoglalták a még nála lévő iratokat, amelyek között szintén akadtak levelek; ezek csak 1926-ban kerültek Magyarországra.

Széchenyi halálát követően, az 1841-ben írt végrendeletének értelmében mindenmű iratainak örököse Tasner Antal lett, aki azokkal szabad akarata és belátása szerint

² Ezúton köszönöm Lisztes Nikolett (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár [= MTA KIK Kt]), Avar Anton (Magyar Nemzeti Levéltár [= MNL] Országos Levéltára [= OL]) és Kelemen István (Soproni Múzeum) segítségét és közreműködését a levelek felkutatásában.

³ Bővebben lásd Áldásy Antal: A gróf Széchenyi család levéltára. *Magyar Könyvszemle* 10 (1902) 285–295.; Bártfai Szabó László: *A Sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története*. I–III. Bp., 1926. III. 44–60.; H. Boros V: *Széchenyi István hátrahagyott*, 11.; Küstlerneré Virág Éva: *A Széchenyi család levéltára és levéltárosai a 18–19. században*. *Soproni Szemle* 65 (2011) 153–170.

⁴ H. Boros: *Széchenyi István hátrahagyott*, 6.

⁵ Széchenyi Tasner Antalhoz. Döbling, 1857. október 22. MNL OL R 196. No. 511. Közli Majláth Béla: *Széchenyi István levelei*. I–III. Bp., 1889–1891. (= SzIL) III. 650–651.; Döbling, 1857. november 1. MNL OL R 196. No. 513., SzIL III. 651–653.; H. Boros: *Széchenyi István hátrahagyott*, 3.

⁶ Széchenyi István levele Paur Ivánnak. Döbling, 1858. október 7. Közli Bártfai Szabó László: *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860*. I–II. Bp., 1943. (= Adatok) II. 800–801.; H. Boros: *Széchenyi István hátrahagyott*, 12.

cselekedhetett. Tasner elkezdte az iratokat Pestre összegyűjteni, amiben Paur Iván segítségét is kérte,⁷ továbbá fiát is, aki a Bécsben elkobzott iratok visszaszerzésére irányuló kérvényeit juttatta el a hatósághoz.⁸ Paur Iván 1858 és 1888 között volt a Széchenyi család levéltárosa, de sajnálatos módon az iratok rendezésében több hibát is ejtett. Összekeverte például William Tierny Clarkot Adam Clarkkal, és tévesztését a levélkiadás során Majláth Béla is átvette.⁹ Mindenesetre a levéltáros rendszeresen beszámolt Tasner Antalnak, hogyan halad a munkával, kikkel végezteti azt, és hogy éppen milyen iratokat küld neki postán.¹⁰ Széchenyi kéziratait nemegyszer „kincs”-nek nevezte, és szerette volna, ha az iratok „együttlegesen” kerülnének valakihez.¹¹ Később Lónyay Menyhért is arról írt, hogy szeretné, ha Széchenyi iratai együtt kerülnének a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonába.¹²

Tasner Antalnak azonban nem sok idő adatott az iratok rendezésére és kiadásra történő előkészítésére, ugyanis egy évvel a gróf után ő is elhunyt. Így a Széchenyi-iratokat és azok kiadási jogát fia, Tasner Géza örökölte meg,¹³ aki azonban korántsem volt annyira tájékozott az iratok rendszerét illetően, mint édesapja. A kéziratok összegyűjtését és rendezését az is nehezítette, hogy azok ez idő tájt négy helyen „tartózkodtak”: Pesten Tasner Antal lakásán, Cenken a fióklevéltárban, Bécsben a titkos levéltárban és Paur Ivánnál Sopronban. Az iratok sorsa Széchenyi családját is foglalkoztatta, de nem azonos módon. Széchenyi felesége, Crescence a gróf halála után „nyakra-főre pakoltatta Tasner számára a gróf irományait, és ládák küldettek le” Paur tudta nélkül.¹⁴ Később az idősebb fiú, Széchenyi Béla kérte Pál nagybátyját, hogy ügyeljen Paurra, nehogy kiadja kezei közül apja irományait – „semmi ürügy alatt (még a Tasner családnak sem)”.¹⁵ Fontosnak gondolta azon iratok megőrzését is, amelyek „atyám gyermekéveire, nevelésére vonatkoznak – levelek, vizsgabizonyítványok s. a. t.”.¹⁶

Tasner Géza azonban tapasztalatlansága miatt és hely híján nem vállalkozott az iratok teljes körű összegyűjtésére, elegendő feladatnak érezte a családnál lévő naplókötetek és más irományok őrzését.¹⁷

⁷ Tasner Antal Paur Ivánhoz. 1860. május 31., június 3. MTA KIK Kt Ms 4227/10–11.

⁸ H. Boros: *Széchenyi István hátrahagyott*, 20.

⁹ Lásd pl. SzIL III. 419.; H. Boros: *Széchenyi István hátrahagyott*, 22.

¹⁰ Paur Iván Tasner Antalnak. 1860. június 5. – 1861. május 31. között. MTA KIK Kt Ms 4227/12–14., 16–17.

¹¹ Paur Iván Tasner Antalnak. 1860. június 14., 1861. május 27. MTA KIK Kt Ms 4227/13., 16.

¹² Lónyay Menyhért Tasner Gézának. 1875. április 13. MTA KIK Kt Ms 4227/34.

¹³ Tasner Antal végrendelete. MNL OL P 626. 1. 1860. 239.

¹⁴ Török János Paur Ivánnak. 1862. május 16. MNL OL P 626. 1. 1860. 245.

¹⁵ 1862. március 26. MNL OL P 626. 1. 1860. 243. [Bártfai másolatában.]

¹⁶ Széchenyi Béla levele a család levéltárosához. 1891. március 23. MNL OL P 626. 1. 1860. 288.

¹⁷ H. Boros: *Széchenyi István hátrahagyott*, 26–28.

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára

Tasner Géza 1875-ben ajánlotta fel a birtokában lévő Széchenyi-iratokat Lónyay Menyhértnek,¹⁸ a Magyar Tudományos Akadémia elnökének megvételre. Az Akadémia 20 ezer forintot fizetett a hagyatékért,¹⁹ amely három darab vaspántos ládában 21 darab bekötött naplókötetet, leveleket és Széchenyi műveinek kéziratait tartalmazta. A ládák tartalmáról részletes jegyzőkönyv készült.²⁰ Sok levél került ekkor az Akadémia tulajdonába:²¹ 1875-ben levele Júliához,²² egy ismeretlen grófnőhöz („Liebenswürdige Gräfin” kezdettel), levelek jószágigazgatójához, Liebenberg Jánoshoz,²³ „egy csomó ifjúkori levelezés”, fontosabb levelek (1845–1847), levelek Lunkányi Jánoshoz, érdekesebb levelek (1847–1848), levelek egyes személyekhez és István főherceghez,²⁴ darabszám megjelölése nélkül. 1878-ban már némi mennyiségmegjelöléssel vették át a gróf leveleit: levelek Széchenyi és Lunkányi közt 11 darab, Széchenyi Liebenberghez három csomag, és egy csomag levél.²⁵ A tételek egy részénél nem tüntették fel, hogy Széchenyi a levelek írója vagy címzettje-e, emiatt is nehéz a mennyiség meghatározása, továbbá az 1875-ös átvételkor több „vegyes” feliratú csomót is átadtak, és ezek is tartalmazhattak leveleket. Ezeknél a listáknál némileg pontosabb képet ad Lónyay Menyhért Széchenyi hátrahagyott iratairól készült tanulmánya, amelyben három levelet is közölt magyarul.²⁶ A megszerzett iratok között megnevezte a „nevezetesebb” levelezések címzettjeit: József nádor, Metternich, Deák Ferenc, Wesselényi Miklós, Eötvös József, Apponyi György, „Szina, Hume József és Delolme”.²⁷

Ezt követően Lónyay országos gyűjtést hirdetett, és a Széchenyi-iratok átvételére egy testületet is létrehozott 1877 őszén Széchenyi Bizottság néven. Ennek tagjai az elnök mellett Zichy Antal és Deák Farkas voltak. Lónyay kérte Paur Ivánt további iratok átadására.²⁸ Megkeresése eredményeként 1878 januárjában további két láda irat érkezett Cenkéről Budapestre, amelyeket Paur 40 csomóba rendezett Széchenyi munkaterületei szerint.²⁹

¹⁸ Tasner Géza Lónyay Menyhértnek, 1875. április 26. MNL OL P 626. 1. 1860. 253.

¹⁹ A megegyezés részleteit lásd Nyilatkozat. 1875. június 9. MNL OL P 626. 1. 1875. 251–252. A kifizetés alakulásáról bővebben lásd H. Boros: *Széchenyi István hátrahagyott*, 29–30.

²⁰ A jegyzék sajnos annyira nem részletes, hogy számszerűsíteni tudjam a levelek mennyiségét.

²¹ MTA KIK Kt Ms 4227/53–71.

²² Vélhetően Hunyady Júliához 1829. november 8-án írott levél, amelyet Lónyay közölt. Lásd lentebb láb-jegyzetben.

²³ MTA KIK Kt Ms 4227/53–55.

²⁴ Uo. 4227/57.

²⁵ Uo. 4227/64. Széchenyi Lunkányihoz írott levelei tehát több részletben kerültek az Akadémiához. Még mielőtt ez megtörtént, 1874. december 11-én Tasner Géza rendelkezett („Halálom esetére”) a Liebenberghez intézett levelek felől: ezek a levelek ugyan nem részei a gróf hagyatékának, de ha az Akadémiának szüksége van ezekre, „mint biographicus adatokra”, akkor odaajándékozza. MNL OL P 626. 1. 1860. 249. Mivel Liebenbergként említi a jószágigazgatót, feltehetően a MTA KIK Kt 196/78–197. jelzet alatt található levelekről van szó.

²⁶ Lónyay Menyhért: Gróf Széchenyi István és hátrahagyott iratai. *Budapesti Szemle* 8 (1875) 15. sz. 134–212. Metternichnek írott két levél. 1825. november 18., december 11. 166–177., Hunyady Júliának írott levél. 1829. november 8. 180–184.

²⁷ Lónyay: Gróf Széchenyi István, 140.

²⁸ MNL OL P 626. 1. 1860. 279–280.

²⁹ MTA KIK Kt Ms 4227/29–30., 50., 61.; H. Boros: *Széchenyi István hátrahagyott*, 31–32.

Az iratok rendszerezését a Széchenyi Bizottság végezte, amely új taggal is bővült Szász Károly személyében. 1878 eleji jelentésükben rögzítették, hogy Széchenyi iratainak legnagyobb része az Akadémia tulajdonában van, csak az 1860. márciusban lefoglalt iratok hiányoznak.³⁰ 1880 augusztusában Széchenyi Béla újabb két ládát küldött Cenkről Budapestre.³¹ Zichy Antal javaslatára azonban a birtokiratokat visszaküldték Cenkre.³²

1884-ben az Akadémia újabb felhívást tett közzé az *Akadémiai Értesítő*ben, amelyben a kortársakat Széchenyi-levelek beszolgáltatására kérték.³³ A felhívás eredményeként több mint 1300 darab levelet sikerült összegyűjteni. Megjelent Majláth Béla első kötete Széchenyi leveleiből, ami ösztönzően hatott az olvasóközönségre: újabb Széchenyi-levelek kerültek az Akadémia birtokába. Az intézmény 1896-ban megint megismételte a felhívást,³⁴ ami még sikeresebbnek bizonyult, mint az előző. Valószínűleg ez is hozzájárult Szily Kálmán javaslatához, amit a Széchenyi Múzeum megalapítására tett. A múzeum megnyitásakor (1905. november 3.) készített jelentésben 626 Széchenyi-kéziratról és 3179, Széchenyi működésére vonatkozó iratról tettek említést³⁵ – ezen belül azonban a levelek számáról nem közöltek adatot. A Széchenyi Múzeumban egyébként külön kiemelve, időrendben számozva helyezték el a leveleket.³⁶

Az Akadémia kéziratárában lévő levelek 1914-ben gyarapodtak egy kisebb tétellel: ekkor került sor a Görgen-féle levelezés megvásárlására, amely több mint 40 darabos növekedést jelentett.³⁷ 1943-ban következett egy újabb, nagyobb bővülés a gyűjteményben, és így a levelek számában is, amikor is a Cenken maradt iratokat beszállították az Akadémiára. Ez, mint utóbb kiderült, szerencsés lépésnek bizonyult az iratok szempontjából, mivel addigi őrhelyük a cenki kastélyban a háborúban elpusztult.³⁸

A második világháború a Széchenyi Múzeumot és Viszota Gyula lakását sem kímélte, ahol bombatalálat következtében feltehetőleg több Széchenyi-kézirat is megsemmisült. A háborút követően a Széchenyi Múzeumot nem állították vissza, az Akadémia kéziratárába került a múzeum anyaga és Viszota Gyula hagyatéka is, ezek mai rendjéről Körmeny Kinga tanulmánya tájékoztat részletesen.³⁹

A Széchenyi által írott levelek majdnem egynegyedét teszik ki a Liebenberg [Lunkányi] Jánoshoz írott levelek. A körülbelül 1100 levél zöme az MNL OL-ban két helyen, kisebb számú levél található az Akadémia kéziratárában a K 196 jelzet alatt található,⁴⁰ és szin-

³⁰ MTA KIK Kt Ms 4227/61. Ezen iratok megszerzése érdekében írt Lónyay Menyhért XY grófnak 1877. november 15-én. MNL OL P 626. 1. 1860. 277.

³¹ Tartalmát részletesen ismertették az Akadémia 1881. december 19-i ülésén. *Akadémiai Értesítő* 15 (1881) 8. sz. 229–240.

³² H. Boros: *Széchenyi István hátrahagyott*, 34.; Körmeny: *A Széchenyi-gyűjtemény*, 2.

³³ Kilencedik akadémiai ülés. 1884. február 25. *Akadémiai Értesítő* 18 (1884) 1. sz. 47.

³⁴ 23. akadémiai ülés 1896. október 5. *Akadémiai Értesítő* (1896) 10. sz. 555.

³⁵ H. Boros: *Széchenyi István hátrahagyott*, 41–43.

³⁶ Uo. 47.

³⁷ MTA KIK Kt Ms 4223/174–178.

³⁸ H. Boros: *Széchenyi István hátrahagyott*, 43.

³⁹ Körmeny Kinga: *A Széchenyi Múzeum anyaga és Viszota Gyula hagyatéka az Akadémiai Könyvtár Kéziratárában*. *Magyar Tudomány* 90 (1983) 786–789.

⁴⁰ MTA KIK Kt K 196/78–197.

tén ugyanitt egy nagyobb mennyiség csak Viszota Gyula és Darvas István másolatában maradt fenn.⁴¹ Utóbbi levelek leginkább 1830 előtt íródtak; korábban Tilkovszky Loránt is kísérletet tett az eredeti kéziratok felkutatására, de csak a másolatok alapján tudta ezeket a leveleket bemutatni az olvasóközönségnek.⁴² A Lunkányi-levelekről készült másolatok egy része az 1920-as évek első felében keletkezett, amikor Lunkányi János örökösei 15 ezer forintért kínálták először a Magyar Nemzeti Múzeumnak (= MNM) megvételre Széchenyi 977 darab, Lunkányihoz 1820 és 1848 között intézett levelét, de sem a múzeum, sem más közgyűjtemény nem tudott értük ekkora összeget adni, így a levelek visszakerültek a tulajdonosokhoz. Az alkudozás folyamata azonban elegendőnek bizonyult a másolatok elkészítéséhez – „egyől egyig”.⁴³ Nemcsak a Lunkányi Jánoshoz írt levelek esetében áll rendelkezésünkre ma már csak másolat Széchenyi István leveleiről. Viszota Gyulán és Darvas Istvánon kívül Bártfai Szabó László munkásságának is köszönhető, hogy legalább ilyen formában ismerhetjük a kéziratokat.⁴⁴

Az Akadémia kéziratárában lévő Széchenyi-levelek bekerülési ideje nem mindig állapítható meg, mert nem készült a beérkezésről dokumentáció, illetve gyarapodási számot sem kaptak az iratok. A levelek az iratrendezések során két helyre kerültek: egyrészt a címzettek neve szerint alfabetikus rendben és azon belül kronologikusan haladva egy nagyobb, K jelzetű „Levelezés” állagba, illetve tematikusan Széchenyi működési területeihez kapcsolódóan egy-egy intézmény (például Akadémia, kaszinó stb.) levéltárának egységébe.⁴⁵ Ez azonban nem jelent éles tartalmi határvonalakat, mert ha az intézményszerűsítés előtt magánlevelezést folytatott az adott ügyről, akkor a levelek nem feltétlenül kerültek be az adott intézmény levéltárába, hanem maradtak a címzettek szerint rendszerezett „Levelezés” alatt. Itt Adler Józseffel kezdődően Berzsényi Dánielen, Metternichen vagy Wesselényi Miklóson keresztül egészen Zsoldos Ignácig sorakoznak a címzettek,⁴⁶ néhány ismeretlen címzettel bezárólag.⁴⁷ További értékes forráscsoportot képeznek Széchenyi másolati és leveleskönyvei, mert néhány esetben csak ezekből ismert a levélírás ténye és a levél szövege (vagy szövegváltozata). A leveleskönyvek levélmásolatokon és -fogalmazványokon kívül egyéb feljegyzéseket is tartalmaznak; Pozsonyban, az Al-Dunán, illetve Döblingben vezette őket Széchenyi.⁴⁸ A három darab másolati könyv közül az első 1828–1835 között íródott, és 190 levél másolatát őrzi; a második kötet 69 darab 1835–1839 között, a harmadik 88 darab 1836–1844 között papírra vetett levelet tartalmaz.⁴⁹ E levelek

⁴¹ MTA KIK Kt Ms 4222, 4228–4229 jelzetek alatt találhatóak a másolatok.

⁴² Tilkovszky Loránt: Ismeretlen Széchenyi-levelek. *Valóság* 2 (1959) 1. sz. 92–97.

⁴³ Bártfai Szabó László előterjesztése Széchenyi István Lunkányi Jánoshoz írt leveleinek kiadási jogával kapcsolatban. 1925. június 16. MTA KIK Kt Ms 2735/202.

⁴⁴ Pl. Szentgyörgyi Horváth Antalhoz 1826. szeptember 4-én. MTA KIK Kt Ms 4229/383. Vay Ábrahámhoz 1828. szeptember 11-én írott levél is csak Bártfai másolatában van meg. Uo. 4229/468. Ennek és két másik, Vaynak címzett levél lemásolásáról írt Bártfai 1923. június 18-i levelében. Uo. 2735/208.

⁴⁵ H. Boros: *Széchenyi István hátrahagyott*, 43.; Körmendy: *A Széchenyi-gyűjtemény*, 3.

⁴⁶ MTA KIK Kt K 193/1–201/90.

⁴⁷ Uo. K 201/91–97.

⁴⁸ Uo. K 201/98. Pozsonyi leveleskönyv. 1833–1835., uo. K 201/99–100. Al-dunai leveleskönyv. 1833–1834., uo. K 201/101. Döblingi leveleskönyv. 1850. június 29. – 1851. augusztus 6.

⁴⁹ Uo. K 210/1–3.

egy része megtalálható eredetiben is a címzettnél, de egy részükről csak az ezekben a könyvekben megmaradt szöveg ismert. A K 193–201, illetve K 210 jelzet alatt található, Széchenyi István által írt levelek száma 1736, amelynek nagyjából a fele kiadatlan, és a kiadottak közül 45 darab csak magyar fordításban jelent meg, eredeti nyelven nem.

Az Akadémia kéziratárában találhatóak továbbá Széchenyi István naplói, amelyekbe 1825 végéig 65, 1826-tól pedig 33 levélfogalmazvány került. Jellemző a levelek elhelyezkedésére, hogy azokat Széchenyi rendszerint a kötetek bal oldali lapjára, a számozott oldalak hátoldalára írta, csak nagyon ritkán került be a naponkénti jegyzések közé a jobb oldalra. A naplókötetekkel párhuzamosan Széchenyi kisebb jegyzetfüzetekbe is készített feljegyzéseket, így ezek között is bukkanhatunk levélfogalmazványokra, az 1819-es évből összesen nyolc darabra.⁵⁰ A naplókban lévő levelek száma eredetileg valamennyivel több lehetett, mert Tasner Antal néhány fogalmazványt vélhetően kompromittálónak tartott Széchenyire nézve, ezért törölte vagy kivágta őket a naplóból, így pontosan csak pár esetben lehet megmondani, hogy egyáltalán íródott valakinek levél. Egy Crescence-hoz 1825. október 22-én papírra vetett fogalmazvány esetében – szerencsénkre – nem végzett pontos munkát a titkár, mert éppen csak annyira van áthúzva egyes helyeken a szöveg, hogy még kikövetkeztethetőek a szavak.⁵¹ Egy másik, szintén Crescence-hoz tervezett levél esetében viszont annyira vastagon vannak áthúzva a sorok, hogy egyetlen betűt sem lehet kiolvasni belőle.⁵²

Ezekon a nagyobb egységeken kívül a kéziratárban más helyeken is van egy-egy Széchenyi-levél. A Régi Akadémiai Levéltárban két darab, az irodalmi levelezések között egy levél Kazinczy Ferenchez, egy Toldy Ferenchez, a történelmi levéltárban négy Zsoldos Ignáchoz, – hogy néhány példát említsek. E levelek felderítése és feldolgozása még folyamatban van, így számszerűsítésük csak később lehetséges.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára⁵³

Széchenyi Ferenc nagy figyelmet fordított a családi levéltárra, amelynek gondozását végrendeletében fiaira bízta. A három örökös csak hosszas huzavona után tudott megegyezni az archívum elhelyezésében és fenntartási költségeiben.⁵⁴ A gondosan őrzött és rendszerezett iratok 1833–1896 között voltak Sopronban a család kezelésében, amikor is 17 faládába csomagolva az MNM-hoz kerültek megőrzésre, majd innen 1926-ban az Országos Levéltár (= OL) épületébe. 1934-ben az MNM Levéltára egyesült az OL-ral, így ezt követően a család levéltára az utóbbi kezelésébe került, és 1958 után a P szekcióban kapott

⁵⁰ Az MTA KIK Kt K 212–229 jelzet alatt találhatóak a naplókötetek. A levélfogalmazványok az MTA KIK Kt K 247–248, 250 jelzetű jegyzetfüzetekben találhatóak.

⁵¹ MTA KIK Kt K 223 104^v–106^v.

⁵² Uo. K 225 72^v–73^v.

⁵³ Köszönöm Avar Anton segítségét az adatok pontosításában.

⁵⁴ Áldásy: A gróf Széchenyi-család, 285–295.; H. Boros: *Széchenyi István hátrahagyott*, 11. Részletesen ismerteti Széchenyi Ferenc végrendeletének a levéltárhoz kapcsolódó rendelkezéseit, a fivérek huzavonáját és a kivitelezést Küntstlerné: A Széchenyi-család levéltára, 153–166.

helyet. 1947-ben bővült a családi archívum: egy antikváriustól sikerült egy Széchenyi-iratgyűjteményt beszerezni, amely feljegyzéseket és leveleket is tartalmazott⁵⁵ – ez ma a P 626 Széchenyi István-gyűjtemény nevet viselő fond alatt található.

Az archívum mai tagoltsága a család egyik levéltárosának, Tibolth Mihálynak a rendezésén alapszik (ő 1809 és 1833 között töltötte be hivatalát).⁵⁶ Uradalmanként és tematikusan rendezve sorolta az iratokat 10 kötetbe, amelynek mentén az őt követő levéltárosok is rendszerezték az iratokat. Így alakult ki a P 623 Törzslevéltár első hat kötete, ám a többi kötet nem készült el, és több irat rendezetlen csomókban várta a sorsát. A feladatot Bártfai Szabó László kapta, aki 1939–1940 folyamán a Thibolt által kialakított rendezési elveket követve további hat kötetbe rendezte az iratokat.⁵⁷ Így a család Törzslevéltára 12 kötetből tevődik össze, amelyek I–VI. kötetig számokba, VII–XII. kötetig csomókba és azon belül számokba vannak rendezve. A tematikus és kronologikus rendezés miatt levelek is helyet kaptak ebben a fondban, olykor egy-egy ügyszálhoz kapcsolódóan, olykor különállva, beillesztve az ügyek közé.⁵⁸ Itt található Széchenyi István 1809–1815 és 1818–1819 között szüleihez írott leveleinek jelentős része,⁵⁹ levele Pál bátyjához és nejehez,⁶⁰ Lajos bátyjához és nejehez,⁶¹ Paur Ivánhoz,⁶² Hoyos Henriknéhez,⁶³ Zichy Károlynéhoz,⁶⁴ Széchenyi Dénesnéhez,⁶⁵ illetve az Akadémiához kapcsolódóan.⁶⁶

A Széchenyi család levéltára ezenkívül még három további fondot tartalmaz, amelyek bővelkednek Széchenyi István által írott levelekben. 1936-ban vásárolta meg az OL Lunkányi János örököseitől annak hagyatékát, az 1945-ös tűz azonban ezt a fondot sem kímélte, így részben megcsonkult.⁶⁷ Lunkányi hagyatéka ma a P 624 alatt kutatható, és ennek első tétele több mint 700 darab levelet tartalmaz Széchenyitől a jószágigazgatóhoz az 1831 és 1848 közötti időszakból. A fondon belül a 11. tételben Wurmbrand Franciskához írott Széchenyi-leveleket találunk.

A P 625 jelzetű fond a Széchenyi István levelezése nevet viseli, és ennek B sorozata 105 darab, különböző címzetthez írott Széchenyi-levelet tartalmaz.⁶⁸ A fond Vegyes iratok

⁵⁵ Bakács István: *A Széchenyi család levéltára*. Bp., 1958. (Levéltári Leltárak 5) 6.

⁵⁶ Ehhez kapcsolódó beadványát részletesen ismerteti Küstlerné: *A Széchenyi-család levéltára*, 161–163.

⁵⁷ Bakács: *A Széchenyi család levéltára*, 4–5.

⁵⁸ A kutatás jelen állása mellett nem tudom pontosan meghatározni, hány levél található ebben a fondban. Mivel a Törzslevéltár darabszintű felmérése sem készült el teljesen, ezért a levéltár nyilvántartásában csak azok a levelek találhatók meg, amelyeknél ez a felmérés és számozás megtörtént.

⁵⁹ MNL OL P 623. A. I. 9. No. 39., No. 41/1–16., No. 43/1–63., No. 44/1–61. A szülőkhöz írott levelek jelentős részét, néhol hibásan közli Zichy Antal: *Gróf Széchenyi István levelei szüleihez*. Bp., 1891. A Széchenyi Ferenchez írott levelek közül kettő található az Akadémia kéziratárában: MTA KIK Kt K 199/13–14.

⁶⁰ MNL OL P 623. A. I. 9. No. 34. A levelet közli: Adatok I. 107–108., továbbá MNL OL P 623. A. VIII. 10. 24.

⁶¹ MNL OL P 623. A. VIII. 8. 1. 10.

⁶² Uo. 20. 45. 16. No. 1–12.

⁶³ Uo. 11. 2.

⁶⁴ Uo. 11. 5.

⁶⁵ Uo. 13. 1. 90.

⁶⁶ Uo. A. I. 9. No. 56/234., A. I. 1. No. 87.

⁶⁷ Bakács: *A Széchenyi család levéltára*, 133.

⁶⁸ Többek között Fehr Vilmoshoz 29 (MNL OL P 625. B. No. 20–48.), Fáy Andrásához 10 (No. 9–18.), Hoffmann Zakariához 8 (No. 51–58.), Török Jánoshoz 2 (No. 107–108.) levél, és itt is helyet kaptak ismeretlen címzetekhez írott levelek, összesen 11 darab (No. 109–119.).

nevet viselő C sorozatában is található 10 darab levélfogalmazvány az 5. császári és királyi lovasezred tisztikarának,⁶⁹ Fahnenberg Antalnak,⁷⁰ Karl Kleinnek,⁷¹ Lónyay Jánosnak,⁷² Steinbach Ferencnek,⁷³ Bertha Sándornak,⁷⁴ Sina Györgynek,⁷⁵ az Akadémiának⁷⁶ és két ismeretlennek.⁷⁷

A P 626 Széchenyi-gyűjtemény 1. tételében 17 altételbe rendezve sorakoznak a különböző iratok az 1800–1867 közötti időszakból, tartalmukat és fajtájukat tekintve vegyes dokumentumok, így szép számban levelek is találhatóak az iratcsomókban, megtűzdelve Bártfai Szabó László jegyzeteivel. Az altételek az iratokat kronologikus rendben tartalmazzák, tematikailag vegyesen, de a (főként Széchenyihez intézett) levelek többnyire össze vannak gyűjtve, és Levelezés címszó alatt fordulnak elő az egyes irattári csomókban. Ugyanakkor egyes levelek teljesen más jellegű iratok között bukkannak fel, ezért a Széchenyi-levelek kigyűjtéséhez végig kell lapozni a 16 csomónyi kéziratot.⁷⁸ Ez idáig az 1. altételt (1820–1825) sikerült a legrészletesebben feldolgozni. Ebben 19, Széchenyi által írt vagy íratott levél van: 14 Liebenberg Jánoshoz, három Wesselényi Miklóshoz, és egy-egy Széchenyi fivéreihez, Pálhoz és Lajoshoz. További érdekessége ennek az altételnek, hogy az iratok között található néhány cédula, amelyeken Széchenyi István Liebenberg Jánoshoz írt leveleiből olvashatók magyar nyelvű összefoglalók, kivonatok. A cédulák a Viszota Gyula és Bártfai Szabó László vezette levélkiadási munkák idején keletkezettek az 1940-es évek elején, és piros „Akad.” felirattal vannak ellátva. 1824-ből 13, 1825-ből 15 ilyen cédula áll rendelkezésre. Feltehetően az eredeti iratok ebben a fondban kaphattak helyet, de a levélkiadási munkák idejére kiemelték és átvitték őket a „műhelybe” (az Akadémia épületébe vagy Viszota Gyula lakására), ahol aztán megsemmisültek. A további altételekben (2–16.) 195 Széchenyi-levél található, amelyek nagy része saját kezű levél vagy fogalmazvány, kisebb részük egykorú vagy későbbi, főként Bártfai Szabó László által készített kéziratos vagy gépelt másolat. E levelek feldolgozása folyamatban van, de annyi már megállapítható, hogy közülük kb. 30 levél még publikálatlan.

A P 626 2. tételében (Kéziratok, fogalmazványok) elsősorban Széchenyi jegyzetei kaptak helyet, továbbá beszédek fogalmazványai, egy titoknoki számadásfüzet és egy hosszabb leírás a Duna- és Tisza-szabályozás kapcsán. Az egyik, *Gondolatok* címet viselő füzetben hat darab levélfogalmazvány is található 1830-ból.

A P 626 fond 3. tételében található öt levelezőkönyv,⁷⁹ amelyek Széchenyi 1833 és 1845 írott leveleinek másolatait tartalmazzák, összesen 501 levélét, amelyekből 135 darab

⁶⁹ MNL OL P 625. C. 18.

⁷⁰ Uo. 1.

⁷¹ Uo. 3.

⁷² Uo. 4.

⁷³ Uo. 5.

⁷⁴ Uo. 2.

⁷⁵ Uo. 6.

⁷⁶ Uo. 23.

⁷⁷ Uo. 7–8.

⁷⁸ A 17. altétel időköre 1861–1867, nem tartalmaz Széchenyi-levelet.

⁷⁹ MNL OL P 626. 3. Az öt másolati könyv évkörei többnyire fedik egymást: 1. 1833–1834. 69 levélmásolat. 2. 1833–1836. 162 levélmásolat. 3. 1836–1842. 12 levélmásolat. 4. 1836–1845. 95 levélmásolat (ebből 89 kia-

még kiadatlan. Az említett számadatok a feldolgozás során kismértékben változhatnak, mert előfordul, hogy egy levél másolata két levelezőkönyvben is felbukkan, illetve néhány átfedés van az MTA KIK Kézirattárában őrzött leveleskönyvek, levelek, levélfogalmazványok és az MNL OL-ban található levelezőkönyvek között.⁸⁰ Ezek alapján előzetesen, még a szövegváltozatok részletes vizsgálata előtt megállapítható, hogy az Akadémia Kézirattárában őrzött leveleskönyvek és fogalmazványok lehetnek a levélszövegek első változatai, míg az MNL OL-ban lévő másolati könyvekbe valószínűleg a végleges, elküldésre szánt verzió került.

A P szekción kívül van még egy fond, amely több száz Széchenyi által írt levelet foglal magába: az R 196 jelzet alatt található Tasner-hagyaték, amely 584 Tasner Antalnak, és 8 darab más címzettnek írt levelet tartalmaz;⁸¹ ebből mindössze 26 levél kiadatlan.⁸² Tasner Géza Széchenyi István Tasner Antalhoz írt leveleinek jelentős részét az MNM-nak adta el 1888-ban.⁸³ Ezeket az MNM Könyvtárának levéltári osztályán helyezték el, majd 1934-ben a múzeum teljes levéltári anyagával együtt az OL-ba kerültek.⁸⁴ A Tasner Antalhoz írt levelek lényegesen kisebb hányada található az Akadémia kézirattárában.⁸⁵ Ezek a levelek valószínűleg a ládákban érkeztek az Akadémiára Széchenyi többi irataival együtt. Egy alkalommal ugyanis Tasner Géza a Széchenyi-irományok mellé csatolt levelében külön hangsúlyozta, hogy küld három eredeti levelet, amelyet Széchenyi írt az apjának: 1833. szeptember 24-én, 1847. december 20-án és 1848. március 11-én.⁸⁶

Az 1860 kora tavaszi házkutatások során Széchenyitől és munkatársaitól elkobzott iratokat Széchenyi-Akten néven kezelték és a bécsi titkos levéltárban őrizték. Károlyi Árpádnak csak az első világháború után sikerült megtalálni az ide-oda szállítás közben megcsonkult iratokat, és 1926-ban kerültek az OL-ba, ahol ma az Abszolútizmuskori le-

datlan). 5. 1835–1840. 163 levélmásolat. A kötetekben helyet kapott néhány Széchenyihez intézett levél másolata is, illetve egy adott ügyhöz kapcsolódóan mások által, más címzettekhez írott levelek másolatai, valamint jegyzőkönyvek másolatai. (Ez összesen 49 irat másolata a Széchenyi-levélmásolatokon kívül.)

⁸⁰ Pl. 1833. július 23-án, Radossevich Demeterhez címzett levele. MTA KIK Kt K 201/99. Al-dunai leveleskönyv, MNL OL P 626. 3. 1. 8.; 1837. március 5-én, József főherceghez: MTA KIK Kt K 195/108., MNL OL P 626. 3. 4. 13.

⁸¹ További címzettek: Nemzeti Casino (MNL OL R 196 ad No. 147.), Constantin Derra (ad No. 151., 215., 364.), Zichy Charlotte (ad No. 215.), ismeretlen (ad No. 275.), Zichy Adalbert (ad No. 494.) és a nádor (No. 570.).

⁸² A levelek jelentős részét közli SZIL I–III., Adatok I–II.

⁸³ A levelek korábban Görgey István királyi közjegyzőnél voltak letétben, amelynek fenntartására egy alkalommal Tasner Géza Széchenyi Bélához folyamodott 1000 forintos kölcsönért. 1877. január 12. MNL OL P 626. 1. 1860. 263. Következő, szintén Széchenyi Bélához intézett leveléből azt is megtudjuk, hogy ezeket a leveleket Tasner Antal válogatta össze azzal a céllal, hogy előszót ír hozzá, és kiadja őket. Ennél több levél volt, melyet Széchenyi titkárához intézett, de a kevésbé fontosakat az megsemmisítette, a legérdekesebbeket pedig Géza nem adta ki kezei közül. 1877. január 26. MNL OL P 626. 1. 1860. 264. A Tasner-levelek sorsával a *Pesti Hírlap* is foglalkozott 1880. 150. és 176. számaiban, amelyek szerint a levelek külföldi kézbe kerülését Majláth Béla akadályozta meg azzal, hogy megvette a leveleket. Bártfai idevágó jegyzetei: MNL OL P 626. 1. 1860. 305–306.

⁸⁴ H. Boros: *Széchenyi István hátrahagyott*, 38.

⁸⁵ MTA KIK Kt K 200/16–30.

⁸⁶ Az 1847. december 20-i levél nem áll a kutatás rendelkezésére. 1833. szeptember 24. MTA KIK Kt K 200/19., 1848. március 11. Uo. K 200/26.

véltárban a D 283 fondban találhatóak.⁸⁷ A többféle irat között közel negyven darab, különböző címzettekhez intézett levél vagy levélfogalmazvány foglal helyet.

Ezeket a nagyobb, több Széchenyi-levelet tartalmazó fondokon kívül vannak kisebbek is, amelyek további Széchenyi-leveleket őriznek, így a Festetics,⁸⁸ Esterházy,⁸⁹ Teleki,⁹⁰ Perényi,⁹¹ Barkóczy,⁹² Dessewffy⁹³ és Lónyay⁹⁴ családok archívumai a P szekcióban. A családi fondtöredékek között van a Schedius⁹⁵ és a Wodianer⁹⁶ család levéltára, amelyekben összesen 19 Széchenyi-levél található. Az 1848/49-es és emigrációs iratok gyűjteményében Széchenyi három levele található Havas József cenzorhoz⁹⁷ és egy-egy levél Procopius bécsi ágenshez,⁹⁸ illetve Tanárky Sándor hadtörténészhez.⁹⁹

A levelek közé soroljuk Széchenyi István hivatalos beadványait is, amelyeket a különböző dikasztériumokhoz intézett mint királyi biztos az Al-Dunán és a Tiszán, vagy mint a közlekedés- és közmunkaügy minisztere. Ezeknek a hivatalos leveleknek még nem készült el a felmérése, csak később fog kiderülni, hogy pontosan hány beadványt intézett Széchenyi a Magyar Udvari Kancelláriához, a Magyar Udvari Kamarához, a nádorhoz vagy éppen magához az uralkodóhoz. Ismerve Széchenyi ügybuzgalmát, feltételezhetően nagyobb számú hivatalos levélről van szó.

Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattár

Az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárának Levelestárában összesen 92, Széchenyi István által írt levél, levélfogalmazvány és másolat található. Megalapítása óta különböző hagyatékokból épült fel a kézirattár gyűjteménye, amelynek rendjét folyamatosan alakították.¹⁰⁰ Ez a Széchenyi-levelek esetén is tetten érhető, mert van például egy Horváth Istvánhoz intézett ebédmeghívás, amelyen egy pecsét áll „Horváth István könyvtárából” felirattal, illetve még egy pecsét, ami az MNM Könyvtáré.¹⁰¹

⁸⁷ H. Boros: *Széchenyi István hátrahagyott*, 17.; *Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*. I. Szerk., bev. Károlyi Árpád. Bp., 1921. (Magyarország újkori történetének forrásai 7) VII.

⁸⁸ MNL OL P 239. II. 2. 246. Széchenyi meg nem nevezett családtaghoz.

⁸⁹ Uo. 136. A. 16. 28. 5 darab Széchenyi-levél Esterházy Pálhoz.

⁹⁰ Uo. 654. III. 39. 167. Teleki Lászlóhoz.

⁹¹ Uo. 1969–2436.

⁹² Uo. 1841. 62. 361. Meg nem nevezett családtaghoz.

⁹³ Uo. 91. 110. 4–8. Levelek Károlyi Györgynéhez.

⁹⁴ Uo. 452. 8. 8. 770–771. két Széchenyi-levél Lónyay Gáborhoz.

⁹⁵ Uo. 2257. 693. 2. 15 darab Széchenyi-levél.

⁹⁶ Uo. 2257. 618. 1. 4 darab Széchenyi-levél.

⁹⁷ Uo. R 63. 19. 21.

⁹⁸ Uo. R 6. 5. b., Adatok II. 466.

⁹⁹ Uo. R 195. 8. 35.

¹⁰⁰ Erről bővebben V. Windisch Éva: *Fondok az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában*. In: *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve*. 1973. Fel. szerk. Németh Mária. Bp., 1976. 141–158.

¹⁰¹ Utóbbi több levélen is megtalálható. Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattár. Levelestár. Széchenyi István Horváth Istvánnak.

A könyvtár évkönyveiben rendszerint lehet arról olvasni, milyen tételekkel gyarapodott aktuálisan a gyűjtemény; a Széchenyi-levelek kapcsán csak említés történik a beszerzésről, a levél keltét és címzettjét nem közlik, így a leveleken található növedéknaplószám alapján lehet következtetni a beszerzés évére. Ezek közül néhány példa: Fitz József főigazgató 1944-ben átvett 22 Széchenyi-levelet, amelyek egy grófnő tulajdonában voltak.¹⁰² Az 1959. évi beszámolóban az érdekesebb szerzeményeken belül a kisebb tételek között említenek Széchenyi István-leveleket is,¹⁰³ az egyik feltehetően a Ráday Gedeonhoz intézett keltezetlen levél.¹⁰⁴ Az 1961-es,¹⁰⁵ 1973-as¹⁰⁶ és 1974–75-ös¹⁰⁷ állománygyarapodás a Széchenyi-leveleket is érintette. Amennyiben itt nem sorolják fel az újabb beszerzést, úgy a leveleken a növedékszámok alapján lehet nyomon követni az állomány növekedését.

Az itt található Széchenyi-levelek a Levelestáron belül alfabetikus rendben sorakoznak, tematikájukat és címzettjeiket tekintve vegyes képet mutatnak. A család levéltárosa, Paur Iván mellett akad levél többek között Brunswick Terézhez, Fehr Vilmoshoz, Szvorényi Józsefhez vagy Döbrentei Gáborhoz.

Soproni Múzeum Storno-gyűjtemény

Nagyobb mennyiségű Széchenyi-kéziratot őriztek a soproni Storno-házban. A Storno-gyűjtemény kialakulásáról részletesen beszámol Kiss Melinda tanulmánya. Idősebb Storno Ferenc 1845-ben telepedett le Sopronban. Kéményseprőszakmája mellett művészrestaurátorként dolgozott, és emellett gyűjtötte a műtárgyakat és régiségeket. Különösen tudatos volt azon tárgyak összegyűjtésében, amelyeket kidobásra szántak. Fiára, ifjabb Storno Ferencre még inkább jellemző volt ez a gyűjtői magatartás: feljegyezte az iratok és tárgyak beszerzésének idejét, helyét és módját, illetve elkezdte tematikusan csoportosítani a gyűjtemény elemeit, külön figyelmet szentelve a Széchenyi Istvánhoz kapcsolódó iratoknak és tárgyaknak. Utóbbiakat a család Paur Ivántól és Széchenyi Bélától kapta ajándékba, illetve a családi legenda szerint idősebb Storno Ferenc kéményseprő munkája közben találta egy padláson. A 20. század folyamán ifjabb Ferenc három fia, Miksa, Pál és Gábor viselték gondját a gyűjteménynek.¹⁰⁸

¹⁰² Németh Mária: Az Országos Széchenyi Könyvtár értékeinek mentése a második világháború közepétől, 1942-től 1946-ig. In: *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve. 1994–1998.* Fel. szerk. Kovács Ilona. Bp., 2000. 320.

¹⁰³ Az Országos Széchenyi Könyvtár 1959. évi beszámolója. In: *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve 1959.* Fel. szerk. Dezsényi Béla. Bp., 1961. 39.

¹⁰⁴ OSZK Kézirattár. Levelestár. Széchenyi István Ráday Gedeonhoz.

¹⁰⁵ Az Országos Széchenyi Könyvtár működése 1961–1962-ben. In: *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve. 1961–1962.* Fel. szerk. Dezsényi Béla. Bp., 1963. 12.

¹⁰⁶ Somkuti Gabriella: Az Országos Széchenyi Könyvtár 1973. évi működése. In: *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve. 1973.* Fel. szerk. Németh Mária. Bp., 1976. 12.

¹⁰⁷ Somkuti Gabriella: Az Országos Széchenyi Könyvtár 1974–75. évi működése. In: *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve. 1974–1975.* Fel. szerk. Németh Mária. Bp., 1978. 32.

¹⁰⁸ Kiss: A Storno család, 478–480.

Az 1930-as évek folyamán merült fel a gondolat, hogy Széchenyi Múzeumot létesítsenek Sopronban. Ez két helyszínen is megvalósult, egyrészt 1937-ben a Városi Múzeumban nyílt egy Széchenyi-emlékszoba, másrészt 1938-ban a Storno-ház I. emeletén a család gyűjteményéből.¹⁰⁹ Ehhez Storno Miksa 1938-ban egy katalógust is kiadott, amelyben 21, Széchenyi által különböző címzetekhez írt levelet közölt,¹¹⁰ zömében először. Az ő munkáját dicséri továbbá, hogy a dokumentumokat tematikus mappákba rendezte, és az iratokat „Széchenyi István hagyatéka”, illetve „Storno Levéltár” pecséttel látta el,¹¹¹ így a későbbiekben is nyomon követhető egy-egy irat útja, története.

A gyűjtemény kezelésével kapcsolatos kiadások az 1940-es évek végétől anyagi problémákat okoztak a családnak. Különösen az 1960-as évektől jelentett ez nagyobb kihívást, mert Storno Miksa Salzburgba költözött, Storno Pál elhunyt, így Storno Gábornak egyedül kellett a továbbiakban gondoskodni róla. Az anyagi nehézségek mellett a kiállítás sorsa is bizonytalanná vált, így végül Storno Gábor a gyűjtemény jelentős részének eladása mellett döntött.¹¹²

Így ma már az eredeti Storno-gyűjteménynek csak a töredéke található a Soproni Múzeum gondozásában a Storno-házban. A helytörténeti gyűjtemény kéziratárában összesen 36, Széchenyi István által írt levél, illetve levélfogalmazvány található, amelyek részben kiadatlanok, néhányat pedig az említett Storno-katalógus közöl.

Győr–Moson–Sopron megye Soproni Levéltára

A levéltárban található Széchenyi-iratok a család nagycenki levéltárának szerencsésen megmaradt darabjai, mai lelőhelyükig vezető útiújról Kelemen István számolt be már említett tanulmányában.

A cenki kastélyban 1800 körül létesült egy házi levéltár, amelyet a kastéllyal együtt 1820-ban, Széchenyi Ferenc halálakor István örökölt. Minden bizonnyal ebben a levéltárban is voltak Széchenyi-levélfogalmazványok, esetleg másolati vagy leveleskönyvek. Széchenyi Béla idején tovább bővült a cenki levéltár iratállománya, ahová Paur Iván is küldött át iratokat helyszűke miatt a soproni levéltárból. Ezeknek az iratoknak jó része átkerült az Akadémia tulajdonába a fentebb már említett körülmények között.¹¹³

A második világháború folyamán jelentős pusztulás következett be a cenki kastélyban, és így a levéltárban is. A megmaradt iratokat 1946 tavaszán Bereczki Imre középiskolai tanár mentette meg a plébános segítségével, és 1948 nyarán kerültek a levéltárba. Az iratokat először 1963-ban rendezték, a ma is használt raktári jegyzéket Tirnitz József levéltáros készítette el.¹¹⁴

¹⁰⁹ Kiss: *A Storno család*, 483–485.

¹¹⁰ Storno Miksa: *A Storno-család Széchenyi-gyűjteményének tárgyjegyzéke. Gróf Széchenyi István kéziratának, valamint egyéb leveleknek közlésével*. Sopron, 1938. 7–32.

¹¹¹ Kiss: *A Storno család*, 483.

¹¹² A helyzetet részletesen ismertetését lásd *uo.* 485–487.

¹¹³ Kelemen: *A Széchenyi család nagycenki*, 6–9.

¹¹⁴ *Uo.* 13–14. A raktári jegyzéket közli *A Széchenyi család nagycenki levéltárának iratai*, 18–51.

A raktári jegyzék név szerint tételesen felsorolja az V. egységben a családtagok levelezését olykor pontos dátummal, olykor időkeret megadásával; utóbbi esetben nyilván több levélről lehet szó. E lajstrom szerint azonban nem található a levéltárban Széchenyi István által írt levél, illetve levélfogalmazvány, de H. Boros Vilma és Körmendy Kinga is tett utalást ennek ellenkezőjére¹¹⁵ – a kérdés még tisztázásra vár.

Duna Múzeum

A múzeumban található Széchenyi-gyűjtemény mintegy 1300 tételből tevődik össze, amelynek jelentős része (738 darab) levél vagy „levél jellegű irat”, másik része pedig pénzügyi témájú dokumentum (nyugta, számla). Tematikájukat tekintve vegyesek, részben a vízügyhöz kapcsolódnak – így a Duna Múzeum az MTA KIK és az MNL OL után a harmadik legnagyobb Széchenyi-gyűjteménnyel rendelkezik.¹¹⁶

A Magyar Vízügyi Múzeum 1973-ban alakult meg, és ekkor indult a vízügyi vonatkozású Széchenyi-iratok összegyűjtése is. A Storno-gyűjteményben jelentős számú vízügyhöz kapcsolódó dokumentum volt, ezért a múzeum egyik alapítója, Mészáros Vince javasolta Storno Gábornak, hogy adja át letétbe ezeket az iratokat a múzeumnak feldolgozásra, hogy egy majdani szaklevéltárba kerüljenek. E munka elhúzódása és a fentebb vázolt körülmények szignifikáns változást eredményeztek a múzeum gyűjteményének mennyiségében és minőségében: 1978-ban a múzeum megvásárolta a soproni Storno-gyűjtemény vonatkozó iratait¹¹⁷ – ezért szerepel az itt található iratokon a Storno-ház pecsétje. Az iratok között körülbelül 50 Széchenyi által írt levél, levélfogalmazvány vagy ezek másolata található.¹¹⁸

Egyéb lelőhelyek

A fent említett közgyűjteményeken kívül továbbiakban is találhatunk néhány Széchenyi-levelet. Ezek jó része még feltérképezésre vár, de a már eddig elvégzett kutatás alatt is jó néhány ilyen lelőhelyet sikerült felfedezni.

A megyei levéltárak, mint a Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei és Veszprém Megyei Levéltára mellett érseki és püspöki levéltárakban szintén előfordul egy-egy Széchenyi-

¹¹⁵ H. Boros: *Széchenyi István hátrahagyott*, 40.; Körmendy: *A Széchenyi-gyűjtemény*, 3.

¹¹⁶ *A Magyar Vízügyi Múzeumban őrzött*, 5.; Kiss: *A Storno család*, 487.

¹¹⁷ *A Magyar Vízügyi Múzeumban őrzött*, 7–8.; Kiss: *A Storno család*, 486–487.

¹¹⁸ Az itt található levelek feldolgozása még nem kezdődött meg, csak számszerű felmérés történt.

levél, mint például a baki plébániaalapítás kapcsán a Szombathelyi Püspöki Levéltárban.¹¹⁹ A Petőfi Irodalmi Múzeumban hét Széchenyi-levél található, amelyek közül kettő csak ebben a gyűjteményben olvasható: egy Károlyi Györgyhöz és egy ismeretlenhez írott levél.¹²⁰ Szentkirályi Elemér kalauza szerint a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Könyvtára szerezte meg Széchenyi Béla levelezését, amelyben mintegy 20 saját kezű levél található apjától.¹²¹

A szlovákiai levéltárak közül Lőcsén és Kassán bizonyosan őriznek Széchenyi-levelet: előbbi helyen három, Andrássy Györgyhöz írott levelet,¹²² utóbbi levéltárban, a Puky-gyűjteményben pedig két darab Pálóczy Lászlóhoz írottat.¹²³

A közgyűjteményeken kívül magántulajdonban is biztosan vannak még Széchenyi-levelek. Ezek száma meghatározhatatlan, de időnként antikváriumban vagy aukción felbukkanhatnak. Hermann Róbert 2010-ben, egy *Századok*-ban megjelent tanulmányában 11, magángyűjteményből előkerült vagy antikvár aukción vásárolt Széchenyi-levelet közölt, amelyeket eddig máshol még nem olvashattunk.¹²⁴

A Széchenyi István által írott levelek döntő többsége tehát Budapesten két nagy közgyűjteményben van elhelyezve, ugyanakkor széles spektrumú működési területéből és ugyancsak színes társasági életéből kiindulva szinte bárhol – legyen az közgyűjtemény vagy magántulajdon – található egy-egy levelet, ahol a gróf megfordult.

¹¹⁹ Somogy Lipót püspökhöz. Bécs, 1821. február 22. Szombathelyi Püspöki Levéltár. Acta cancellariae. 1821. március 22. A levelet közli Cselenkó Borbála: Gróf Széchenyi Ferenc és gróf Széchenyi István plébániaalapítási kísérlete a Zala megyei Bakon. *Levéltári Szemle* 60 (2010) 3. sz. 16–17.

¹²⁰ Károlyi Györgyhöz. Pest, 1838. december 13. Petőfi Irodalmi Múzeum V. 4564/13. Ismeretlenhez. Pest, 1840. november 12. Uo. 2904.

¹²¹ Szentkirályi Elemér: *Kalauz Széchenyi István megismeréséhez*. Bp., 1987. 15.

¹²² Az itteni levelekre Brigovác László levéltáros (MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára) hívta fel a figyelmet, ezúton is köszönöm neki. Štátny Archív v Levoči. Andrássy Krásna Hôrka. 22. Súkromné a úradné dopisovanie. Krab. 491. Fasc. 2. 37–38., Krab. 493. Fasc. 1. 63–66.

¹²³ Štátny Archív v Košiciach Pozostalost' Jozefa Pukyho. 266.

¹²⁴ Hermann Róbert: Széchenyi István leveleiből (1836–1857). *Századok* 144 (2010) 673–687.

A SZÉKELY JERUZSÁLEM ÉS A SZOMBATOSOK UTÓDAINAK
ÁBRÁZOLÁSA A 19. SZÁZAD VÉGI,
20. SZÁZAD ELEJI ÚTIRAJZ-IRODALOMBAN

ÚJLAKI-NAGY RÉKA

THE REPRESENTATION OF THE “SZÉKELY JERUSALEM”
AND THE SUCCESSORS OF SABBATARIANS
IN THE TRAVEL LITERATURE OF THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

I examine a small section of Transylvanian travel literature comprising travel descriptions by visitors to the Sabbatarian proselyte community of Bözödújfalú [Bezidu Nou] between the 1870s and the Second World War. The main purpose is to present how the image and self-view of the community emerge from these descriptions. The image takes strikingly different forms depending on the national and confessional affinities of the travellers. Jews seeking emancipation painted a positive picture of the proselytes or *gers* and recognized their Jewishness in religious terms, while conservative Orthodox Jews were mostly critical. Neither did Hungarian visitors see them as authentic Jews, but merely as making some ignorant but determined effort that burdened their lives, renouncing their individuality, never being recognized, and ultimately not belonging anywhere. This non-belonging and failure to be accepted was expressed through nicknames like “spotty dogs” and “bats”.

The *gers* themselves lived out their mixture of ideas in complete frankness, as manifested in both dress and behaviour. They declared themselves to be fully Hungarian and fully Jewish, without distinguishing between national and religious identity.

Keywords: Sabbatarians, travelogues, Bözödújfalú, proselyte community, religious and national identity

„A világon leggyönyörűbb gyalogút Bözödről Bözödújfaluba – kezdi riportját Móricz Zsigmond 1941-ben. – Körös-körül hegyek, középszerű, regényes hegyek, a talpuktól a tetejükig felszántva. Mikor megnyílik a másik völgy, kitarul Bözödújfalú. Lent a völgyön karéjban házak. Középen a fehér bádognetetejű templom. Fekete és piros tetők. Álmélkodva lehet gyönyörködni benne.”¹

Hasonló látvány fogadta mindazokat, akik a 19. század közepétől a második világháborúig utazókként felkeresték ezt a kis székely falut. Nem a természeti vagy a lakott táj látványa

Újlaki-Nagy Réka, tudományos segédmunkatárs, BTK TTI, Kora újkor osztály. A tanulmány az NKFI K 129236 számú projekt támogatásával készült. Köszönet Isaszegi Bélának hasznos észrevételeiért, javaslataiért.

¹ Az útirajz eredetileg a *Kelet Népe* 1941 július 1-i számában jelent meg A szombatosok között címmel.

vonzotta azonban őket oda, mint ahogyan magát a nagy író sem, hanem valami egészen sajátos, egy olyan vallási, kulturális és szociológiai kuriózum, amit szombatosságnak vagy „zsidózásnak” hívnak.² Ez az 1580-as években született, kereszténység és zsidóság közti vallási mozgalom az egyházi hagyományok megtisztításának igyekezetében olyannyira visszakanyarodott a kezdetekhez, hogy elméletben csak egyetlen tanítás kötötte a kereszténységhez, a Jézus-Messias azonosságban való hit. A kezdet pedig, amelyhez visszakanyarodni igyekezett, nem az őskereszténység volt, hanem az ószövetség világa, annak rituális előírásaival és választott népével együtt.³ A szombatosokat a kereszténységhez kötő vékony szál – a Jézusban mint Messiasban való hit – az évszázadok alatt kikopott az üldözött közösség hitéből. Ennek következtében 1868-ban, az emancipációs törvény megszületésekor a közösség tagjai úgy döntöttek, hogy kialakult meggyőződésüket nyíltan vállalják és formálisan belépnek a zsidóságba.⁴

A betérés környékén és főként utána sok Galíciából származó, vándor haszid zsidó fordult meg a frissen megalakult prozelita hitközségben, amely anyagi gondokkal küszködött, és nem volt képes arra, hogy saját rabbit tartson. A vándor lengyel zsidók egy-egy évre *sakteri*, előimádkozói és tanítói (mindenes) feladatot vállaltak, és meghatározó befolyással voltak a közösség vallásos életének, világképének és identitásának alakulására.⁵ Zsidóságba való betérésükkel szinte egy időre esett a szombatosság tudományos felfedezése⁶ és az utazás divatjának térnyerése. Megnőtt a „székely Jeruzsálem”, vagyis Bözödúj-

² A „zsidózás” vagy „judaizálás” kifejezéssel kapcsolatban lásd Dán Róbert tanulmányát: „Judaizare” – The Career of a Term. In: *Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*. Ed. Róbert Dán – Antal Pirnát. Leiden–Bp., 1982. 25–34. Dán magyar nyelven a szombatosságról írt monográfiájának bevezetőjében írt erről. Lásd Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosság és Péchi Simon*. Bp., 1987. 11–26.

³ A szombatosság kialakulásáról és korai időszakáról a legfontosabb tudományos igényű írások Dán Róberttől származnak. A 16–17. századdal foglalkozó monográfiáját lásd az előző lábjegyzetben.

⁴ A betéréssel kapcsolatban lásd Gidó Attila: Öt forrás az erdélyi szombatosság XIX. és XX. századi történetéhez. In: *Aeropolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*. VI. Szerk. Hermann Gusztáv Mihály – Kolumbán Zsuzsanna – Róth András Lajos. Székelyudvarhely, 2006. 162–181.; *Zsidó székelyek. A bözödújfalusi szombatosok emlékezete*. Szerk. Újlaki-Nagy Réka. Bp., 2020. 17–23., 99–125.

⁵ Az egymást szinte évente váltogató galíciai vándorzsidóknak a prozeliták közti ténykedésével kapcsolatban lásd András Kovács: The Impact of the Pilgrim Hasidic Rabbis Upon the Development of the Religious Life of the Transylvanian Sabbatarians at the End of the 19 Century. *Studia Judaica* 3 (1994) 165–169. Kovács szerint tíz év alatt egy egész sereg lengyel zsidó fordult meg Bözödújfaluban 1885-ig, amikor a hitközség már meg tudta engedni magának, hogy állandó tanítót tartson 400 forintért, bár a bér kifizetése eléggé akadozott később is. Kovács szerint az említett haszidok módszere a sokterápiához hasonlított, vagyis azonnali váltást követelt a szombatosoktól a nyelv és szokások tekintetében, bármiféle fokozatosság nélkül. A századforduló táján Paneth Ezekiel ben Moshe marosújvári rabbi látta el a prozeliták között a szertartási feladatokat. Moshe Carmilly Weinberger: *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)*. Bp., 1995. 212. A későbbi években az útirajzokban emlegetett Hirsch Izsák, majd a hitközség feloszlásáig Fried Jakab látta el a rituális teendőket.

⁶ A 19. század közepén fedezte fel a tudóstársadalom a szombatosságot. 1850-ben mutatta be Lugossy József az Akadémia felolvasóülésén az első szombatos énekeskönyvet, amiről akkor még azt gondolták, hogy az egyetlen fennmaradt példány. Nemsokára azonban előkerültek még kéziratok, elkezdték gyűjteni, felvásárolni őket. 1855-ben megszületett róluk az első néprajzi-antropológiai leírás, amely saját élményre épített. Lásd a bözödújfalusi unitárius lelkész írását: Ürmösi Sándor: Székely magyar szombatosok Erdélyben. Jegyzékül a honi történethez (1855). In: *Zsidó székelyek*, 35–80. Bár ez kéziratban maradt, mégis eljutott Orbán Balázshoz, aki merített belőle *A Székelyföld leírásában* [Pest, 1868.] a szombatosságot ismertető részhez és ebből ihletődött Kemény Zsigmond *Rajongók* [Pest, 1858.] című regénye is.

falu és az ottani prozelita hitközség – a korabeli Európa egyetlen prozelita hitközsége – iránti érdeklődés, ami körülbelül a hitközség történetének végéig, a második világháborúig tartott.

A Bözödújfalut meglátogatók közt voltak zsidók és nem zsidók egyaránt, magyar, román, német és angol anyanyelvűek. Az általuk írt útirajzok, beszámolók jórészt folyóiratokban, hírlapokban jelentek meg, ahol az ilyen jellegű – utazással kapcsolatos – rovatok nagy népszerűségnek, olvasottságnak örvendtek. Néhány szaktanulmányon, illetve Kohn Sámuel monográfiáján⁷ kívül ezek voltak az egyedüli eszközei a szombatosság, illetve ekkor már prozelita vagy úgynevezett gér közösség (a 'gér' jelentése prozelita, ezt a kifejezést használták leginkább saját magukra vonatkozóan) reprezentációjának, tágabb közönség előtt való megjelenítésének. Okkal feltételezhető tehát, hogy a személyes kontaktust vagy szóbeli híradásokat leszámítva e szövegeknek volt a legjelentősebb közvéleményformáló erejük. Nem lényegtelen ezért, hogy milyen is volt a bennük bemutatott közösség.

Az említett, egy évszázad alatt született útirajzok, beszámolók olyan szövegekpuszt tesznek ki, amelynek jellegzetes vonásai vannak, visszatérő motívumai és tematikái. A tanulmány igyekszik ezekre a jellegzetes elemekre és kontextusra rámutatni. Mindemellett azonban fő célja annak a gér (szombatos-utód) képnek a bemutatása, amely ezekben a szövegekben körvonalazódik, és amely ily módon szélesebb társadalmi körökben is terjedt és befolyásolta a közösség 20. századi megítélését, nem utolsósorban történetét. Bár a tárgyalt időszakban született útirajzok száma nagyobb, a tanulmány által vizsgált és hivatkozott szövegek egészét a *Zsidó székelyek* című kötetben megjelent útirajzok teszik ki.⁸ Ezek a válogatott útirajzok – 17 darab – tekinthetők ugyanis a legreprezentatívabb, leginformatívabb és leginkább eredeti, egyéni észrevételeket tartalmazó szövegeknek az összes közül. A kihagyott útirajzok számban nem haladják meg ezeket, és nem tartalmaznak újszerű, lényegi információkat, többnyire az előttük járt utazók élményeire és ismereteire építenek. Az útirajzok között van többrészes és egy többszöri utazásról tájékoztató is.

A székely Jeruzsálem mint mitikus hely és az utazások kontextusa

A szakirodalomban elterjedt „székely Jeruzsálem” névvel legelőször Ürmösi Sándornál, egy bözödújfalusi unitárius lelkésznel találkozunk, aki 1855-ben egy kis könyvet írt a falubeli szombatosokról.⁹ A megnevezést egyrészt az indokolta, hogy az ekkor még néhány környékbeli faluban is lappangó szombatosok Bözödújfalut tekintették vallási központjuknak, ide zárandokoltak ünnepnapokon. Ez az egykori Udvarhelyszékben, a mai Maros és Hargita megye határán található település volt az utolsó, ahol a legtovább fennmaradtak és vallásos ünnepeiket megtartották.

⁷ Kohn Sámuel: *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon életére és munkáira*. Bp., 1889.

⁸ *Zsidó székelyek*, 129–290.

⁹ A fentebb már említett néprajzi leírás kéziratban maradt, de két modern kiadása is van. Lásd *Zsidó székelyek*, 35–80. és Szakál Anna: *Önfejű unitárius lelkész – innovatív néprajzi gyűjtő. Ürmösi Sándor (1815–1872) írásos hagyatéka*. Kolozsvár, 2020.

Az elnevezést indokolhatta az is, hogy Jeruzsálemet a világvallások híveinek zarándokhelyeként szokás emlegetni.¹⁰ Ehhez hasonlóan ebben az időben, a 19. század második felében született meg Bözödújfalú mint a tolerancia szimbóluma, az a hely, ahol négy-öt náció és felekezet élt békésen egymás mellett (ami különben inkább szokványosnak, mint rendkívüli helyzetnek volt tekinthető az erdélyi falvakban, ahol katolikusok, reformátusok, unitáriusok éltek együtt román ortodoxokkal és zsidókkal, netán kisebb felekezetek képviselőivel).¹¹ Bözödújfalú egy mitologizált térré vált, olyan helylé, „ahol magyarba ojtva terem a zsidó is”.¹²

Idézet Moses Gaster, londoni tudós rabbi úti beszámolójából:

„Az egyik leghíresebb legenda a tíz törzsről, valamint Mózes, a nagy próféta utódairól szól, akik egy termékeny, Istentől áldott földön laknak, amelyet a híres Sambation folyó vesz körül, egy tűzfolyó, amely a hét hat napján folyik és a szent szombat napján megáll megpihenni. Így a hozzánk hasonló bűnös, esendő ember nem közelíthet ahhoz a helyhez és nem fertőzheti meg, hacsak nem annyira elvetemült, hogy szombaton próbálna átkelni rajta [...] egy reggelen én is ráletem zarándokutamon egy másik szent helyre, ahol nem vér szerinti, hanem törvény és hit szerinti testvéreink imádkoznak [...] Pontosán ahogy a Mózes fiairól szóló mese mondja, úgy helyezkedik el Mózes új fiainak lakóhelye is, egy folyócskával [a Küsmöddel] körülölelve, amely éppen kiöntött és eltörte a hidat, amely korábban a vízen vitt át.”¹³

Más oldalról az idealizált ősiséget és nemes egyszerűséget képviselő, a világ romlottságától érintetlen helynek tekintették ezt a völgyet, olyan emberekkel, akik a honfoglalás óta itt élnek, akik vágott szemű, lófé nemes székelyek. Több útirajz valamiféle hasonlóságot vélt felfedezni a földrajzi táj hegyek közé zártsága és a spirituális táj között. Úgy gondolták, csakis egy Isten háta mögötti, világtól elzárt helyen születhetett és maradhatott fenn egy ilyen különös vallási jelenség, mint a szombatosság, és hogy a természethez közeli élet egyszerűvé, de egyúttal nemessé, gazdaggá is teszi a lelket.¹⁴

Az útinaplókat olvasva azonban azt is észrevehetjük, hogy ez az „erdélyi Jeruzsálem” olyan kultuszhely, amelyre ugyan kíváncsiak az utazók, de idegenül érzik magukat benne, legyenek bár magyarok vagy zsidók. Ez az idegenkedés,¹⁵ értetlenség és távolságtartás a rokonszenv ellenére minden egyes útirajz jellemzője. Az utazók nem tudtak teljesen azonosulni az itt élő közösség életfelfogásával, gyakorlataival, döntéseivel, csak kívülről

¹⁰ Kovács András Mekkának is nevezi (*Vallomás a székely szombatosok perében*. Bp., 1983. 309–310.).

¹¹ „Mindezen emberek azonban igen békésen élnek egymással, nem pörölnek, sem nem verekednek egymással, mindnyájan magyaroknak érzik magukat és mint ilyenek dolgoznak, türnek, örülnek – kár, hogy ez ritkán történik – és testvérekként szeretik és tisztelik egymást.” Beck Móricz: Kirándulás a bözöd-újfalvi szombatosakhoz. In: *Zsidó székelyek*, 159. Lásd még a 22. és 43. oldalakat.

¹² Malonyai Dezső: ... az utolsó magyar szombatos. In: *Zsidó székelyek*, 213.

¹³ Moses Gaster: A magyarországi szombatosok. Történeti karcolat. In: *Zsidó székelyek*, 183. [Eredeti megjelenés: uő: Sabatiani din Ungaria: schiță istorică. In: *Anuar pentru Israeliti*. XIII. Ed. M. Schwarzfeld. București, 1890. 95–106. Vö. *Zsidó székelyek*, 183. 1. j.]

¹⁴ *Zsidó székelyek*, 183–184., 212., 223.

¹⁵ Uo. 231., 239–240., 279.

szemlélték azt, sok esetben sajnálkozva, néha lesajnálóan, de legtöbb esetben tisztelettel. Nem az otthonosság ismerőségével csodálkoztak rá egy-egy ruhadarabra, arcvonásra vagy szóra, akcentusra, nem a hasonszőrűt, a hasonlóan gondolkodót látták, hanem a különöset, a furát, a félig ismerőst, de mégis idegent. Szinte mindenik utazóból kiütköztek a pozitív vagy negatív előítéletek, illetve az ezt követő csalódás vagy lelkesedés.

Az első célzott, a sajtóban nyomot hagyó utazások a szombatosok zsidóságba való betérése – vagyis 1868 – után történtek. Az áttérés nagy port kavart egyházi berkekben, és a botrány nem maradt visszhang nélkül a nemzetközi sajtóban sem. Valószínűleg ez adta az apropót a legelső tudós látogatónak, Arányi Lajosnak is, aki élményeit a *Magyarország és a Nagyvilág* című hetilap hasábjain jelentette meg. Ő tekinthető a bözödújfalusi prozelitákhoz vagy gérekhez köthető utazási irodalom első képviselőjének, míg az utolsónak a hitközség 1941-es felszámolása után ott járt Móricz Zsigmond.¹⁶ Nagyjából egyenlő arányban volt a zsidó és nem zsidó utazók aránya, de volt köztük örmény származású, illetve román és német nyelven író is. Az áttérések körüli viták a magyarországi, főként budapesti neológia érdeklődését is felkeltették. Ebből adódóan a zsidó utazók nagy része főként a neológ irányzatot képviselő egyházi ember, leginkább rabbi volt vagy az asszimilációt képviselte. Ennek a hatásnak az eredményeként született meg Kohn Sámuel rabbi 1889-es monográfiája a szombatosokról, amely máig a legolvasmányosabb, legátfogóbb és legalaposabban megszerkesztett mű ebben a témában, annak ellenére, hogy sok mindenben mára már meghaladott álláspontot képvisel.¹⁷ Az ily módon felkeltett érdeklődés gyűrűzött tovább és öltött testet a következő években többek között Dux Adolf, Beck Móricz, Herczog Manó, Gaster Mózes és Hazai Hugó utazásában. Az említett zsidó utazók célja kíváncsiságuk kielégítése és néhány szombatos kézirat begyűjtése mellett általában a segítő szándék volt. Írásaikban feltárták a bözödújfalusi gérek nehéz anyagi állapotát, valamint szellemi kihívásait, és egyesek közülük segélyakciókat szervezve adakozásra, támogatásra serkentették olvasóikat. Ez a törekvés valamilyen mértékben sikeresnek is mondható, mert nekik volt köszönhető, hogy a 19. század utolsó két évtizedében hivatásos tanítót is tudott alkalmazni a hitközség és *mikve* (rituális fürdő) épült, illetve iskola a zsinagógával együtt.

Arányit követően a Bözödújfalut látogató magyarok elsősorban a régi szombatoságra voltak kíváncsiak: olyan néprajzi, kulturális és vallási jellegzetességekre, amelyek a székelységhez kötődtek a prozelitákat. Így volt ezzel Petelei István marosvásárhelyi író és Malonyai Dezső néprajzkutató is, akik kizárólag azt a néhány utolsó szombatos keresték, akik nem tértek át a zsidó hitre.¹⁸ Valamennyire hasonló szempontokat vizsgált Jenser-

¹⁶ Jelent meg még később is egy anonim útirajz velük kapcsolatban a sepsiszentgyörgyi *Székely Nép* 1944. május 31. – június 6. közti számaiban Szemleúton a bözödújfalusi zsidó hittérítők nyomában címmel, ez azonban különbözött a többi beszámólótól abban, hogy egyértelműen és erőteljesen antiszemita és uszító volt.

¹⁷ Kohn: *A szombatosok*.

¹⁸ „Egy tisztán magyar hitbeli érzés felgyűlése ez a szombatoság. Székelyföldön, székely szívben született. Nem tanulták el másoktól, nem elegyítettek más nemzetbelit [...] A maradékai századok után belefűltek a zsidóságba.” Régen „maga az érdekesség voltak; erejük, szívósságuk, hitük ereje tiszteletreméltó volt, – lettek most szegény, rongyos, rossz zsidók, akiket elnyelvén egy erős nép, senki számba se vesz.” Petelei István: Az utolsó mohikán. In: *Zsidó székelyek*, 205–206.

Jávor Béla és maga Móricz Zsigmond is, amikor a fenyegető hírek és hivatalos felszólítások ellenére kitérni nem hajlandó utolsókat kereste a faluban.¹⁹ Számukra addig képviselt értéket és keltett érdeklődést ez a jelenség, amíg egyediségét, valamiféle képzelt nemzeti és keresztény jellegét megőrizte vagy a végsőkéig kitartó hit bizonyosága volt. Visszatérően vizsgálgatták a megmaradással vagy elmúlással kapcsolatos kérdéseket, a szombatosoknak, illetve a későbbi géreknek mint közösségnek a fennmaradási esélyeit. Sok esetben a magyar utazók már meg sem nézték a gérek intézményeit, zsidó tanítóikat sem keresték fel. Móricz például így nyilatkozott: „Én egyetemleges, kicsit undorodó részvétellel vagyok. Nekem ez egyelőre csak annyi, hogy megszűnt egy magyar specialitás. A szombatosok! A rajongók. A regény. Kemény, Jókai kedvencei.”²⁰

Tévedés lenne tehát csupán a szombatoság iránti kizárólagos kíváncsiságot tekinteni az elemzett utazások motivációjának. Az utazásnak és az útirajzok megírásának okai között legtöbb esetben ott találhatjuk a 19. századi utazási lázat, a szülőföld és népeinek programos megismerésére való törekvést. Volt olyan látogató, akinek ez egy fejezet volt a tágabb Erdélyt bejáró tudós utazásából (Arányi Lajos) vagy üdülő célú kúraútjából (Beck Móricz). A későbbiekben, a 20. század elején már rövidült az utazás időtartama, és volt, akinél egy vasárnap délutáni röpké kiruccanásként jelent meg vagy egy laptól való kiküldetésként. Nem annyira időszaktól, hanem sokkal inkább a személytől függött a féltő és segítő célzatú (Arányi, Beck és mások), vagy éppen rosszindulatú gyanút, előfeltevéseket megerősíteni szándékozó látogatás (pl. a *Székely Népből* 1944. május 31. és június 7. között névtelenül közlő utazó), esetleg a két szándékot vegyítő hozzáállás (pl. Izsáky Margit, Jenser-Jávor Béla).

Szerkezetileg sok téren hasonló forgatókönyvet követtek az egyes útirajzok. Jellemzően az utazás motivációjának ismertetésével indítottak és a szombatoság rövid bemutatásával. Néhány közülük aprólékos leírást adott az utazás körülményeiről, tájleírással fűszerezve. A legtöbb utazó a megérkezés után a falu, illetve később már csak a közösség reprezentatív személyeinél tett látogatást. A vendégfogadók ez után elkísérték az utazókat a zsinagógába, a *silbe* (tanulóház), esetleg a temetőbe, a mikvébe vagy a *sakterházba*. Néhányan közülük, főként az alaposabb zsidó rabbik belenéztek a hitközség anyakönyvébe is, és adatokat közöltek a gérek keresztény és zsidó nevével, a születésekkel, házasságokkal, halálásokkal, tisztségekkel kapcsolatban. Felmérték a hitközségi ingatlanok állapotát és a vallási működés minőségét, például az oktatás, *sakterkedés* és rituális fürdés terén. Több személyességgel és merészebb megközelítésmóddal inkább csak a 20. században, főként a második világháború előtti utolsó évtized látogatóinál találkozhatunk, akiknél már nem volt idegen módszer a taktikázás, és tudatosan vállalták akár az indiszkréciót, kellemetlenkedést is (például Izsáky). A zsidó látogatók jellemzően tiszteletteljes hangnemben nyilatkoztak, bár ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy nyilvánvalóan azok, akik ellátogattak ebbe a faluba és még meg is írták élményeiket, már eleve nyitott, liberális elveket vallottak.²¹

¹⁹ A közösség utolsó tagja, Csukor Izsákné Kovács Regina még az 1944. májusi, gettóból való hazatérésük után sem tért át más vallásra, de mások is voltak, akik nem voltak hajlandók a képmutatónak gondolt kikeresztelkedésre. Erdélyi Lajos: Beszélgetések székely szombatosokkal. *Múlt és Jövő* (1990) 1. sz. 15., 20–21.

²⁰ Móricz Zsigmond: A szombatosok között. In: *Zsidó székelyek*, 279.

²¹ Gaster útitársa mosolyogni kezdett, ahogy meghallotta a gyülekezetből kiszüremkedő hangzavart, „de ahogy az igazi, mély ájtatosságot látta, amely az arcokra kiült, a komolyságot, sőt jámbor odaadást [...] ironikus

Kívülről megrajzolt kép

Mindenik útleíráson végigvonuló legfontosabb szempont annak a vizsgálata, hogy kik is a gérek valójában, hova lehet besorolni őket: zsidók vagy magyarok/székelyek, és miben azok. Az erre a kérdésre adott válaszok nem függetleníthetők az utazó nemzeti és/vagy vallási hovatartozásától. A tanulmány követi ebben az útirajzokat, és szintén ezt a lehangsúlyosabb kérdést helyezi középpontba; nem annyira a külső viszonyokra, az utazók által tapasztalt anyagi vagy intézményi háttérre figyel, hanem a történetek főszereplőire, a gérekre. Először a szerzők vagy más kívülállók által az útirajzokban megfogalmazott képet mutatja be, majd pedig a gérek önreflexióit, saját magukkal kapcsolatos megnyilatkozásait.

Az utazók számára a legelső és legkézenfekvőbb megközelítését ennek a kérdésnek a gérek kinézete jelentette. Mindenik útirajzban jelen van a viselet és a fiziognómia leírása és értékelése. Jellemzően mind zsidó, mind magyar oldalon visszásnak, vagy legalábbis furcsának, szokatlannak és idegennek látták öltözetüket, viselkedésüket és kinézetüket, de beszédjüket, hanghordozásukat is. Voltak persze olyanok is, akik éppen az ellenkezőjét állították, vagyis hogy megjelenésükben, hanghordozásukban nem különböznek más székely falubeli szomszédaiktól vagy éppen a galíciai zsidóktól, de az ismerős összképből kirívó elemeket – például néhány árulkodó viseletdarabot vagy énekhangot – ők is szóvá tették.²² Többnyire részvétellel, ugyanakkor furcsállva írtak szedett-vedett viseletükről, amely tartalmazott zsidó rituális ruhadarabokat székely népviselettel, úri városi és szegény falusi öltözettel vegyesen, sőt akár a jellemzően inkább románok által használt bocskort is. Legfeltűnőbb számukra ezeknek a különböző népektől és társadalmi osztályoktól származó elemeknek a keverése volt, amit a gérek valamiféle naiv természetességgel végeztek a kívülállók számára meghökkenítő módon. A meghökkenést követhette tiszteletteljes értékelés az utazók részéről, mint például Hazai Hugó már-már patetikus nyilatkozata: „mikor a mezőn dolgozó székely parasztot »czidákli«-val a nyakában megpillantottam, az ó testamentumbeli zsidó szántóvető embert véltem magam előtt látni.”²³ Legtöbb esetben azonban komikus hatást keltett és gúnyt váltott ki a kívülállókból. Izsáky Margit például azt írta, hogy „nagyon megcsodálták, ki is gúnyolták a szántás közben csikos imakendővel imádkozó harisnyás székelyeket”.²⁴ Böződi György szerint – aki a szomszéd faluból, Böződről származva közelebbi ismerettel rendelkezett róluk – a gérek „a nép egészséges gúnyának” tárgyai voltak, például táncmulatságokban azzal

mosolyát egyszeriben a tisztelet és mély nagyrabecsülés érzése váltotta fel. Tapasztalható volt itt a naiv, de valódi vallásosság, természetes, mesterkéletlen kegyesség; egy régi látvány ismétlődése volt ez: a hit lángja a tüskebokorban, parasztruhával fedett odaadó szívek.” Gaster: *A magyarországi szombatosok*, 184.

²² Arányi például megjegyezte, hogy a magyar viselet és nyelv mellett „kissé visszásnak tetszik” számára az orrhangon való kántálás. Arányi Lajos: *Az erdélyi szombatosok közt*. Biztos adatok az Erdélyben, nevezetesen Böződ-Ujfaluban lakozó szombatosokról vagyis a mózes-vallású székelyekről. In: *Zsidó székelyek*, 135. Petelei István szerint „Kívülről is úgy festenek ezek az új zsidók, mint a legsötétebb Galíciából valók. Pájszert nevelnek és oly kaftánokat viselnek, mint annak a rendje.” Petelei: *Az utolsó mohikán*, 206.

²³ Hazai Hugó: *Szombatos zsidók között*. In: *Zsidó székelyek*, 191.

²⁴ Izsáky Margit: *Mit láttam az erdélyi székely zsidók között?* In: *Zsidó székelyek*, 273.

heccelték a kipécézett, kissé esetlenül mozgó legényeket, hogy „újfalusi zsidó-félék”.²⁵ Dux Adolf hosszan idézte egyik falubeljük nyilatkozatát a gérek viseletével kapcsolatban:

„Ezek az emberek hajdan olyanok voltak, mint a tarka kutyák, mivel keresztényeknek adták ki magukat és mégis egy másik hiten voltak. Most már legalább tudni milyen színűek, mert zsidókká lettek, de egyúttal sokkal rosszabbakká. Beképzelték maguknak, hogy ők nemsokára vagyonthoz jutnak, és könnyebben megkeresik kenyerüket, mint a földmunkával, éppen ezért eladtak néhány darab marhát, hogy a szombatra úri ruhát szerezhessenek; de váradalmaikban csalatkoztak és most szegény emberek. Nincs több csizmájuk, és szombaton ugyan pantallót hordanak, de bocskort vesznek mellé.» A pantalló és bocskor együtt a beszélő számára, mint ahogy a kis társaság minden más tagja számára rendkívül komikusnak tűnt; ugyanis egyre-másra ismételte az említett szavakat és közben rázkódott a nevetéstől. Ugyanazokat a szavakat a délután során még többször megemlítették, s az idős ember még a búcsúzásakor is nyomatékosan hangsúlyozta, hogy ezek az emberek szombaton »pantallót és bocskort« hordanak.”²⁶

A különös társítások nem csupán a viseletben voltak tetten érhetőek, hanem az őket körülvevő tárgyi környezetben, beszédükben, imáikban, énekeikben, munkájukban is. Móricz például ezt írta: „tessék elképzelni a székely lányokat, ahogy nemzeti viseletben régi székely nótákat daloltak [...] és közben sütötték a pászkat.”²⁷ Izsákynek is a pászka-sütés mint „székely specialitás” okozott meghökkenést („kalákába maceszt sütnek! Olyan jó tatárképű valamennyi”)²⁸, és ő maga is halmozta ezeknek a furának vélt társításoknak a felsorolását: „székely gazdák szombatot tartanak, harisnyás székelyek, imaszíjjal imádkoznak, kósért főznek, zsidó rítust tartanak [...] valamikor szombatosok voltak [...]. Kőkemény székelykoponyák, makacs, egyben agyafúrt góbék, nyelves asszonyok, sírnivaló öregek, kevély lófőnemes személyek.”²⁹ A zsinagógában a vendégek azt látták, hogy „pirosfehér-zöldre ki vannak »tulipánolva« az imaszékek és a templom falain levő faragványból álló ékítmények, a melyeken a hamisítatlan székely ízlés mindenütt szembeötlő”.³⁰ Egy másik megfigyelő szerint „ropogós székely akcentussal héberül mondják el a Palesztinát visszakívánó fohászokat”.³¹ Hasonló élmény fogadta az iskolában Hazai Hugót is: „kissé szokatlan dolog, mikor az ember bemegy egy székely paraszt fiukkal és leányokkal telt iskolába, és ott »Boruch habó« (áldott a ki jön) üdvözléssel köszöntik.”³² A gérek viselkedését a legnagyobb szubjektivitással értelmezték. Az agyafúrtság, a vendégszeretet, a családiasság, a gyermekszeretet, a józanság és a szívéllyesség a leíró hovatarozásától füg-

²⁵ „A nép egészséges humora hamar célpontjává szegezi őket, és kimeríthetetlen anyagforrást talál bennük a csúfolkodásra. Korántsem a vallásuk miatt, elvi kérdésből, hanem csupán abból az egyszerű okból, hogy életmódjuk különcködészámba megy köztük.” Bözödi György: Székely emberek, zsidó istenek. Jegyzetek a székely szombatosokról. In: *Zsidó székelyek*, 240.

²⁶ Dux Adolf: A szombatosok. In: *Zsidó székelyek*, 149–150. [Eredeti megjelenés: uő: *Die Sabbatharier in Aus Ungarn. Literatur- und cul-turgeschieht liehe Studien*. Leipzig, 1880. 270–282. Vő. *Zsidó székelyek*, 146. 1. j.]

²⁷ Móricz: A szombatosok között, 280.

²⁸ Izsáky: Mit láttam, 260.

²⁹ Uo. 257.

³⁰ Hazai: Szombatos zsidók között, 190.

³¹ Szabó Imre: Péchi Simon zsidói között Bözödujfaluban. In: *Zsidó székelyek*, 222.

³² Hazai: Szombatos zsidók között, 195.

gően lehetett tipikus székely vagy tipikus zsidó jellemvonás.³³ Bözödi valamiféle zavartottságról, félszagségről írt, ami állítólagosan jellemezte őket, és hogy a falubeliek társaságában nem érezték otthon magukat, mintha félnének valamitől, mindig tartózkodóak voltak mind beszédjükben, mind pedig mozdulataikban.³⁴

Az elegyességet érzékeltették az egyes riportokban sűrűn vissza-visszatérő fiziognómiai leírások is. A legtöbb utazó éles szemmel fürkészte, hogy mennyire zsidós vagy székelyes a gérek arca – a hit mit változtatott rajtuk. Az eredmény természetesen nagyban múlt azon, hogy az utazó mit szeretett volna látni. Ugyanazt az arcot ki ősmagyar típusnak, ki pedig elzsidósodottnak érzékelték.³⁵ Volt közülük, aki azt állította, hogy a gérek arcterendezésre eltérnek a keresztény falubeliektől, volt, aki pedig azt, hogy szakasztott ugyanolyanok.³⁶ Izsáky tatárképű, szederszemű menyecskeket látott maga körül, és olyat, akinek „a szeme szinte ékbe fut, akár Dzsingisz kán lánya lehetne”.³⁷ Móricz Zsigmond eleinte feketéknek és kerekfejűeknek látta őket és azon elmélkedett, hogy miért nem hasonlítanak az alföldiekre, a végén feltéve a kérdést, hogy vajon ősmagyarok-e.³⁸ Később azonban, riportja második részében világos színűekként emlegeti őket:

„Nézem az arcukat. De igazán van bennük valami zsidós. Világos színűek, de hosszas, görbés orruk vagyon s a hanglejtésükben egész határozottan fel lehet ismerni a zsidós éneklést, ahogy fel-felcsapják a hangsúlyt a mondat végén.”³⁹ „Egy valaki Fehérszölke, majdnem albinó, hosszú orru: mintha csakugyan zsidó volna s pedig különösen nem zsidós: székely kölyök. Mi ez? A ritus fiziológiai átalakítást csinál?”⁴⁰

³³ „Magyar vendégszeretettel és zsidó szívéllyességgel köszönt.” Szabó: Péchi Simon, 221.; „Meleg zsidó szavak voltak. A családiasságban, a józanságban, a gyermekszeretben teljesen zsidókká vedlettek a »gérek«”. Uo. 228.; „Harisnyás zsidó [...] aki a falusi zsidó templom tövében lakik ugyan, de észjárásával, agyafúrtságával és ízes beszédével elmegetne a leghamisítatlanabb székelyként, akinek a mondásain félholtra kacagja magát az idegen hallgató.” Bözödi: Székely emberek, 240. Hazai Hugó Sallós Józsefben, az utolsó szombatosban az agyafúrt székelyt, Malonyai Dezső pedig az „igaz böcsületes szikulus [székely]”-t látta meg. Hazai: Szombatos zsidók között, 202.; Malonyai: az utolsó magyar szombatos, 212.

³⁴ Bözödi: Székely emberek, 240.

³⁵ „...tipikus jó székely arc valamennyi.” Malonyai: az utolsó magyar szombatos, 216.; „... a legtisztább és legmagyarabb székely humuszról sarjadnak.” Benczel Béla: Husz székely-zsidó család egy transsylvaniai kis faluban. Keresztény-zsidók, akik tiltakoznak a magyarországi „zsidó-törvény” ellen. In: *Zsidó székelyek*, 253.; „Tiszta székely típusok, annak ellenére, hogy már történt keveredés született zsidókkal.” Kauftheil Ernő: Látogatás Bözödújfalun. A zsidó hitre tért székely szombatosok között. In: *Zsidó székelyek*, 231.; „... nagyon jó megjelenésű székely ember”, „jóarcú székely ember”. Jávör Béla: Székely fajú emberek zsidó hiten. Az egykori szombatosok maradékai. In: *Zsidó székelyek*, 235–236.

³⁶ „Nagy Ábrahám. Épen olyan székely földművelő, mint a többi, minden zsidó arctípus nélkül, a székely parasztkok szokásos viseletével.” Hazai: Szombatos zsidók között, 195. „Egy-két gyermekén kívül, kiken meglátszik a zsidó eredet, a többi szakasztott olyan, mint más falusi parasztkgyerek. Az ember nem tudja: fülének ne higgyen-e vagy szemének. Mert hát bizony, mégis szokatlan egy kissé, hogy falusi parasztkgyerekek chumist tanuljanak hamisítatlan erdélyi zsidó kiejtéssel, sőt – Isten bocsássa meg – a jó magyar fordításon kívül még német zsargon fordítással is.” Lóvy Ferenc: Bözödújfalun. In: *Zsidó székelyek*, 209.

³⁷ Izsáky: Mit láttam, 258.

³⁸ „Itt általában folyton kísért az, hogy micsoda magyarok ezek a koromfekete hajú s barna bőrűek. Nem a mi alföldijeink közül valók. Hosszú fejek, hosszú vékony lábak s mégsem kunok. Keletiek, balkániai. Ősmagyarok?” Móricz: A szombatosok között, 278.

³⁹ Uo. 276.

⁴⁰ Uo. 280.

A hitnek az ember fizikai küllemére tett hatásáról természetesen már jóval korábban keletkeztek elméletek, ez észlelhető az útirajzokban is. Dux Adolf például Benjamin Disraelire hivatkozva tematizálja ezt a kérdést. Szerinte a géreknél a pajesz⁴¹ nincs annyira művészi bodorítva, mint a lengyel zsidóknál,

„... de mégis eléggé fejlett ahhoz, hogy a székelyek fiziognómiáját egy vonással zsidóvá változtassa. Ehhez a külső vonatkozáshoz még egy bizonyos arcvonás is hozzájárult, amit én a szemekből kiszűrődő zsidó azonosságtudatnak neveznék. Disraeli jutott eszembe erről, aki egyik regényében azt állította, hogy a zsidó-keresztény eszme minden nép fiziognómiájának, aki a kereszténységet felvette, szemita karaktert kölcsönzött. Ezek a székelyek, akik két évszázada félig és pár éve teljesen a zsidóságban élnek, arcalkatukban egyre inkább zsidó jelleget vettek fel, ami ugyan nem teljesen egyezik azokéval, de eléggé nagy mértékben zsidóvá teszi őket.”⁴²

Mint látható tehát, a fiziognómiai leírásokban reprezentatívan jelen van a fajelmélet már a 19. század végén is, nem csupán a második világháború előtt. Ezeknek a fejtegetéseknek köszönhetően az is nyilvánvaló, hogy a gérek egy-két „felvilágosultabb” kivételtől eltekintve nem voltak jártasak a fajelméletben, és ahhoz sem voltak hozzászokva, hogy elkülönítsék nemzeti és vallási identitásukat. Természetes volt számukra, hogy az identitásukra vonatkozó kérdésekre egyaránt válaszolhatják azt, hogy ők magyarok, vagy azt, hogy zsidók. Amikor Jávor Béla egy gérenek egyszer azt magyarázta, hogy „nem is nézhet-e [őt] senki se zsidónak, hiszen jellegzetesebb székely arcot alig lehet elképzelni, mint amilyen az övé”, a válasz így hangzott: „Mert hogy sokat kell kapálni”.⁴³ Jávor ebből arra következtet, hogy a fajelméletek nem jutottak még el ide és

„... a legtöbb bözödújfalusi székely zsidónál teljesen elhomályosodóban van a magyar nemzeti öntudat, s azon az úton vannak, hogy a vallás csatornáján át a zsidó nemzettestbe szívódjanak fel”.⁴⁴ „Az itteni székely zsidóknak egészen zavaros fogalmaik vannak a faj, nemzet, vallás egymáshoz való viszonyáról [...] Nagyobb részük véleménye szerint az a néhány öreg asszony és Kovács József, akik már éltek, amikor az »átállás« megtörtént, még nem tekinthetők zsidó származásúaknak, de akik már a zsidó vallásban születtek, azok zsidó eredetűek, vagyis mindenképpen zsidók. A többségük ennek megfelelően a népszámláláskor is izraelita vallásúnak és zsidó nemzetiségűnek vallotta magát.”⁴⁵

Ezt a témát érintve elbeszélgetett a fent megnevezett Kovács József nyugalmazott csendőr őrmesterrel, aki világot járt ember volt és az író fogalmai szerint „fejlettebb nemzeti öntudata van”. Ebből a beszélgetéséből is kiderült, hogy Kovács próbálta úgymond felvilágosítani hittársait, de nem sok sikerrel: „Pedig én mondtam [...] hogy más a nemzet és más a vallás. Mi zsidó vallásúak vagyunk, de magyarok. Csakhogy akkor kinevettek engem.”⁴⁶

⁴¹ Kovács András szerint azért volt népszerű a pajesz, mivel a rituális metsző ingyenes hajvágást ajánlott annak, aki meghagyja a pajeszét. Kovács: *The Impact of the Pilgrim Hasidic Rabbis*, 167.

⁴² Dux: *A szombatosok*, 151.

⁴³ Jávor: *Székely fajú emberek*, 236.

⁴⁴ Uo. 238.

⁴⁵ Uo. 236.

⁴⁶ Uo.

Habár szinte minden utazó tárgyalta az elegyességet a gérek kinézetében és megnyilvánulásaiban, arra az őket leginkább foglalkoztató kérdésre, hogy kiknek is tekinthetők, mi az identitásuk, mégis határozott válaszokat fogalmaztak meg. A zsidók jellemzően elismerték vallási értelemben a gérek zsidóságát. Gaster Mózes például azt írja róluk, hogy

„... zsidók, akiknek szenvedései százszorosan, sőt ezerszeresen meghaladták a miénkét, annál is inkább, mivel mi született zsidók vagyunk, míg ők elhagyták a keresztény vallást, minden hasznával és privilégiumával együtt és inkább választották a gúnyt, üldöztetést, sőt még a kín szenvedést is, átkarolva a judaizmust”.⁴⁷

A rabbi így végzi útirajzát:

„megvolt az a mélységes elégtételelem, hogy [...] megszoríthassam törvény szerinti új testvéreink kezét és elmondhassam nekik, hogy a hitbeli kötelék eléggé erős a mi számunkra, még akkor is, ha a faji nem létezik”.⁴⁸

Ez a fajta befogadás nem zárja ugyanakkor ki, hogy nemzetileg magyarnak tekintsék őket a zsidók. A nemzeti hovartartozás felfogásukban nem feltétlenül esett egybe a faji származással, hiszen például a zsidó származású tanítójukat, Hirsch Izsákot is magyar embernek nevezték.⁴⁹ Az emancipáció hangjainak megfelelően igyekeztek a nemzet és magyarság fogalmát kiterjeszteni.⁵⁰ A zsidó utazók esetében tehát elkülönült a vallási és nemzeti identitás, de igyekeztek előbbi hangsúlyozni, a buzgóság igyekezetét értékelni és a zsidóságha való befogadás példaértékű precedenseként felmutatni, míg a faji különbözőséget mellé-

⁴⁷ Gaster: A magyarországi szombatosok, 182.

⁴⁸ Uo. 185.

⁴⁹ „Derék magyar ember, ki bár némi jelentéktelen csekélységben a lengyel-zsidós formákhoz ragaszkodik, kizárólag székelyes magyarsággal beszél.” Hazai: Szombatos zsidók között, 189.

⁵⁰ A köztük egy ideig megtelepedő vagy velük rokonságot létesítő zsidók jórészt a saját közösségükön belül is lenézett, általában galíciai származású vándorzsidók voltak. Azok a neológ utazók, akik meglátogatták a bözödújfalusi géreket, vagy egyenesen támadták a galiciánereket, vagy elismerve igyekezetüket és jó szándékukat, elnéző, kissé lekezelő hangnemben írtak róluk, és próbálták őket bizonyos dolgokban felvilágosítani (pl. hogy a géreknek nincs szükségük arra, hogy a héber imákat askenázi kiejtéssel olvassák, „jidlerezzenek” stb.). Uo. 188. Beck Móricz fájjalta, hogy a *sakter* nem tud magyarul és az egész istentisztelet héberül zajlik, annak ellenére, hogy a gérek nem értik. Ennek következtében a szombatosok el fogják felejteni a „szép és áhítatos énekeket és imákat” – „mi a szombatosok kárára fog történni, vallásosságuk, szilárd ragaszkodásuk hitünnkhöz apadni fog”. Beck: Kirándulás, 161. Hazai Hugó a „kóbor lengyel-zsidókat” hibáztatta azért, hogy „gyönyörű szép magyar imádságaikat kiküszöbölték a templomból, helyette lengyel-zsidós kiejtésű héber dialektust honosítottak meg [...] hajtincset növesztettek a hívekkel, szóval ősi székely voltukból egészen eltérítették őket.” Hazai: Szombatos zsidók között, 188. Herczog Manót az bántotta, hogy Hirsch Izsák, a gérek tanítója a Szentírást nem magyarul fordíttatja, holott ő maga is erdélyi születésű, és az az idő elmúlt, amikor törvény volt a Tórát jiddisül fordítani. Herczog Manó: Az erdélyi új zsidóknál. In: *Zsidó székelyek*, 180. Szintén a tanítót okolta Lövy Ferenc marosvásárhelyi *status quo* rabbi is a gérek akkulturációjáért: „Örülünk, hogy a bözödújfalusi prozeliták nem ismerik a német zsargon! Hirsch úr, a prozeliták hitoktatója zavarba jött, mentegetőzött. Tudom én hol a baj. Hirsch úr jó magyar ember és jól beszél magyarul. De attól fél, ha egy kicsit nem »jidleroz« úgy majd kevesebbre becsüli az ő jámborságát némely erdélyi czádik.” Lövy: Bözödújfalusi, 209.

kessé tenni, érdekes színfoltként bemutatni. Ezzel még inkább homályosították a gérek és a 'született' zsidók, vagyis saját maguk közti határokat. Megjelent ugyan a kettős identitás – faji-nemzeti és vallási elkülönítve –, ám ezeket pozitívumként mutatták fel.

Ezzel szemben a nem zsidó kívülállók szemében a vallási és nemzeti identitás kettősége legjobb esetben érdekesség, kuriózum, de sokszor inkább szájalmas, komikus igyekezet volt. Az ő szemükben az a zsidóság, amit a gérek képviseltek, nem volt hiteles, értéknek tekinthető, hanem valamiféle szájalmas utánczás. Kortársaik és a falubéliek gúnyolódása, amellyel „tarka kutyáknak” és „denevéreknek” (sem egér, sem madár) csúfolták őket, azt az igyekezetüket péccézte ki, mellyel a gérek mindkét oldalnak – a zsidó és keresztény, illetve magyar oldalnak – meg kívántak felelni. Úgy érzékelték, hogy ahelyett, hogy az is-is sikerült volna nekik, két szék közt a pad alatt maradtak, vagyis sem igaz zsidók, sem rendes magyarok vagy keresztények nem lettek.⁵¹

Mindenik úti beszámoló szavá tette a gérek anyagi helyzetét. Bár egyes utazók idealizálni próbálták az itt tapasztalt szegénységet, a legtöbb leírás mégis földhözragadt, nyomorult földműveseket mutat be. Ennek okát több tényezőben látták, ezeknek a tényezőknek pedig egyértelműen köze volt a hitükhöz. Hazai Hugó a szegénységet egyrészt azzal magyarázta, hogy egyetlen bevételi forrásuk a földművelés, és az ottani föld nem igazán mondható zsírosnak, bőven termőnek.⁵² Másrészt a mindenkinek való megfelelés igyekezetét látta a gérekben, akik nem csupán a zsidó ünnepnapokon tartózkodtak a munkától, hanem a keresztényekén is a konfliktus és megszólás elkerülése érdekében.⁵³ A több évszázados üldöztetés alatt a szombatosoknak – ha életüket általában sikerült is megmenteniük – az állatait, földjeit rendszeresen elkobozták. Volt időszak, mikor megtiltották, hogy mások tőlük bármit is vásárolhassanak, ezzel is nehezítve helyzetüket.⁵⁴ Többen azt is szavá tették, hogy a gérek erejükön felül költöttek hitközségi intézményeik létrehozására és fenntartására, a tanító vagy kántor fizetésére, valamint ruházatuk, rituális eszközeik beszerzésére.⁵⁵ Üzleti érzékük nem volt, ezt az egy dolgot, ami miatt az utazók szerint a zsidóságba való betagozódásuk előnyt jelenthetett volna számukra, nem tudták elsajátítani, vagy nem sikerült kialakítani az őket segítő gazdasági-szociális hálót. Később próbáltak városokba szivárogni és iparosságot tanulni, de ez sem járt nagy sikerrel.⁵⁶ Szegénységük különféle okairól leghosszabban Izsáky Margit értekezett. Az egyik

⁵¹ Pl. „A kereszténységhez nem tartoznak, a zsidóság pedig alig vett róluk tudomást.” Izsáky: *Mit láttam*, 273.

⁵² A 19. század végén létezett egy elképzelés arra vonatkozóan, hogy a szombatosokat használni lehetne a zsidóknak földművelésre való rászoktatásában. Lásd pl. *Egyenlőség* (1892) 14. sz. 8.

⁵³ Hazai: *Szombatos zsidók között*, 187.

⁵⁴ 1744. szeptember 19-én hozott a fő kormányzék egy határozatot a szombatosok ellen, amelyben megtiltotta, hogy bármiféle jószágot vásároljanak tőlük. Annak érdekében, hogy ezt betartsák, 1745-ben összeírták az illetékes szombatosokat, akik többé nem adhatták el semmiféle javukat. Az intézkedés arra szolgált, hogy bárminemű zsidózásgyanus magaviselet vagy tett ürügyén elvehessék vagyონukat. A szöveg szerzője, a katolikus plébános feladata volt ellenőrizni a színleg áttért szombatosokat. Ezekről a megfigyelésekről szólnak a következő bekezdések. Az ellenük hozott rendeletet lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Erdélyi fő kormányzék levéltár. A. 1744. No. 573., továbbá Kohn: *A szombatosok*, 323–324.; Kovács: *Vallomás*, 332–333.

⁵⁵ Pl. Arányi Lajos: *Az erdélyi szombatosok közt. Biztos adatok az Erdélyben, nevezetesen Bözöd-Ujfaluban lakozó szombatosokról vagyis a mózes-vallású székelyekről*. In: *Zsidó székelyek*, 137.

⁵⁶ Vö. Bözödi: *Székely emberek*, 241.

legáltalánosabban emlegetett problémát ő az étkezésükben látta. A szombatosok már betérésük előtt sem tartottak disznót, ami a falusi emberek számára viszonylag olcsó és egyszerű élelmiszerforrás volt. Betérésük után pedig még sokkal több szabálynak kellett megfelelniük. *Sakter* híján állatot legtöbbször csak a szomszéd településen, Erdőszentgyörgyön vágathattak. Ha valami testi fogyatkozás volt az állatban, nem használhatták fel a húst, illetve annak egyes részeit – például bélszín – különben sem fogyaszthatták. Nem tudtak belépni a tejszövetkezetbe, mivel az onnan visszkapott, másokéval összevegyített másodtejet (amivel a falusiak rendszerint főztek vagy a disznókat hizlalták) nem fogyaszthatták, így jelentős kereseti forrástól estek el. Ennek ellenére a gér háziaszszony kénytelen volt minden szombatra ünnepi ételt főzni és olyan úri ínyencségnek számító alapanyagot használni hozzá, mint például a libahús.⁵⁷ Az étkezésen felül a zsidó és keresztény ünnepnapok együttesen olyan sok időt vettek el a földműveléstől és a kétkézi munkától, hogy ez a jövedelmükön szintén nagyon meglátszott. A szombati munka tiltása meggátolta a gazdákat abban is, hogy a száradó szénát esetenként az esőt megelőzőve behordják. Ezenfelül Izsáky azt is megfigyelte, hogy a földek annyira fel voltak aprózva, hogy jelentős időt és energiát vett el az egyes családoktól az egymástól távol lévő földterületeik között történő mozgás. Minden utazó úgy látta, hogy különös és nehéz élet a géreké, „húzzák az igát”,⁵⁸ ugyanakkor a részvét mellett azt is sokan megjegyezték, hogy ezt a terhet ők vették magukra, ők választották azt, és a zsidóságba betérve ez a teher csak súlyosabb lett.

Az útirajzok gérekről kialakított képének nagyon fontos eleme a hallgatóság. Néhány olyan idős személytől eltekintve, aki kifejezetten szeretett mesélni, a többségből úgymond harapófogóval kellett kihúzni a válaszokat. Ezt a zárkózottságot különféle módokon értelmezték, de az elhallgatott vagy a sorok között megbúvó feleletek megértése talán a mai olvasó számára a legizgalmasabb kihívása ezeknek a régi útleírásoknak. A szűkszavúságban elsőként is kiütözik a szégyenlősség az idegenből jött, úriasan öltözködő és beszélni városi ember iránt, aki ebbe a szegényes, a hétköznapi munkába sokszor belefásult helyzetképbe toppant bele. A hallgatásban ugyanakkor benne volt a hit intimitásának védelme is a kíváncsiskodó szem elől, hiszen – ahogyan Bözödi a szájukba adta – „kinek-kinek a hite az ő maga dolga”.⁵⁹ Szerinte a géreknek „vérbe ment a titkolózás”, a több évszázados bujkálás, és beléjük égtek a múlt megpróbáló tapasztalatai.⁶⁰ Az is egyértelműen kitetszik ugyanakkor, hogy legtöbbször a múltat, szakítani szerettek volna vele, a felejtés tehát szándékos is volt. Zsidó szemmel a korábbi, betéretlen állapotuk, vallási gyakorlataik nem minősültek tisztának, ezért az arról való kérdezősködés is zavaró lehetett számukra. Hiába értékelték sokra a látogatók a magyar nyelvű kéziratos gyűjteményeiket, több évszázados szövegeiket, számukra ezek nem voltak vállalhatóak. Bözödi

⁵⁷ A szombatos konyháról lásd Újlaki-Nagy Réka: Szombatos lakoma. A székely szombatos konyháról. In: *A Maros megyei magyarság történetéből*. V. Szerk. Berekméri Árpád-Róbert et al. Marosvásárhely, 2021. 333–343.

⁵⁸ Izsáky: *Mit láttam*, 270.

⁵⁹ Izsáky Margit idézi: uo. 265.

⁶⁰ Uo. A szombatosok rejtőzködésének lélektanával kapcsolatban önmarcangoló őszinteséggel nyilatkozik írásaiban a maga is szombatos-utód Kovács András. Legtöbbször ezzel kapcsolatban lásd Erdélyi: *Beszélgetések*, 13.

szerint múltjukról ők maguk sem tudtak sokat, de nem is akartak. Azt vallották, hogy ami eltelet, elmúlt – a régiek más zsidók voltak, mint ők.⁶¹ A nem válaszolások,⁶² összenézések,⁶³ góbés kiszólások⁶⁴ észlelésekor persze nem lehet eltekinteni attól, hogy az antiszemitizmus erősödésével és a háború szelével egyre inkább eluralkodott rajtuk a gyanakvás és a félelem az idegen látogatókkal szemben.

Önmagukról alkotott kép

Ahogy ez a fentiekből már látható, ami az önmagukról alkotott képüket, identitásukat illeti, mai szemmel nézve disztingvátlan helyzetet találunk.⁶⁵ Jellemzően a magyar látogatók próbálták a nemzeti és vallási hovatartozást érintő válaszokat kicsikarni belőlük. A válaszok mindkét oldalt érintően igenlők voltak, vagyis arra a kérdésre, hogy magyarok-e, ugyanúgy igenlő választ kaptak, mint arra, hogy zsidók-e. Legelső látogatójuk, Arányi Lajos még a legendák világából jövő, zsidó származásban hívő választ kapott: „Mük, méltóságos uram, valóságos zsidók vagyunk, mint 200 egynehány év óta apáink is azok voltak, csakhogy azoknak azt el kellett titkolniok, de mi hála az égnek nyíltan kimondhassuk, hogy csak a valóságos Jehovát imádjuk! Igaz ugyan, hogy csak magyar nyelven, de gyermekeink, kiknek jó lengyel-zsidó tanítót tartunk, már a szent nyelven is, mit is ugy hívnek hogy lósn hakódes.”⁶⁶ Ezek a legendák még Móricz látogatása idején is éltek („Szpániából jöttek ezek Pécsi Simonnal”),⁶⁷ bár ekkor már a tudományos kutatásokból eredően látható volt alaptalanságuk. Nem kérdéses azonban, hogy nem a gérek légből kapott ötlete volt a zsidósághoz való csatlakozás, s nem volt külső csábítás vagy kecsgetetés eredménye sem. Már évszázadokkal előttük, 16–17. századi énekeikben is sűrűn megvallották atyáik, hogy szeretnének a zsidókkal kötött szövetség részesei lenni és a szent nép közé tartozni, a választott nemzet társaságát élvezni. Ennek a több évszázados vágyakozásnak a realizálása próbált végül lenni az 1868-as betérés, ami már tulajdonképpen nem is volt nagy lépés. Előljárójuk, Kovács Pál Sámuel, az őt vallató katolikus plébánosnak bátran kimondta, hogy különben is zsidónak tekintette és csúfolta őket a külvilág: „»akár iszom, akár nem, csak részeges a nevem«. Eddig is, míg titkon tartottuk vallásun-

⁶¹ Gaster Mózes arról számolt be, hogy amikor a közösség valamelyik tagját a törvénytekerces olvasásához hívták, úgy szólították, mint „Ábrahám atyánk xy nevű fia”. Szerinte a gérek „teljes mértékben szakítottak múltjukkal és egyenesen törvényünk első alapítójához csatlakoztak”. Gaster: *A magyarországi szombatások*, 185.

⁶² Pl. Petelei kérdése elől kitér Sallós (Petelei: *Az utolsó mohikán*, 207.), és Móricz kérdésére: „Maguk zsidók?”, egy szombatos asszony csak „Néz rám s nem felel”. Móricz: *A szombatások között*, 278.

⁶³ Pl. Izsáky: *Mit láttam*, 259.

⁶⁴ Pl. „szombaton, uram, én nem dolgozok [...] S góbé ravaszul néz s a szemembe kancsít”. Kovács Mózes idézi az író. Móricz: *A szombatások között*, 289.

⁶⁵ Nem az útirajzokhoz tartozik, de a gérek identitásának megvilágítására a legalkalmasabb és leghitelesebb források a közülük származó Kovács András írásai, köztük is az idézett *Vallomás*. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban lásd még Erdélyi Lajossal folytatott beszélgetését. Erdélyi: *Beszélgetések*, 13–14.

⁶⁶ Dr. Arányi Lajos: *Az erdélyi szombatások közt. Biztos adatok az Erdélyben, nevezetesen Bözöd-Ujfaluban lakozó szombatásokról vagyis a mózes-vallású székelyekről*. In: *Zsidó székelyek*, 134.

⁶⁷ Móricz: *A szombatások között*, 288.

kat, csak zsidónak szidtak, most már nyíltan és örömmel valljuk hitünket, hogy méltán viseljük a zsidó nevet.”⁶⁸

Amint fentebb már szó volt róla, zsidósággal együtt a gérek határozottan állították magyarságukat is. Malonyai néprajzkutató kérdésére, hogy magyarok maradtak-e, a válaszó „vállat von. Hogy micsoda hejábavalóságot locsogok! Persze, hogy magyar! Ha eccé’ magyar vót! [...] Magyarok vagyunk. Persze, hogy magyarok! És csudálkoztak, éppen mint kocsisunk, hogy is lehet ilyesmit kérdezni?”⁶⁹ Az utolsó magyar szombatos – a falu bírása, Sallós József –, aki nem tért át a zsidó hitre, az őt faggatóknak, hogy miért nem tért be zsidónak, „gőggel” mondta magáról, hogy „székely nemesember vagyok, uram”.⁷⁰ Petelei István szerint „egy méltóságos úr ez a harisnyás székely”.⁷¹ Ugyanattól a személytől pedig egy másik utazó ezt a kijelentést jegyezte fel: „Nincs az a kincs, amely engem ettől a hüttől eltávoztasson [...] Színem a világé, de szívem a zsidóké!”⁷² Az ő esetében tudatosan kettős identitásról lehetett szó, hiszen „csöndes szóval tette hozzá, erősen székelül: aki két köpönyeget visel, nem fázik meg”.⁷³

Hiába volt azonban a „két köpönyeget” – képes beszéddel élve –, mégiscsak dideregtek alatta a gérek. Atyáik vágya a zsidók közé tartozásról a látszat és a hivatalos elismerés ellenére továbbra is vágy maradt számukra, hiszen sosem érezhették igazán közékük valónak magukat. Az úgynevezett hivatalos betérés után érték őket az igazán fájdalmas impulzusok az idealizált zsidók részéről. Bár az őket meglátogató neológok elfogadóan viselkedtek velük szemben, ők igazán azokhoz szerettek volna tartozni, akik az ő szemükben elkötelezett hívei és megtartói voltak vallásuknak vagy éppen a környéken éltek. A több évszázados gúny és üldöztetés után, amely zsidóságuk miatt érte őket, az asszimilációra vágyó zsidók törekvései megütöztetést keltettek bennük.⁷⁴ Habár hálások voltak az őket meglátogató és támogató neológoknak, kiderült, hogy azok ajánlása ellenére féltek Budapestről hozatni tanítót maguknak, nehogy a községet megreformálja.⁷⁵

Az igazi befogadásnak a hiányát a gérek már közvetlenül a betérés után érzékelték.⁷⁶ Egyikük így panaszkodott az őket meglátogató Hazai Hugónak „A saját testvéreink lenéz-

⁶⁸ Betegh Imre, atyhai plébános levele Fogarasy Mihálynak, az erdélyi katolikus püspöknek. *Zsidó székelyek*, 103.

⁶⁹ Malonyai: az utolsó magyar szombatos, 216.

⁷⁰ Petelei: Az utolsó mohikán, 207.

⁷¹ Uo. 206.

⁷² Hazai: Szombatos zsidók között, 202.

⁷³ Malonyai: az utolsó magyar szombatos, 216.

⁷⁴ Ennek alátámasztásául idézek egy forrásból, amely nem tartozik ugyan az útirajzok közé, de mivel belülről származó, önkritikus emlékezés, még hitelesebbnek tekinthető: „Ők éppen hithű ortodoxságukra voltak akkor [az 1940-es évek elejéről van szó] büszkék. Lehet, menekvésként az üldözésben. Elítélték a nem vallásosokat. Amit a törvényesítéskor konokul vallottak, azt az üldöztetésben is görcsösen ismételték. Amikor nevelőanyámat győzködtek hivatalos személyek, hogy Kovácsné, lássa be, hogy maga nem zsidó, akkor ő humorral ütötte el a dolgot. Nem vagyok zsidó – mondta, s amikor a hatóság is megkönnyebbült, akkor hozzátette: mert én zsidóné vagyok.” Erdélyi: Beszélgetések, 14.

⁷⁵ Beck: Kirándulás, 170.

⁷⁶ Lifschitz Herman marosvásárhelyi ortodox rabbinak többek között azért kellett 1875-ben lemondani hivataláról, mert hívei többsége elítélte a bözödújfalusiakhoz való pozitív viszonyulását. Gidó: Öt forrás, 166. A többségi trendnek ellentmondó, és Lifschitz rabbiéhoz hasonló példa volt Paneth Menachem Mendel dési ortodox rabbié, aki 1877-ben azt nyilatkozta, hogy a szombatosokat született zsidóknak kell te-

nek bennünket, szólt szomorúan az egyik szombatosból lett zsidó hozzám [...] mivel hogy miük erősen tartjuk az Írást”.⁷⁷ A zsidók egy része – pontosabban az ortodoxok közül valók – származásuk miatt nem fogadták be igazán őket. Hibát kerestek vallási gyakorlataikban, amit természetesen nem volt nehéz találni, bár a gérek egy része úgy gondolta, hogy ők a zsidóknál is jobban tartják a törvényt, és úgy emlegették magukat, mint akik „zsidóbbak a zsidóknál”.⁷⁸

A befogadás hiánya azonban nem tántorította el hitüktől a géreket. Az úgynevezett „született” vagy „születes” zsidókért való rajongásuk a beszámolók szerint továbbra is fennmaradt,⁷⁹ sőt, a második világháborút megelőző fenyegető intézkedések között Izsáky Margit olyan szolidaritási akciót is elcsípett, melyet észlelhetően szerettek volna titokban tartani az újságíró kíváncsi szemei előtt, de a rákérdezésre mégiscsak megvallották, hogy a német zsidókért böjtölnek.

„De még csak most tartunk ki igazán a zsidók mellett, – mondja a két öreg székely-zsidó, – mert azt halljuk, hogy erősen üldözik őket [...] azt akarják odaát, hogy minket« és a mi testvéreinket kiszorítsanak mindenhol és csak annyi zsidó élhessen, amennyit az állam megenged. Hát ez nagyon igazságtalan [...] azt szorítsa ki az állam, aki lusta és becstelen zsidó, de azt, aki becsületes és dolgozni akar, azt munkájától nem szabad megfosztani.”⁸⁰

Az erdélyi utazási irodalomnak egy jól körülhatárolható, körülbelül hetven évet felölelő szelete kötődik Bözödújfaluhoz és az ott élt szombatosok utódaihoz, az úgynevezett gérekhez. A tanulmány fő célja az említett közösség útirajzokból kibontakozó imázsának a bemutatása volt. Világosan látható, hogy az utazók leírásai nem függetleníthetők saját származásuktól, hiszen ugyanazok a bözödújfalusi arcok egyes utazókat a honfoglalók népére emlékeztették, és valamiféle ősi, hamisítatlan, tiszta székelység örököseit látták

kinteni a spanyol marannusokhoz hasonlóan. Dán Róbert: Az erdélyi szombatoság vége. [MIOK] Évkönyv. 1973/74. Kiad. a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete. [Szerk. Scheiber Sándor.] Bp., 1974. 217–218.

⁷⁷ Hazai: Szombatos zsidók között, 192.

⁷⁸ „A világon senki se tartotta jobban a törvényt, mint miünk.” Móricz: A szombatosok között, 287. Az útirajzokból kitekintve, a legfájdalmasabban talán a gettóban érintette a géreket a befogadás hiánya. Így emlékezik az utolsó gérről az ottani viszonyokra: „A gettóban nem nagyon szerettek bennünket a zsidók. Még ott sem. Nem, bizony isten. Ne haragudjon, de tényleg nem szerettek. Nem úgy öltözködtünk, nem olyan finoman, flancosan, frizurásan. Mezőn dolgoztunk, olyan volt a viselkedésünk is. Azt mondotta a gettóban egy nagysága: »Hát maguk zsidók?« Válaszoltam, ha nem lennék zsidó, nem is volnék itt! Ő érezte bizony, hogy olyan keresztény zsidó vagyunk. Pedig lehet, vallásilag jobb voltam náluk, mi igazi ortodoxok voltunk. Nem mondom, voltak másfélék is, de bizony nem törődtek velünk ott a gettóban, nem is sajnáltak bennünket. A született zsidók nem társalogtak velünk, miért?! Lássa, én a cigányt is szeretem, ha becsületes. De a szentgyörgyi zsidókkal, akik jól ismerték a bözödújfalusiakat, azokkal jól voltunk. Azok nem néztek le bennünket, hogy miért így, és miért úgy!” Erdélyi: Beszélgetések, 20.

⁷⁹ A „született” vagy „születes” kifejezéshez való viszonyulásukról ezt írta Izsáky: „úgy mondja, úgy [...] mint ahogyan fejedelmi családokban arról emlékeznek meg, hogy az arának pedig közvetlen az uralkodó volt az unokaöccse [...] Wohlgeborene – így rebegték, ilyen áhítattal a Marlitt-regényekben a szőke, vérszegény nevelőnők a csupacsizma, csupavállrojt ulánustisztról.” Izsáky: Mit láttam, 267–268. A kifejezéssel kapcsolatban lásd még Erdélyi: Beszélgetések, 14.

⁸⁰ Ács Ezrát és Nagy Mendelt idézi Izsáky: Mit láttam, 255.

bennük, másokat pedig Mózes fiaira vagy az ószövetségi zsidó szántóvetőre; hol tatárok vagy székelyek arcélét és szemvonását látták bennük, hol pedig zsidós vonásokat. Beléjük látták a fajelméletből kialakult elképzeléseiket, és a gérek hitét is. Viseletükben, beszédükben és tetteikben olyan elegyességet találtak, ami meghökkentette őket. A különböző társadalmi rétegekre és vallási csoportokra jellemző ruhadarabok keverése hol sajnálkozó, de tisztelettudó, hol pedig gunyoros megjegyzéseket váltott ki a szemlélőkben. Bár egy-egy kifejezés vagy ruhadarab ismerősen hatott, az összkép előtt mégis idegenkedve és nagyrészt értetlenül álltak.

Felszínesen szemlélve azt állíthatnánk, hogy mind a zsidó, mind pedig a magyar látogatók megegyeztek abban, hogy a gérek nemzetiségre magyaroknak és székelyeknek tekintendők, vallásilag pedig zsidóknak. Ha közelebről megnézzük azonban, nem teljesen így áll a helyzet, ugyanis a zsidók kevésbé konzervatív része elfogadta a gérek betérését, elismerte, hogy ők vallásilag zsidók. Más részük viszont – jellemzően a konzervatívabbak vagy a vallást elutasítók – kritikusan viszonyult hozzájuk. Ehhez hasonlóan a magyarok sem tekintették igazi, hiteles zsidóságnak a vallásukat, csupán valami tudatlan, de eltökélt igyekezetnek látták, mellyel csak megnehezítették sorsukat, ám elismertséget sosem nyerhettek. A befogadásnak ez a külső szemmel is érzékelhető hiánya váltotta ki sokakból a sajnálkozást vagy a gúnyt, és ezt jelezték az olyan elnevezések, mint „tarka kutya” vagy „denevér”. Szegénységüknek okát egyértelműen a hitükben látták és az újabban magukra vállalt rituális elvárásokban, illetve abban, hogy mind a keresztényeknek, mind a zsidóknak szerettek volna kedvében járni. Bár a gérek zárkózottságáról, kevésbeszédűségéről legtöbbször szót ejtettek, az ide vezető szerteágazó okok megértése jórészt az olvasó feladata marad.

A gérek maguk teljes természetességgel élték meg elegyességüket mind öltözködésükben, mind viselkedésükben. Értetlenül és zavarodottan viszonyultak az identitásukat feszegető kérdésekhez. Egyszerre vallották magukat teljes értelemben magyarnak és zsidónak anélkül, hogy nemzeti és vallási identitás közt különbséget tettek volna. Szerettek volna a múltat lezárni, elfelejteni, és más zsidók lenni, mint őseik, ezért zavaró lehetett számukra látogatóik kutakodása, múlt felől való érdeklődése, és csalódást keltő a befogadás hiánya.

Az a fajta zarándoklat, amelyről a tanulmány szólt, a második világháborúval véget ért. A prozelita hitközséget már 1941-ben megszüntették, a gérek pedig megmenekülésük, illetve néhányuk deportálása után végleges vallásváltásra kényszerültek. Az utódok nagy része szétszóródott a nagyvilágban, a faluból pedig a román Conducător gyűjtőtavat csinált. Az emlékezésnek, az utazásnak és a helyszínhez kötődő utazási irodalomnak azonban mégsem lett vége. Elég az interneten bepötyögni a Bözödújfalú szót, és máris tanúi lehetünk annak, hogyan alakult át, öltött új, modern formát az emlékezés, és a fizikai és szellemi tér bejárása, emlékutazása (például kopjafa-falu bejárása, a leeresztett tó hajdani utcáinak bejárása, a határ bejárása stb.). Ez az újabb irodalom és média jellemzően már nem csupán a szombatosokról szól, hanem az egész falu tragikus sorsáról.

Ma már nem ugyanaz a látvány fogadja az odautazót, ami hajdanán Móriczot. A világ leggyönyörűbb gyalogútján már nem járnak, hiszen nem egy élő közösséghez, hanem egy

halott faluhoz, egy tóba vezet. Bözödi György hajdanán még joggal írhatta, hogy „Bözöd-újfalun a székely zsidók Jeruzsáleme. Azzal a különbséggel, hogy ezt a Jeruzsálemet nem sikerült az ellenségnek lerombolnia, ez az egyedüli község, amelyben az ősi vallás fennmaradt – mondhatjuk egészen máig.”⁸¹ Azóta már ez a különbség sem áll fenn, hiszen kőkövön nem maradt a székely Jeruzsálemből. Ennek ellenére – vagy talán éppen emiatt – és többek között az utazóknak köszönhetően is ez a falu mitologizált helyé, térré vált, a tolerancia és annak szöges ellentéte, az önkényes elnyomás szimbólumává. Olyan helyé, ahol a zsidó legendák székely népmesékkal, mondákkal keveredtek, vagy ahol egy lelkes utazó szavaival szólva „a tulipán csókolózott Dávid pajzsával”.⁸²

⁸¹ Bözödi: Székely emberek, 239.

⁸² Mezey Ferenc: A szombatosok. *Múlt és Jövő* 14 (1924) 286.

„ÁLDOZATOK” VÉDŐJE, „ELKÖVETŐK” VÁDLÓJA? Marczali Henrik az első világháborút lezáró békéről

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

DEFENDER OF THE “VICTIMS”, PROSECUTOR OF THE “PERSECUTORES”?
Henrik Marczali on the Peace that Closed World War I

Henrik Marczali regarded the dissolution of historical Hungary as a premeditated dismemberment, the result of autocratic abuse, and an unjust, dictated peace. The therapy, in his view, was the restoration of the country’s territorial integrity. Through thematical comparative analyses of Hungarian and European history, he offered types of conflict resolution and peace making, which were rooted in a comprehensive, profound historical knowledge and based on analogical comparisons. His comparisons were determined by the cultural perfectionism of national liberalism, the strategy of assimilation through extension of rights, the expansion of European civilisation, the assumption of Hungarian cultural superiority based on the opposition between civilised Hungarians versus uncivilised Slavs, and by the imperial belief in the Hungarian cultural mission in the Balkans.

Keywords: legitimacy, arbitrary and dictated peace, territorial integrity, assimilation through extension of rights, cultural perfectionism, imperial cultural mission

Hogyan látta Marczali Henrik a történelmi Magyarország felbomlását, felosztását és megszállását? Mit gondolt a békeszerződésről, amely mindezt az önrendelkezés elvére hivatkozva szentesítette? Látott-e lehetőséget arra, hogy helyreálljon Magyarország területi integritása?

Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre válaszolhassunk, röviden áttekintjük az előzményeket, majd számba kell vennünk és értelmeznünk Marczali vonatkozó írásait.

Világpolitika és világgazdaság (1918)

Marczali Henrik 1918 tavaszán megírt és megjelent *Világpolitika és világgazdaság* című művében a nagy háború következtében globalizálódó politika és gazdaság, a világpolitika és a világgazdaság célját és eszközeit – Montesquieu *A törvények szelleméről* című munkájához

Dénes Iván Zoltán, történész, eszmetörténész, emeritált egyetemi tanár, Marczali Henrik Kutatócsoport.

hasonlóan – a háború és a kereskedelem céljaival és eszközeivel kapcsolta össze, és állította párhuzamba.

A háború és a kereskedelem – vélte Marczali – azonos célra irányul ugyan, de azt más eszközökkel éri el. A háborúban az egyik fél hatalmi eszközökkel szerzi meg, amit akar, a másik megkárosításával, a kereskedelemben viszont ezt áruk és értékek kicserélésével teszi, kölcsönös haszonra törekedve. Az erősebb mindig győz a gyengébb felett. Amennyiben ez nem pusztá erőszak műve, hanem a civilizáltabb befolyásszerzése a barbárbab felett, az haladást, az emberi civilizáció fejlődését jelenti. Akkor, ha a győztes magához emeli a legyőzöttet: „Vajon nem emelkedés volt-e, mikor a gallusok, hispánusok, pannóniaiak rómaiakká váltak? Nem haladás-e az egész emberiség szempontjából, mikor az indiánus vadásztörzseket Észak-Amerikában franciák és angolok szorították ki? Nem áldás-e Boszniára és Hercegovinára kormányunk annyi ziláltság és belső zavar után?”¹

Béke viszont csak akkor lesz, ha az emberiség különböző csoportjai civilizálódnak, azonos művelődési szintre kerülnek: „míg vannak vadak, kik üvegyöngyért aranyat adnak, mindig meglesz a gazdasági kizsákmányolás, míg lesznek félbarbárok, kik jelszavakat fogadnak el készpénz gyanánt a valóság helyett, mindig meglesz a politikai alárendeltség. Az örök béke tehát csakis a művelődésnek lehet eredménye. Mert a barbárt eltapossák.”²

„Ebben legyen vetélkedés köztük, nem fegyverkezésben. A kisebb, gyöngébb, fejletlenebb államokat pedig gyámolítsák, istápolják, hogy a maguk lábán állhassanak, gazdaságilag is. Akadályozzák meg a köztük kitörhető háborúkat. Mindenekfölött pedig mondjanak le arról, hogy mint most történt, lőportoronynak használják, melynek felrobbantása általános felforgatást okozhat.”³

Magyarországot középkori alkotmánya akadályozta meg abban, hogy részt vegyen a modern népek haladásában, a világgazdaságban és a világpolitikában, amibe Széchenyi István vezette be. Ahhoz, hogy alkothasson, erősödni kell a nemzeti érzésének, aminek feltétele a fiatalok számára a nevelés, a felnőttek számára pedig a teljesítményalapú értékrend. Olyan közszellem, amely „kiirt minden hitványt és [...] előmozdít minden nemes törekvést. [...] ne származás és protekció döntsön, hanem képesség és akarat a közjó érdekében. [...] mely nem tekint felekezetet, pártot, személyt, csak a hazát.”⁴

Ez a program – írta Marczali 1918-ban – ma is érvényes. „Elég, ha mindenkit odahelyezünk, hová tehetsége és jelleme szerint való, és ha a legbecesebb tőkének, az embernek, jobban viseljük gondját. Ha az állam a műveltségnek és a jól irányított energiának válik honává, bizalommal nézhetünk a jövőnek elébe. Még nincs vége a történetnek.”⁵

A történész A béke eshetőségei címmel *Az Ujságban*, 1918. május 19-én megjelent nyilatkozatában már nem a győzelem lehetőségeiről beszélt. Ugyanakkor szerinte nem a vereség, hanem az annak következtében előálló felfordulás ad okot az aggodalomra, mivel a nemzetközi proletariátus megerősödéséhez vezethet.⁶

¹ Marczali Henrik: *Világpolitika és világgazdaság*. Bp., 1918. 67.

² Uo.

³ Uo. 68.

⁴ Uo. 69.

⁵ Uo. 70.

⁶ A béke eshetőségei. *Az Ujság* 1918. május 19.

Marczali Henrik a háború alatt is számos tárgyyszerű tanulmányt, esszét és cikket fogalmazott meg és publikált. Jó néhány írásában és beszédében nem kevés, a háborús pszichózisra utaló részt találunk, túlnyomó többségüket – részben vagy egészben – azonban tárgyyszerű problémaérzékelés jellemzi.⁷ A *Világpolitika és világgazdaság* viszont azok közé a tanulmányai közé tartozott, amelyekben több, elfogultságra és elkötelezettségre mutató elemre bukkanhatunk. Szerzőjük mégis azonos volt azzal a történetíróval, aki korábban tárgyilagosságra, elfogulatlanságra, harag és részrehajlás nélküli megközelítésre törekedett.

A *Világpolitika és világgazdaság* a különböző emberi kultúrák civilizáció és barbárság szerinti osztályozását tartalmazza, tükrözve szerzője európai felsőbbrendű civilizációs elhivatottságát, magyar kultúrmissziós tudatát, valamint a balkáni népek paternalista, rendteremtő civilizálásának magyar birodalmi programját. Emellett – különösen korábbi világháborús aktuálpolitikai vonatkozású helyzetrajzaival összehasonlítva – a nagy háború globális jellegének, hátterének, tényezőinek tárgyilagosságra törekvő értelmezését olvashatjuk benne.

1918–1919

A demokratikus forradalom idején – Bánóczy József, Mahler Ede és Mohácsi Jenő társaságában – Marczali Henrik nevét azok között találjuk, akik támogatták a Vázsonyi Vilmos kezdeményezésére és az *Egyenlőség* felhívására 1918. november 6-án, a Vigadóba szervezett zsidó nagygyűlésen megválasztott kongresszusi/haladó/neológ hitközségi szervezet új vezetőit, Székely Ferencet, Mezey Ferencet, Kohner Adolfot és Vadász Lipótot. Azokat, akik Hevesi Simon, Fischer Gyula és Adler Illés rabbik szentesítésével kinyilvánították, hogy „a magyar nemzethez való szent, elszakíthatatlan kötelékének tudata” vezérli őket, s hogy lojálisak a mindenkori magyar kormányhoz, szemben a zsidó nemzethez tartozást meghirdető cionistákkal és a távolmaradásukkal tüntető ortodoxokkal.⁸

A Tanácsköztársaság alatt Marczali Henrik meginterjúvolta az őt felkereső Kun Bélát (ahogy korábban Vay Miklóstól Tisza Istvánig annyi mindenkit). Elvileg és feltételekkel vállalta a két korábbi tanítványa (Niklai Péter levéltári biztos és Tóth-Szabó Pál országos főlevéltárnok) által szakmai alapon kezdeményezett Országos Levéltári Tanács elnökségét.

⁷ Marczali Henrik világháborús írásaira lásd Turbucz Péter: Alexander Bernát és Marczali Henrik nézetei a nagy háborúról. In: *Magyar-zsidó identitásminták*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp., 2019. 165–225., Turbucz Péter: Marczali Henrik I. világháborúval kapcsolatos hadi beszédei és háborús írásai a sajtó tükrében (1914–1918). *Per Aspera ad Astra* 1 (2019) 2. sz. 30–51., uő: Marczali Henrik Hogyan készült a nagy háború című tanulmányának háttere. [Előadás, 2021.]; Dénes Iván Zoltán: Háborús pszichózis vagy tárgyilagosság? Marczali Henrik írásai a nagy háború idején. *Aetas* 36 (2021) 4. sz. 100–117.

⁸ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. I–II. Pozsony, 2012. 351–353. A magyar zsidóság nem akar másodrangú polgárság lenni. Nem keres külföldi szövetségest, nem akar genfi „kisebbség” lenni, hanem jó magyarként akar dolgozni. Lásd Vázsonyi felszólalása a zsidók nagygyűlésén. *Az Est* 1924. október 28. Vö. Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Bp., 1993. 240–315.; *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai*. I–II. Vál., szerk. Dombi Gábor. Bp., 2021. (<https://infopoly.info/a-sorozat-eddig-megjelent-kotetei/>; <https://infopoly.info/groszmann-zsigmond-valogatott-torteneti-irasai-2-konyv/>. A letöltés ideje: 2021. november 17.)

Tanítási segédanyagként rezsimtől függetlenül vállalhatóan megírta az amerikai forradalom történetét. Továbbá arra buzdította egykori tanítványait, hogy amennyiben katonaisztek, harcoljanak a Magyarországra törő cseh és román megszálló csapatok ellen a történelmi határok védelmében. Ismeretségeit felhasználva bátran és magától értetődően mentesíttette és mentette a Tanácsköztársaság által üldözött ismerőseit. Nem látjuk tehát semmiféle jelét annak, hogy a Tanácsköztársaság elnyomó rendszerét támogatta volna, hogy kollaborált volna a diktatúrával.⁹

Kiszorítás az egyetemről (1919–1924)

Az ellenforradalom berendezkedése számos jelentős értelmiségi¹⁰ mellett a már hatvanon túli Marczali életére is nagy és súlyos hatást gyakorolt. 1919 őszétől – Ballagi Aladár, Méhely Lajos és Tuzson János kezdeményezésére (akikhez később Pauler Ákos is csatlakozott) – felfüggesztették egyetemi előadói jogát, nem függetlenül attól, hogy szót emelt a tisztí különítményesek egyetemi befolyásszerzése ellen. A történetírót a Magyar Tudományos Akadémia 1919 októberében a Tanácsköztársaság idején vállalt szerepe miatt igazolási eljárásnak vetette alá, a Budapesti Tudományegyetem pedig 1920 januárjában ugyanezt tette. Annak ellenére, hogy ezek eredményeként mindkét intézmény igazolta, tehát jogilag felmentette, majd Vass József vallás- és közoktatásügyi miniszter is megállapította, hogy 1918–1919-ben nem követett el semmiféle hazafiatlan, nemzetellenes cselekedetet,¹¹ egyetemi katedrójától, a tanítás lehetőségétől először kényszerszabadsággal ténylegesen, 1924-ben nyugdíjazással formálisan és véglegesen megfosztották.¹² 1921 januárjában a rendőrség a fehérterror elleni nyilatkozata miatt hűtlenség gyanújával nyomozást folytatott ellene és – feltehetően – ez ügyben ki is hallgatta. A nyomozást azonban a főügyész márciusban leállította, de minderről értesítették az egyetemet is.¹³ Közben magánéletében is tragikus fordulat következett be: 1920. október 20-án elvesztette szeretett feleségét, Marczali Henrikné Schmidl Laurát.¹⁴

⁹ Dénes Iván Zoltán: Az igazolási eljárástól a nyugdíjazásig. Marczali Henrik eltávolítása az egyetemről (1919–1924). *Századok* 151 (2017) 1337–1339.

¹⁰ Például Alexander Bernát filozófus, Asbóth Oszkár nyelvész, a Filológiai Szeminárium igazgatója, Babits Mihály költő, magántanár, Beke Manó matematikus, a Matematikai Szeminárium igazgatója, Éber László művészettörténész, Ferenczi Sándor pszichoanalitikus, Fülep Lajos művészetfilozófus, Kármán Tódor fizikus, Kövesligethy Radó csillagász, Lendl Adolf zoológus, Révész Géza pszichológus, Schmid József nyelvész és Simonyi Zsigmond nyelvész.

¹¹ Vö. Rupert Rezső felszólalása a Nemzetgyűlés 540. ülésén 1926. évi április 28-án, szerdán, Scitovszky Béla, Huszár Károly és Zsitvay Tibor elnöklete alatt. In: *Nemzetgyűlési napló*. XLII. Bp., 1926. 102.; Komoróczy: *A zsidók története*, II. 406–407.; Uő: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe*. Bp., 2016. 229–254., Dénes: Az igazolási eljárástól, 1333–1362.

¹² Dénes: Az igazolási eljárástól, 1349–1362.

¹³ Uo. 1335–1352.

¹⁴ *Budapesti Hírlap* 1920. október 22.; *Az Est* 1920. október 22., november 4.; *Világ* 1920. október 22. (A napilapcikkeket Turbucz Péter szívességéből ismerem.)

Noha Marczali korábban számos mérvadó monográfiát és szintézist publikált,¹⁵ egyáltalán nem meglepő, hogy az őt 1924-ben nyugdíjazó Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter nem kérte fel az elnöksége alatti Magyar Történelmi Társulat valamelyik kiadványának megírására, szerkesztésére, gondozására. Ahogy Marczali utóda tanszékén, majd Klebelsberg utóda a miniszteri székben és a társulati elnökségben, Hóman Bálint sem kezdeményezte ezt.

Napjainkban azt, hogy valakit hatvannyolc éves korában nyugdíjba küldenek, egyáltalán nem érezzük kirívónak. Ám az 1910-es és 20-as években egyetemi tanárt hetven év alatt nem lehetett nyugdíjazni, csak abban az esetben, ha olyan betegség érte, ami miatt feladatát, a tanítást nem tudta tovább ellátni.¹⁶ Saját kérésére természetesen nyugdíjba mehetett, és olyan helyzetet is lehetett teremteni, ami úgy nézett ki, mintha ő akart volna nyugdíjba menni. Ez azonban nem Marczali Henrik esete volt. 1924-ben, nyugdíjazása után interjú adott a *Pesti Naplónak*, amelyben jogilag indokolatlan elbocsátásként, kirúgásként értékelte nyugdíjazását: „Minden indokolás nélkül egyszerűen B-listára tettek. Szó sincs róla, sajnálom az egyetemet, a katedrám elvétele nagy veszteség volt számomra, de az az érzésem, hogy a kidobással a nagyobb veszteség a bölcsészeti fakultást érte. Érdekes különben, hogy most ugyanaz a sors ért, mint a kommün alatt. Körülbelül egy hete kalózkodott itt Kun Béla, mikor eljött hozzám és megkérdezte a véleményemet arról, hogy fenntarthatják-e ők az uralmukat? Megmagyaráztam neki, hogy amint megkötik a német békét, a helyükről pusztulniok kell. Persze, hogy ezt megmondtam, ők is felfüggesztettek.”¹⁷

1928-ban röviden megismételte négy évvel korábbi véleményét: „1919-ben a kommün biztosra tett ki, mert valamennyiünk nevében kijelentettem előtte, hogy ezentúl is hazafias irányban akarunk oktatni. Az egyetemi tanács előbb felfüggesztett, aztán igazolt, majd ismét felfüggesztett, a miniszter pedig 1924-ben nyugdíjba küldött.”¹⁸

Az előzmények és a háttér rövid áttekintése után lássuk Marczali Henrik nézeteit a történelmi Magyarország felbomlásáról és felosztásáról.

¹⁵ Marczali Henrik három monográfiáját (*Magyarország története II. Józsefkorában*. I–III. Bp., 1881–1888.; Mária Terézia 1717–1780. Bp., 1891.; *Az 1790/91-diki országgyűlés*. Bp., I–II. 1907.), szintéziseit (*Világtörténelem a mívelt magyar közönség számára*. I–IX. Szerk. Ribáry Ferenc – Molnár Antal – Marczali Henrik. Bp., 1879–1892. [Marczali: VI–IX.]; *A magyar nemzet története*. I–X. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1894–1898. [Marczali: I., II., VIII.]; *Nagy képes világtörténet*. I–XII. 1898–1905. [Marczali: VII–XII.]; *Magyarország története*. Bp., 1911.) 1881-től 1911-ig jelentette meg. [A monográfiákat a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Tudományos Akadémia pályázatára, a szintéziseket Ribáry Ferenc és Szilágyi Sándor sorozatszerkesztők és a Franklin, a Révai testvérek és az Athenaeum Kiadó felkérésére, megrendelésére írta.]

¹⁶ 1912. évi LXXV. törvénycikk. In: Kozári Mónika: *A nyugdíjrendszer Magyarországon Mária Teréziától a II. világháborúig*. Bp., 2012. 134.

¹⁷ A B-listás Marczali Henrik felvilágosítja Európát, hogy Magyarországot nem terheli háborús felelősség. Nyugdíjazásáról, Tiszáról, Kun Béláról, készülő könyvéről nyilatkozik az elbocsátott professzor. *Pesti Napló* 1924. december 2.

¹⁸ *Ki volt, mi volt? 99 önéletrajz. Magyar selfmademanek*. Szerk. Nádás Sándor. Bp., 1928. 78–79. Az írásra Huszár Mihály történész-muzeológus (Marcali Múzeum) hívta fel a figyelmemet, s küldte el beszkenelt példányát.

A Trianonra adott válasz (1920–1923)

A béke könyve. A mult tanulsága (1920)

Marczali Henrik 1920-ban kétszáz oldalas könyvben fejtette ki, hogy történelme során hogyan változott Magyarország területe, melyek voltak a magyar nemzet nagy válságai, és milyen megoldást nyertek. Marczali Henrik: *A béke könyve. A mult tanulsága*¹⁹ című kötetben azt is bemutatta, hogy az európai békekötések a vesztfáliai békétől a XIX. század végéig hogyan alakították át Európa térképét, és mennyire bizonyultak tartósnak. Végül abban a kérdésben is állást foglalt, hogy a magyar nemzet mivel és mennyiben járult hozzá a kultúrához, az európai civilizációhoz.

Tartalma alapján a könyv Apponyi Albert kérésére készülhetett, feltehetően őt kívánta segíteni a nemzetközi fórumokon. Műfaját tekintve számvetés arról, hogy mire lehet alapozni a magyar és az európai történelem tanúsága szerint a trianoni békével szemben a történelmi Magyarország integritásának helyreállítását, a magyar nemzet túlélését, a nemzeti regenerációt.

Marczali szerint – az én olvasatomban – a nemzeti regenerációt nem szolgálja sem a visszahatás, sem a külső viszonyokhoz igazodás. Trianon ellenszere a nemzeti megújulás, a magyar nemzet jogkiterjesztő asszimilációját kiteljesítő közművelődés, a szabad nemzeti állam egybeforrasztó erejének kiterjesztése mindenkire. Ez az a szilárd alap, ami hosszú távon, a külső feltételek – előbb-utóbb bekövetkező – kedvező változásával lehetővé teszi Magyarország területi integritásának helyreállítását.

Mi a területi integritás legfőbb garanciája?

A történész úgy véli, hogy Magyarország területét a XI. századtól a XIX. századig háromszor csonkították meg annyira, hogy a nemzet végveszélybe került: 1241-ben a tatárok, 1540-től 1699-ig a törökök és 1849-ben az osztrákok. Az ország azonban mindhárom alkalommal újból helyreállt. De nem a földrajzi természetes határok, nem a gazdasági érdek, hanem az államalkotó nemzeti akarat miatt. Marczali Henrik Deák Ferencet idézte: „Túrni fog a nemzet csüggedés nélkül, mint ősei túrtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogát. Mert amit erő és hatalom elvesz, az idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de amiről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz és mindig kétséges. Túrni fog a nemzet, remélve a szebb jövőt és bízva ügyének igazságában.»²⁰

¹⁹ Marczali Henrik: *A béke könyve. A mult tanulsága*. Bp., 1920.

²⁰ Uo. 20.

Nemzeti válságok és megoldásaik

Marczali könyvében felsorolta a magyar nemzet nagy válságait – az augsburgi csatavesztést és következményeit, a tatárjárást, a török hódítást és a Habsburg uralmat, a Habsburg beolvasztás elleni szabadságharcokat (Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, II. Rákóczi György, a hegyaljai felkelés, Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc), az ország helyreállítását Habsburg uralom alatt (a szatmári béke, Mária Terézia), a nemzeti kultúra válságát (a felvilágosodott abszolutizmustól a reformkorig), a nemzeti reneszánsz akadályait és leküzdésüket (a reformkor), a forradalmat és a kiegyezést –, amelyek mind komoly tanulsággal szolgálnak.

Az első két válság olyan megoldásra vezetett, amely a nemzetet magasabb fokra emelte, és az egész társadalomra kihatott. A török hódítás és a Habsburg uralom azonban a mindinkább anakronisztikussá váló középkori intézmények és a rendi szellem konzerválásával járt, a nemzet egyesítése, anyagi és szellemi erejének kifejtése elmaradt, elcsenevészesedett. Amikor pedig eszmei hatásra a reform ellenállhatatlanná vált, Ausztria és a nemzetiségek miatt korlátok közé szorult. A történész szerint csak azok a nemzeti törekvések vezettek „úrcsere” helyett teljes eredményhez, amelyek nem külső beavatkozásra, hanem a nemzet erőire alapozódtak: „Saját belső értéke formálja a nemzet sorsát. Minden külső politikai befolyás legalábbis erkölcsi függéssel jár, mert ki minket segít is, kell hogy elsősorban mégis a maga érdekét kövesse. Ez azonban éppen nem vonja maga után az elszigeteltséget, az elzárást. Mihelyt mi is nyújthatunk valamit, kölcsönössé válik: ha többet adhatunk, a mi javunkra billen a mérleg.”²¹

Más népek történetéből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy mindegyikük átélt válságokat. A győztes háborúk nemcsak hódítást és nyereséget, hanem a fennálló intézmények megszilárdulását, hosszú távon oligarchikus viszonyokat, minden reform és haladás végét eredményezték. A görög–perzsa háború, a peloponnészoszi háború, Róma győzelme Karthágó felett és a Napóleon elleni koalíció győzelme hosszú távon ezt támasztja alá.

A vesztes háborúk viszont gyors alkotmányváltozáshoz vezettek, felfedték a baj forrásait, és mielőbbi orvoslást követeltek. Ez történt akkor, miután a gallok felperzseltek Rómát, miután Mária Terézia vereséget szenvedett Poroszországtól, a franciák az angoloktól, és ez követte Napóleon Poroszország fölötti győzelmét is. Hollandia, Franciaország és Poroszország újjászületésére és megerősödésére nem a reakció, hanem az összes erők összefogása és céltudatos felhasználása volt a helyes válasz. A magyar és európai történet tanulsága Magyarországra nézve Marczali szerint a vereség utáni talpra állás: „Szabad kifejtés céltudatos irányítás mellett: a hanyatló nemzetek felemelésének egyetlen eddig kipróbált módja. Minden bárminő hasznos és célszerű reform csak úgy válhatik vérré, ha keresztülviteléhez megvan a kellő autoritás. [...] Belügyekben csak a nagy összeütközések után helyreálló egyensúlyból, mely minden jogos és az államnak hasznos érdekét lehetőleg kiegyenlít, származhatik a »tartós jólét«.”²²

²¹ Marczali: *A béke könyve*, 116.

²² Uo. 118–119.

A békekötések tartóssága

Marczali úgy véli, hogy nemzetközi viszonylatban a békék közül – a vesztfáliai békétől a berlini kongresszusig, 1648-tól 1878-ig – csak azok bizonyultak hosszabb időre tartósnak, amelyek a szerződő felek kölcsönös erején alapultak: „Mert a békét örök időkre kötik ugyan, de a történelem megállást, megállítást nem ismer. A béke tartama alatt szuverén joga minden államnak belső erejét úgy fejleszteni, hogy aztán nagyobb eredménnyel jelenhet meg a küzdőtéren, de éppoly joga az is, hogy magát tönkretegye. Sem a vesztfáliai béke, sem XIV. Lajos és Napóleon hódításai nem bírták tönkretenni Németországot, éppúgy mint ahogy sem a bécsi kongresszus, sem a frankfurti béke nem tehette tönkre Franciaországot. Viszont Európa összes békekötései és szerződésai sem voltak képesek a török birodalomnak visszaadni életerejét.”²³

A versailles-i és a trianoni béke sajátossága az összes korábbi békével szemben, hogy megalázó, diktált béke: „Sokféle békét láttunk, de az olyan béke, amelyben az egyik fél diktál, a másik fél megsemmisítő feltételt köteles szó nélkül elfogadni: az ilyen béke, mely minden nemzetközi jognak és emberi érzésnek egyaránt ellentmond, az 1914-ben alakult Ententenak volt fenntartva. Eddig a háború volt pokoli, ők a békét is azzá tették.”²⁴

A nyugati civilizáció átvétele és a civilizációs feladat

A történetíró arra is rámutatott könyvében, hogy minden nagy politikai válság egyúttal a nemzeti kultúra válsága is, amikor a régi, megszokott, elismert tekintélyeket más tekintélyek készülnek felváltani. Olyanok, amelyek még nem tettek, nem is tehettek szert általános elismertségre. A városállamokból világbirodalommá való átmenet vajúdása során a görög filozófia megölte az ókori görögöket, a Rómából világbirodalommá alakulásáé pedig a rómaiakat. A modern nemzetek viszont eddig diadalmasan túlélték a kereszténységet, a feudalitást, a reformációt és az ellenreformációt, az egyetemes monarchia elleni küzdelmet, valamint a modern gazdasági és társadalmi eszméket. Amelyik mindezeket átélte, magáévá tette és megvalósította, képviseli leginkább az emberiséget. Minden modern nemzet műveltsége túlnyomórészt a Bibliából, a klasszikus korból és a többi néptől kölcsönzött, átvett elemekből áll. Európában nem lehet és nincs elszigetelt kultúra.

A nomád magyar szokás, erkölcs, dal nem élte túl a kereszténységet és a királyság első századát. A magyar szellemi élet német, olasz, szláv befolyás alatt fejlődött, öröksége a katonai és a politikai szellem volt. Magyarország távol tartotta az európai műveltségtől a tatárt és a törököt: „Testével fedte a Nyugatot, mely, ha ő nincs, vagy a Kelettel egyesül, pusztítás, rablás, rabok elhurcolása által oda süllyed vissza, hol a X. században, a normannok és magyarok kalandozása idején volt. Oly szolgálat, melyet elismertek ugyan külföl-

²³ Marczali: *A béke könyve*, 179–180.

²⁴ Uo. 180.

dön, de melyet most gyűlölettel, hazugsággal fizetnek azok, kik akkor a töröknek cinkostársai voltak hazánk ellen.”²⁵

Am a feladat hivatássá és egyesekben műveltséggé vált, Európa számára rejtett kincs-csé. A nemzet fölemelkedése a reformkorban felhívja a külföld figyelmét a magyar irodalomra, a nemzetgazdaságra és a közszabadságért folytatott küzdelemre, a rendiségből az egységes szabad nemzet megalakulására.

A királyság és a kereszténység, a királyság és a rendiség és az egységes szabad nemzet létrejötte a magyar történelem nagy átalakulásai. A nyugati népek és a magyar nemzet között kulturális transzfer működött: a magyar átment a nyugati népek fejlődésének valamennyi stádiumán. Volt lovagkora, reneszánsza, reformációja, ellenreformációja, felvilágosodása és liberalizmusa, mégpedig korántsem viszonzatlanul: „Későbbben náluk, sokat átvéve tőlük, de nem viszonzszolgálat nélkül. [...] Kultúrája tehát összehasonlíthatatlanul szilárdabb alapon nyugodott azokénál, kik úgyszólván a XIII. századból egyszerre jutottak be a huszadikba. Kimondhatjuk azt is, hogy az igazi magyar tradíciónak, a Széchenyi, Deák és Eötvös valódi szabadelvűségének megfelelt a nemzetiségeknek is lehető magas művelése. Megfelelt volna magának a magyarság érdekének is. Egy feltétel alatt: ha a magyar épp oly arányban halad előre, mint tanítványai. Mihelyt bármi okból, nevezzük akár kényelemnek akár reakciónak, nálunk túlterhelésről panaszkodtak; nálunk, hol bizony még kevesebbet tanultak, mint nyugaton – az aránynak kárunkra fel kellett billenni és a magyar szupremácia alól lassankint kisiklik az erkölcsi alap. Pedig az a törekvésünk, hogy itt egészen magyar államot alkossunk, nemcsak természetes volt, hanem még a kultúra emelését is elősegítette volna. Az a külföldi író, ki tán legbehatóbban és legkevesebb elfogultsággal ír rólunk, ez annyira vitatott kérdésben így nyilatkozik: »A magyarok nem urai ambíciójuknak: azt a természet parancsolja. Hogy létezhesse, uralkodniuk kell az egész magyar területen. Ha tekintetüket az Alföldre és a Dunántúlra szorítanák, egy darabig még tengődhetnek mint népcsoport, de nemzeti életüknek vége volna. Parancsoló szűkség tehát, hogy 'történeti' államukat 'nemzeti' állammá alakítsák át.« (Louis Eisenmann: *Le Compromis Austro-Hongrois*. 555. lap.) A baj csak az volt, hogy a nemzetiségi éppúgy, mint a vele oly szoros összeköttetésben álló társadalmi és gazdasági kérdésekben nem az igazi nemzeti gondolkodás, hanem a pártérdek és gyakran az egyéni önzés döntött. Ismerjük el ezt, de viszont el kell ismerni mindenkinek, hogy a magyar nemcsak átvette a műveltséget, mint egy divatos köntöst, hanem mindig voltak és vannak köztünk, kik a szellem és az igazság becsületes kutatása terén nem maradtak el bármely nemzet fiai mögött. Nem magyar, hanem Roosevelt Tivadar²⁶ mondta, hogy nemcsak tiszteli, hanem bámulja is Magyarországot, mert története számos oly példát és elvet mutat, melyet más nemzeteknek is érdemes követni. »Magyarországtól tanulhatunk bátorságot, vaselhatározást és kitartást. Az egész művelt világ adósa Magyarország multjának. Nem is tartaná magát művelt embernek, ha nem ismerné.« Rajtunk múlik, hogy ez ne csak multunkra álljon,

²⁵ Marczali: *A béke könyve*, 184.

²⁶ Theodore Roosevelt (1858–1919): amerikai republikánus politikus, író, az USA 26. elnöke. 1910-ben – már volt elnökként – Magyarországon is megfordult.

hanem jövőnkre is. Ne tarthassa magát művelt embernek, ki nem tudja, mivel járul a magyar szellem az emberiség lelki javainak gyarapításához.”²⁷

A békekötés és a felelősség kérdése

Marczali Henrik az 1920-as évek elején több cikket is közölt a trianoni békeszerződésről. 1921. november 8-án igen alapos, mélyenszántó cikket publikált *Az Ujságban* A békekonferenciáról címmel.²⁸

Sorra vette az arisztokratikus, megegyezésre, a győztes és a legyőzött kompromiszumára törekvő paktált béke és a háború végleges kiküszöbölését célul tűző, a legyőzött háborús bűnösnek nyilvánító és ezért megbüntetendő diktált béke sajátosságait és különbségeit. Bemutatta a wilsoni elvek feladását eredményező folyamat tényezőit – a győztes nagyhatalmak képviselőinek döbbenetes tájékozatlanságát és a Monarchia és a történelmi Magyarország utódállamai politikusainak teljes térdnyerését – a döntés előkészítésében. Mindazt, ami együttesen a titkos diplomácia elvi elítélésétől annak gátlástalan érvényesüléséig vezetett.

Annak ellenére, hogy nyilvánvalóan Apponyi Albert – a történelmi Magyarország kultúrfőlényen és civilizációs misszió alapuló – álláspontjával azonosult, a jó békekötés hiányát és az önrendelkezési elv megsértését bemutató diagnózisa megalapozottnak látszik.

Immár tudjuk, Marczali Henrik a világháború alatt szilárdan meg volt győződve arról, hogy a központi hatalmak áldozatok, a győztesek pedig elkövetők.²⁹ Nem a központi hatalmak, hanem az antant volt – véleménye szerint – a felelős a háború kirobbantásáért, a háborúért és tízmillió ember haláláért. Nem Magyarország, a Monarchia, Németország és az Ottomán Birodalom, hanem a Balkán és Konstantinápoly meghódítására törekvő Oroszország, az Elzászt és Lotharingiát visszahódítani akaró Franciaország és a Németország súlyának visszaszorítását óhajtó Anglia. Ezt az álláspontot ismételte meg, és dokumentálta a húszas évek első felében.

Akkorra ugyanis a háborúról kialakított és képviselt álláspontjához hozzákapcsolódott a békéről alkotott véleménye, vagyis hogy a győztesek igazságtalan békét kényszerítettek a legyőzöttekre. Ahelyett, hogy méltányos, igazságra törekvő, a helyzet ismeretén alapuló békét kötöttek volna, egykori ellenfeleiket megalázták, kifosztották, pénzügyi és katonai vonatkozásban lehetetlenné tették.

A háborús felelősség nemzetközi diskurzusa nem az igazság feltárására irányult, hanem az igazságtalan béke, a legyőzöttek megbüntetése, a megaláztatás, valamint a riválisok kiiktatásának igazolására.

²⁷ Marczali: *A béke könyve*, 193–195.

²⁸ Uő: A békekötésről. *Az Ujság* 1921. november 8.

²⁹ Vö. Stephen B. Karpman: Fairy Tales and Script Drama Analysis. *Transactional Analysis Bulletin* 7 (1968) Nr. 26. 39–43. (<https://www.karpmamandramatriangle.com/pdf/DramaTriangle.pdf>). A letöltés ideje: 2021. november 5.), uő: Eric Berne Memorial Scientific Award Lecture 1972. *Transactional Analysis Bulletin* 3 (1973) Nr. 1. 73–77. (<https://www.karpmamandramatriangle.com/pdf/AwardSpeech.pdf>). A letöltés ideje: 2021. november 5.)

Marczali Henrik az áldozatok védőjeként és az elkövetők vádlójaként fogalmazott. Visszajára fordította a háborús felelősség-diskurzus antantpárti érvelését, és hozzákapcsolta a Versailles- és Trianon-diskurzus egyik legfőbb sajátosságát: az önrendelkezési elv számonkérését. Láttuk, a történelmi jog, a civilizációs kultúrfölény, a „civilizáció terjesztői vs. a civilizáció veszélyeztetői” séma alapján. Ezt a sémát nemcsak a német, osztrák és magyar háborús propagandában és a háborút követő röpirat-irodalomban, hanem a francia, brit, olasz és amerikai ön- és ellenségképekben is megtaláljuk – természetesen ellentétes előjellel. Marczali Henrik tehát korábbi álláspontját fenntartva kibővítette annak dokumentálását.³⁰

A *Hogy készült a nagy háború?* című cikksorozata 1922 decemberében jelent meg *Az Est*-ben.³¹ Ennek kibővített, átdolgozott változatát a következő évben külön kis kötetként is megjelentette az Athenaeum *Hogyan készült a nagy háború?* címmel.³²

A Tisza István emlékének ajánlott tanulmány három fejezetben mutatta be a nagy háború diplomáciai és katonai előzményeit a szarajevói merényletet követő helyzettől és az ultimátumtól a mozgósításig és a hadüzenetig.

A történész szabályos döntéselőkészítés-elemzést végzett: sorra vette az osztrák, magyar, német, orosz, francia és angol döntéshozók és döntéselőkészítők iratait, feljegyzéseit és táviratait, illetve ezek egymásra hatását, súlyát, jelentőségét és viszonyát a korábban megkötött nagyhatalmi szerződésekhez. Kiemelte és bemutatta Tisza István magyar miniszterelnök állásfoglalását is. Az álláspontok rekonstruálása és értelmezése után a következő véleményt fogalmazta meg:

*„Formálisan a központi hatalmak üzenték meg a háborút. Ez kétségtelen, nagy taktikai hiba volt, melyet az ellenség ugyancsak hasznosított. Valósággal azonban az orosz mozgósítás, melyet nyomon követ a francia, döntötte romba Európát. Ellenünk az igazi hadüzenet 1903 június 12-én történt, a szerb királygyilkosság, a Karagyorgyevics-dinasztia visszatérése, a nagyszerb és pánszláv propaganda felszabadítása volt. Németország ellen pedig azóta készült a háború, mióta nagy flottát épített és gyarmatokat szerzett. A francia–angol szerződés 1905-ben és az angol–orosz megegyezés csak főmozzanatai a bekerítés műveletének. [...] Háborút csak az akar, ki a másét akarja. Mi, legalább Magyarország, ezt bizonyíthatjuk, egy talpalatnyi idegen földet sem akartunk. [...] a magyar kormány volt az egyetlen, mely kezdettől komolyan ellenezte a háborút. Elég különös: a francia sárgakönyv tudja Tisza mérséklő szerepét és ellentétbe helyezi a *Neue Freie Presse* háborús uszításával. Tudjuk, hogy Tisza annexió-ellenes álláspontjához akkor is rendületlenül hű maradt, mikor a kedvező helyzet 1915 végén a hadvezetőséget Szerbiát és Lengyelországot illetőleg igen messzemenő követelésekre csábította. Németországnak, ezt ellenségei is elismerik, csak békére volt szüksége, hogy igazi*

³⁰ Marczali Henrik: Bevezető. In: J[ohn] A[tkinson] Hobson: *Egy új világ problémái*. [Ford. Mayné Marczali Erzsi – Gálné Marczali Poly.] Bp. 1923. (Gondolat és írás 5) 6–7.

³¹ Marczali Henrik: *Hogy készült a nagy háború?* *Az Est* 1922. december 14. – december 24.

³² Uő: *Hogyan készült a nagy háború? Tanulmány*. Bp., é. n. [1923.] (http://mtdportal.extra.hu/books/marczali_henrik_hogyan_keszult_a_nagy_haboru.pdf. A letöltés ideje: 2021. december 14.); Uő: Bevezető, 6–7.

világhatalommá nőjön. Ellenben Szerbia Boszniára és Hercegovinára, meg legalább a Szerémségre és Bácskára áhítozott, Franciaország Elzászra és Lotharingiára, Oroszország Konstantinápolyra, Anglia a német flotta és kereskedelem letörésére [jav. A szerző]. Mikor tudományunk atyamestere, Thukydides a peloponnézusi háború okairól szól, mely tönkre tette Héllast, elsorolja a részletes okokat. Végső ítélete azonban így hangzik: a háború igazi oka az Athén egyre növekvő hatalma és gazdagsága keltette irigység volt. *Ezt azonban senki sem akarta bevallani.*” [Kiemelések az eredetiben.]³³

Néhány fontos dokumentumát, Tisza István memorandumát és leveleit Marczali eljuttatta Sidney Bradshaw Fayhez is, akinek szerkesztésében a *The American Historical Review* a Tisza-dokumentumokat a következő évben közölte.³⁴

1924-ben cikket írt a háború kitörésének tizedik évfordulójára,³⁵ és kommentálta Ferenc József politikai és magánleveleit *Az Ujságban*.³⁶ A *Pesti Napló* munkatársának pedig arról nyilatkozott, hogy könyvet ír a háborús felelősségről, azért, hogy meggyőzze a győztes hatalmakat az igazságról.³⁷ Három év múlva, majd egy évvel később a *Pester Lloyd*-ban ismertette a brit kormányzat vonatkozó dokumentumainak első köteteit.³⁸

Konklúzió

Marczali Henrik a békeszerződéssel kapcsolatos írásaiban – különösen az 1920-ban publikált könyvében – a történelmi Magyarország felbomlását felosztásnak, a felosztás Magyarországra kényszerítését pedig merő önkénynek látta, amely igazságtalan, diktált békében öltött testet. Javasolt terápiája a belső regeneráció által a magyar nemzet súlyának növelése és kedvező körülmények között az ország területi integritásának helyreállítása volt.

Összehasonlító tematikus magyar és európai történelmi áttekintésekkel válságmegoldási és békekötési helyzettypusokat mutatott be és értelmezett, amelyek oksági kapcsolatként felfogott tanulságait a jelenre és a jövőre vonatkoztatta. Értelmezése nagy, széleskörű és mély történelmi ismereten, analógiás összehasonlításon alapult. Összehasonlításait áthatotta a nemzeti liberalizmus műveltségi perfekcionizmusa, saját értelmiségi szerepéről alkotott képe, a jogkiterjesztő asszimiláció közművelődési stratégiája, az európai

³³ Marczali: *Hogyan készült*, 59–60.

³⁴ “For the following documents, we are indebted to Professor Henrik Marczali, an eminent professor of history in the University of Budapest.” Sidney B[radshaw]. Fay: Papers of Count Tisza 1914–1918. *The American Historical Review* 29 (1924) 301. (<https://www.jstor.org/stable/pdf/1838521.pdf?refreqid=excelsior-%3A9a6f48f7fc499be4644b1e7d7d6c8544>. Legutóbbi megtekintés: 2021. november 8.)

³⁵ Marczali Henrik: A háború kitörésének tizedik évfordulójára. *Pesti Hírlap* 1924. július 27.

³⁶ Ferenc József politikai és magánlevelei. Magyar szempontból átnézte és magyarázattal kísérte Marczali Henrik. *Az Ujság* 1924. szeptember 16. – október 4.

³⁷ A B-listás Marczali Henrik, 4. Mostanáig azonban nem találtam sem a háborús felelősségről, sem az árak történetéről megjelent idegen nyelvű könyvet Marczali Henriktől.

³⁸ Heinrich Marczali: Die englischen Dokumente über die Vorkriegsjahre. *Pester Lloyd* 27. November 1927., 30. September 1928.

civilizáció terjedésébe és terjesztésébe vetett hite, a kulturális transzfer civilizációépítő értelmezése, az európai és a magyar civilizációs fejlődés összhangjának feltételezése, valamint a „civilizált magyar vs. civilizálatlan szláv” előfeltevés, a magyar kultúrfölény és a balkáni kultúrmisszió magyar birodalmi tudata.

Írásait érdemes elhelyezni a hasonló műfajhoz tartozó nemzetközi irodalom különböző értelmezési típusai között: a szinte beláthatatlan külföldi irodalomból – egyebek között – ide tartoznak Guglielmo Ferrero olasz történetíró, filozófus és publicista, Bibó István genfi mesterének írásai, a hazai értelmezések közül pedig (többek között) Angyal Dávid, Andrassy Gyula, Apponyi Albert, Domanovszky Sándor, Jászi Oszkár, Ormos Ede, Pethő Sándor, Rugonfalvi Kiss István és Szekfű Gyula interpretációi.³⁹

³⁹ Guglielmo Ferrero: *Az ókori civilizáció bukása*. [Ford. Schmidt József.] Bp., 1993.; Uő: *Discours aux sourds*. Paris, 1924.; Uő: *Entre le passé et l'avenir*. Paris, 1926.; Andrassy Gyula: *A háború és a béke*. Bp., 1918.; Angyal Dávid: Mohács. *Budapesti Szemle* 181 (1920) 29–39.; Domanovszky Sándor: *A magyar kérdés történeti szempontból tekintve*. Bp., 1920.; Apponyi Albert: Trianoni védőbeszéde. [Http://1.magtudin.org/?page_id=197\(opens%20in%20a%20new%20tab](http://1.magtudin.org/?page_id=197(opens%20in%20a%20new%20tab). (Legutóbbi megtekintés: 2021. november 8.); Jászi Oszkár: *Magyar kálvária, magyar feltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Wien, 1920., uő: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. [Ford. Zinner Judit.] Bp., 1982.; Ormos Ede: Mi okozta Magyarország szétbomlását? Jászi Oszkár előszavával. Wien, 1921.; Rugonfalvi Kiss István: *A Debreceni Magyar Tudományegyetem szózata a művelt világ egyetemeihez*. Debrecen, 1919.; Pethő Sándor: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története*. Bp., 1925.; Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Bp., 1920.

VITA

BEÁGYAZÁS, BEÁRAZÁS

BARTHA ÁKOS

A *Történelmi Szemle* 2021/3-as száma, a Mérleg című rovatban közölte Pritz Pál Bárdossy László és Bajcsy-Zsilinszky Endre című írását,¹ melynek műfaji besorolása – a felelős szerkesztő tájékoztatása szerint – recenzió. A recenzált munka pedig nem más, mint a Bajcsy-Zsilinszky Endréről először 2019-ben megjelent könyvem.² Zavarba ejtő módon ugyanakkor a tizenöt oldalas recenzió egy azonos címen megjelent tanulmány kismértékben kibővített (!) verziója,³ mely erős kezdőállítását leszámítva nem is a kötetemről szól, jóllehet arra tizenöt lábjegyzetben hivatkozik, mindannyiszor konkrét kritikai észrevétel nélkül. Tanulmányát szerzője ráadásul ismeretterjesztő cikként is közölte – más cím alatt.⁴ Ez tehát az a tudományetikai és műfajművelési magaslat, melyből Pritz most alászáll, hogy kétszer már publikált bekezdéseit harmadjára is közkinccsé tegye, megtoldva egy (Csurka Istvántól a *Hócipő* magazinig burjánzó) kusza bevezetéssel, valamint egy kezdőállítással, miszerint Bajcsy-Zsilinszkyról írt monográfiám nem monográfia. Meggyőződésem: szükségszerű reflexiómmal a magyar történettudomány újabb polémiáinak egyik legnevetesebbikéhez fogok hozzájárulni.⁵ Ígérem, röviden.

Pritz szerint „a monográfia túlmutat a konkrét témáján. A monográfus úgy alkot, hogy témáját minden vonatkozásban mélyen a korszakba ágyazza be. A beágyazáshoz pedig sokszor egy élet munkája szükségeltetik” (558.). Pritz téved. A monográfia „valamilyen tudományos problémát kimerítően feldolgozó mű”.⁶ Se több, se kevesebb. A radioaktív izotópok gyakorlati alkalmazásáról írt monográfia szerzője aligha ágyaz be bármit bármilyen korszakba. Pritz nyilvánvalóan összekeveri a monográfiát a biográfiával, holott maga is említi különbözőségüket. De még a maga kreálta kritériumoknak is megfelelek

Bartha Ákos, tudományos munkatárs, BTK TTI, Horthy-korszak osztály.

- 1 Pritz Pál: Bárdossy László és Bajcsy-Zsilinszky Endre. *Történelmi Szemle* 63 (2021) 557–572. (A szövegben található, hivatkozás nélküli oldalszámok erre a műre vonatkoznak.)
- 2 Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)
- 3 Pritz Pál: Bárdossy László és Bajcsy-Zsilinszky Endre. In: *Az Eiffel-torony árnyékában. Majoros István 70 éves*. Főszerk. Búr Gábor. Bp., 2019. 518–531.
- 4 Pritz Pál: Barátok, majd ellenfelek. *BBC History* 9 (2019) 12. sz. 42–49. (A Majoros-kötetben közölt verzióhoz képest mindössze két új bekezdést tartalmaz ez a cikk.)
- 5 „Ősbűnöm” fenti kötetem egyetlen Pritzre vonatkozó kritikus megállapítása, melynek jogosságát maga is elismeri (570.). Nehezményezi viszont, hogy kötete (Pritz Pál: *Bárdossy László*. Bp., 2001.) alapján őt „Bárdossy monográfusának” neveztem. Megjegyzem, értesülve Pritz érzékenységéről, munkám 2020-ban (vásárlói igények miatt) megjelentetett második kiadásából töröltem ebbéli megnevezését. Ő viszont, úgy tűnik, engem kíván most törölni a monográfusok sorából.
- 6 Gyurgyák János: *Szerkesztők és szerzők kézikönyve*. Bp., 2005. 349.

– a könyvem kiterjedt kontextualizációját rendre méltató recenzenseim szerint legalábbis, akik közül senki sem kérdőjelezte meg a mű monografikus mivoltát.⁷ Kétségkívül nincs viszont mögöttem „egy élet munkája” – ahogyan például Romsics Ignác, Rainer M. János vagy Ablonczy Balázs mögött sem volt, amikor megjelentették a Bárdossy Lászlónál nem kevésbé vitatott Bethlen Istvánról, Nagy Imréről és Teleki Pálról írt nagymonográfiájukat.

A maradék tizenhárom oldalon a szerző egy majdani Bajcsy-Zsilinszky-monográfia irányába kíván „utat vágni” (557.), de nem éppen „fertőtlenített, tiszta fegyverekkel” teszi mindezt.⁸ Bárdossy és Bajcsy-Zsilinszky kapcsolattörténetének aprólékos bemutatása során 2021 decemberében megjelent írásában időszerűnek gondol csípősen kritikus megjegyzéseket tenni a 2021 januárjában elhunyt Tilkovszky Lorántra, míg irányomban – mint említettem – nem él ilyen direkt módszerekkel. Ehelyett a hetvenes évek fegyvelmező publicisztikáit idéző sugalmazásokkal jelzi, hogy szerinte a kötetemben a sok részlet közt elvész a lényeg, s ezért a „nagy vitakérdésekben” (570.) nem jutunk előre. Ilyen „nagy vitakérdés” lenne a közismerten lobbanékony természetű ellenzéki politikus szóhasználatának „1941. augusztus 5. és 1942. január 19-e közötti” (569.) változástörténete,⁹ vagy – mindenekelőtt – Bajcsy-Zsilinszky és Bárdossy állítólagos barátsága, melynek „fejezetei ma még feltáratlanok” (559.). Bizony azok, mivel kritikusom sem tud mást idézni erre vonatkozóan bizonyíték gyanánt, mint Bárdossy általa is apologetikusnak tartott népbírói beszédét. Ez pedig édeskevés.

Nem rabolom tovább az olvasók türelmét. Pritz Pálnak jó egészséget és sok kitartást kívánok további küzdelmes beágyazásaihoz, akár Bárdossyra, akár – mondjuk – Edmund Veessenmayerre vonatkozóan. Mindkét életrajz fontos lenne, a szakmai okokon túl azért is, mert hagyományosan az efféle nagymonográfiák alapján tartja számon a historikusokat az utókor.

⁷ Kötetemről Paár Ádám, Papp István, Révész Sándor, Szarka László, Szilágyi Gábor, Turbucz Dávid, Veszprémy László Bernát, Vonyó József és Zimonyi Zoltán közölt hosszabb recenziót.

⁸ Bajcsy-Zsilinszky Endre: Történelem és haladás. *Ujság* 1943. március 28. 5.

⁹ Bajcsy-Zsilinszky „külpolitikai hitvallásának ellentmondásos alapjait” Bárdossy vonatkozásában is részletesen tárgyaltam. Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 362. Bárdossy és Bajcsy-Zsilinszky kapcsolattörténetéhez lásd uo. 356–375., 417–420., 499–500.

